

વિચારો કોઈ ચોક્કસ વાદનું સમર્થન નથી કરતા. પરંતુ કુખ, ગરીબાઈ, ભૂખમરો, ગુલામી, અસમાનતા ઇત્યાદિનો નાશ કરવા માટે જે વિચારો આજે ફેલાઈ રહ્યા છે તેનું સુંદર મિલન આમાં નજરે પડે છે. અહિંસક યુદ્ધના પ્રકારો૩૫ સાર્વાત્રિક હક્કતાળ, સત્યાગ્રહ, આત્મોદ્યોગ, નવા યુગની મિલરચના વગેરે બધે સુરેખ અને સ્પષ્ટ નથી પણ એમાં આકર્ષણ અને આશા તો રહ્યાં જ છે.

આ પુસ્તકમાં યુદ્ધની કે સમાજરચનાની કોઈ પદ્ધતિ રજૂ નથી થતી પણ સ્વાતંત્ર્યના મૂલ્યજૂત સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરવા આછીપાતળી યોજનાઓ અને અંગુલીનિર્દેશ ઠેર ઠેર મળે છે. અમારા મનમાં એમ છે કે આ પુસ્તક સામાન્ય વાચકોને અને રાષ્ટ્રના હિતચિંતકોને આનંદ અને પ્રેરણા આપશે તેમ થોડીક ચર્ચાઓ પણ બની કરાવશે.

વાર્તાના આરંભમાં જ આખી વાર્તાનો ખુલ્લો પડો છે, 'જગતની માલિકી મહેનત કરનારની છે' અને એ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવા અને એ અધિકારની સ્થાપના કરવા આખી નવલકથાની રચના થઈ છે. નાનકડા લોકોને આપના રજોપા નીચે ફૂલતી ફાલતી દરખારી આંખાવાડીમાં જે શાન સૂઝે છે, સાચું કહીએ તો સમાજરચનાના પરમ સત્યનું જે કિરણ ફૂટે છે તે કિરણ આખી વાર્તામાં ફેલાઈ ગયું છે. વાર્તાનો પ્રવાહ અત્યંત વેગવાન છે. ભાષા કાવિયાવાડી પ્રયોગથી ભરપૂર છે પણ એટલી સરલ છે કે ગમે તે સમજી જ શકશે, લેખકના 'પચાસ વર્ષ પછી-'માં જેવો વેગ છે તેવો જ વેગ આમાં છે. એ પુસ્તક ૧૯૩૧માં સંધિકાળમાં લખાયું હતું એટલે એમાં સ્વતંત્ર ભારતની કંપનાથી લેખકનું હૃદય અને મગજ ભરેલાં ધાગતાં હતાં. આ પુસ્તક તો એક યુદ્ધની પછાટ સદન કર્યા પછી લખાયું છે એટલે

ખીલ આવૃત્તિનું નિવેદન

આજે લગભગ દસ વર્ષ બાદ આ પુસ્તકની ખીલ આવૃત્તિ પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. લેખકે કથાનાયકના પાત્રને સ્વાભાવિક વિકાસ દર્શાવતા કેટલાંક પ્રકરણો આ વખતે ઉમેર્યાં છે અને પાછળના ભાગમાંથી કેટલાંક પ્રકરણો રદ કર્યાં છે. આ ફેરફારથી આખી કથા સળંગ રીતે સુંદર બની છે. ૧૯૪૨ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પછી અહિંસક યુદ્ધનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરતી આ કથા વાચકોને પ્રેરક અને શૈક્ષણિક બનશે એવી અમને આશા છે.

સંચાલક

સ વર-કુંડલાથી પાંચ માઈલ દૂર નાના અને મોટા ક્રીડકા નામના બે ગામ જુનવાણી ભેરુબધીની માફક ખમે-ખમે અડકાડીને જોલાં છે. બંને ગામ વચ્ચે મુસાફરોના મનને લોભાવનારું એક ઘટાદાર આંખાવાડિયું છે.

એ આંખાવાડિયામાં આજથી ત્રીશેક વર્ષ પહેલાં ક્રીડકાને કાનિયો કોળી રખોપું કરતો હતો. એનો કૂખો ધરાને કઠે એક જગી ભેખડ પર જોભો હતો. એની ખાટલી એક ધેધૂર આંખા નીચે પડી હતી.

ખાટલામાં બેઠો બેઠો કાનો લાભો ચોરણામાંથી ટોલા વીણીને મારે છે. બાપ-દીકરા વચ્ચે રસભરી 'છતાં તકરારી ચર્ચા ચાલી રહી છે. બંને કહે છે: 'આજ તો આમાંથી મારા લાઘવિધાને ફરીએ ચખાડવી છે.'

કાનો લાભો જવાબ વાળે છે: 'પારકી ફરીએ એમ ન ખવાય.'

લાભો ઉંમરે નાનો છે, પણ જુદિમાં મોટો છે, કામકાજમાં મોટો છે. લાભાની ચતુરાઈ ચારે લાઘવિયાથી ચડી જાય તેવી છે. નાના ગગાને બાપ પ્રેમથી સમજાવી રહ્યો છે: 'બેટા, એક ફરી પણ આમાંથી ન લેવાય.'

'પણ શું કામે ન લેવાય ?'

'લેતાં પહેલાં આંખાના ધણીને પૂછવું જોઈએ.'

'આંખાને ધણી કાણ ?'

‘દરબાર આપો રામ.’

જલો મીઠીકર આપની સામે જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો: ‘આ આંખાના ખાડા કેણે ગાળ્યા?’

‘ગમે તેણે ગાળ્યા; એનું તારે શું કામ છે?’

‘મારે એનું જ કામ છે.’

‘મેં ને તારા નાના દાકાએ ને દાદાએ ને બધાએ.’

‘એને પાણી કેણે પાચું?’

‘અમે.’

‘વાઝ કેણે કરી?’

‘હવે તારે એટલું બધું પૂછીને કરવું છે શું!’

‘મારે કામ છે. તમ તમારે ઉત્તર દેતા આવો ને, હમણાં

‘ અપીણના ઉતારમાં ટાંટિયા હાલે તો આવે ને ! ’

‘ તું તો આહું જ બોલવાનો. ’

‘ મારે બોલવું જ નથી ને. ’ હભે ટોપલો ઉપાડ્યો.

‘ ક્યાં લઈ જઈશ ? ’ કાને જિએ જોઈને પૂછ્યું.

‘ દરબારને ઘેર. ’

‘ જો ખીજે લઈ યો તો હાડકાં ભાંગી જશે. ’

‘ હો ! ’

હભે જઈને સૂંડલો ઘરમાં મૂક્યો. ગામમાંથી દોસ્તદારને તેડી લાવ્યો ફેરીઓ ઉઠાવી ધારને રસ્તે જીપડી ગયો. પાચ ભાઈ બંધાએ ટોપલો ખાલી કર્યો. હભે તો બે-ત્રણ ફેરી સૌતી સાથે આખી. એને આવતો બહુ અબખરો નથી; ખવરાવવામાં જ એને મજા પડે છે.

રાતે ટોપલો ભરી આવ્યો અને ફળીનાં છોકરાને વહેચી દીધી. ખીજે દિવસે કાનાને ખખર પડી. લાકડી લઈને જઈયો. ‘ મારા સાળા, પારકી ફેરીઓ ફાકેને ખવરાવી આવ્યો ? ચોખ્યો તારો કોકો જણીશે તો મારી નાખશે. ’

ફક, ફક, ફક. હભાના અરકામાં લાકડીઓ પડી. હભો એક રાખ્દ બોલ્યા વગર શાંતિથી સાંખી રહ્યો. બાપ ચાક્યો એટલે ત્યાંથી રીસમાં પસાર થઈ ગયો.

*

‘ તમે તો માણસ છો કે ગણસ ? છોકરાને સાવ દીખી જ નાખ્યો છે. ’ હભાની મા બપોરે ભાત દેવા આવી ને કાનો જમવા બેઠો એટલે કપકો દેવા માડી.

હભો નાનેરો અને વહાલામાં વહાલો હતો. હભાને આંગળી અડાડનાગનો હાથ ભાંગી નાંખે અને હાથ અડાડનારનું માથું ભાંગી નાંખે એવી રાણીમાં હતી. એણે ઘણીને જીધડો લીધો.

કાનો શો ઉત્તર વાળે ' વાળે'તો બે વેણ વધારે સાંભળવાં પડે.
મૂંગો મૂંગો સાંભળી રહ્યો છતાં રાણીમાને વાહુપ્રવાહ ચાલુ રહ્યો:
'ખબરદાર, આજથી કાંઈ દિવસ છોકરા ઉપર હાથ ઉપાડ્યો તો, મૂંચો
તારો દરબાર અને મૂંઈ એની ફેરીઓ. છોકરાને અર્ધો ફરી નાખ્યો.'

'હવે તો રાજ એક ચૂડા લઈ જઈ.'"

માબાપે ચમકીને પાછળ જોયું. નવી ચોરણી ને નવો કપડો
પહેરીને લખો લખો હતો. એનાં લાંબાં ઓડિયાં ડોક ઉપર ઢળતાં
હતાં. લખો કાંઈ રાજકુમાર જેવો લાગતો હતો.

માબાપને જોતવિંત વહાલ જીપછ ગયું.

કાનો કહે: 'લે ઓરો આવ્ય. હવે કાંઈ હી નહિ મારું.'

'મારા સમ ખાઓ.'

'તાંગ સમ.'

લખો આવ્યો. માબાપની વચ્ચે બેઠો. કાનાએ મજાની બે
ફેરી તોડીને લખાને આપી. લખો લીધી પણ એકેય ખાધી નહિ.

'ખાઈ જા. ખાવા આપી છે.'

'કાલે રાત્રે નયુકાકાની પત્ની અને રાઘવો બે રહી-ગયાં એની
સારુ રાખી છે.'

'એની સારુ ખીજી લઈ જાજે.'

લખો ફેરીઓ ખાધી. કાને કહ્યું: 'હવે ચોરીને ન લઈ જઈશ.'"

'તમે રાજ યઈને આપો ને મારો નહિ તો શું કરવા ચોરું!'

'આપણા આંખા હોય તો કાંઈ ના પાડું જાણ, ખીજું કાંઈ
નહિ, ઉપરથી જમવાન તો જુએ છે ને! એના વાંકમાં આવીએ'.

ખેપાની લખો બોળિયા સાચકલા આપ સામે જોઈ રહ્યો.
આજ રાત્રે પણ એક ટોપલો લઈ જવાનો એણે વિચાર કર્યો
હતો. બને ફેરી ખાઈ, હાથ ધોવાને બહાને એ ધોધ પાસે ગયો.
અને ત્યાંથી પોખાર ભણી ગયો.

નિશાળના મોટા ખડમા ધનામ વહેચવાનો મેળાવડો ગોઠવાયો હતો. ગામના દરબાર, નગરશેઠ અને બે-ચાર અન્ય સભાવિત ગૃહસ્થો ખુરશી પર બેઠા છે. પરીક્ષકને હાથે ધનામો અપાવાના હતા.

મહેતાજીએ પહેલું નામ પોકાર્યું 'બાહુ કાના !'

ખાખી રંગના કાટ-પાટલૂન અને માથે ભરૂત ભરેલી ટોપી પહેરેલો નાનકડો બબો આગળ આવ્યો. મોટી તેજસ્વી આંખો પરીક્ષક સામે માડીને હાથ લગાવે. ખુસ્તક લઈ બે હાથે નમન કરી પાઠો ફર્યો.

'પરીક્ષકે મહેતાજીને પૂછ્યું આ કોનો છોકરો ?'

'કાનાભાઈનો.'

'ગરાસિયા હશે ?'

'જી ના.' નગરશેઠે કાનમા કહ્યું 'કાળી છે પણ માણસ' બહુ ખાનદાન ને સમજી છે.'

'આ છોકરો આગળ જતા નામ કાઢશે.'

'હારતો શુદ્ધિ કાઢના માપની નથી.'

મેળાવડો પૂરો થયા બાદ પરીક્ષકે કાનાને મળવા બોલાવ્યો અને કહ્યું 'કાનાભાઈ, તમારો દાકરો હોસિયાર છે એને આગળ અણાવજો.'

'આટલી પાચ ચોપડી માંડ બણાવ્યો હવે કુ ગરીબ માણસ એકલો કર્યા સુધી ઢસઢસ કરુ ?'

કાનો રો ઉત્તર વાળે ' વાળે'તો બે વેળુ વધારે સાંભળવાં પડે-
મૂંગા મૂંગા સાંભળી રહ્યો છતાં રાણીમાનો વાક્યમવાદ ચાલુ રહ્યો-
'ખબરદાર, આજથી કાંઈ દિવસ છોકરા ઉપર હાથ ઉપાડ્યો તો. મૂંઝો
તારો દરબાર અને મહિં એની ફરીઓ. છોકરાને અર્ધો કરી નાખ્યો.'

' હવે તો રાજ એક મૂંઝો લાઈ જાઉં. '

માખાપે ચમકીને પાછળ જોયું. નવી ચોરણી ને નવો કબજો
પહેરીને લોકો જોતો હતો. એનાં લાંબાં ઝોડિયાં ડાક ઉપર જળનાં
હત્રાં. લોકો કોઈ રાજકુમાર જેવો લાગતો હતો.

માખાપેને જોતાવેંત વધાલ કીપજી ગયું.

કાનો કહે: ' લે ચોરા આવ્ય. હવે કાંઈ દી નહિ મારું. '

' મારા સમ ખાઓ. '

' તાના સમ. '

લોકો આવ્યો. માખાપતી વચ્ચે બેઠો. કાનાએ મળતી બે
કેરી તોડીને લોકોને આપી. જામે લીધી પણ એકે પ ખાધી નહિ.

' ખાઈ જા. ખાવા આપી છે. '

' કાલે રાત્રે નયુકાકાની પત્ની અને રાધવો બે રહી ગયાં એની
સારુ રાખી છે. '

' એની સારુ ખીજી કાંઈ જાજે. '

લોકો ફરીઓ ખાધી. કાને કહ્યું: ' હવે ચોરીને ન લાઈ જઈશ. '

' તમે રાજ ચર્ચને આપો ને મારો નહિ તો શું કરવા ચોડું ? '

' આપણા આંખા હોય તો કાંઈ ના પાડું લાભ, ખીલું કાંઈ
: નહિ, ઉપરથી લગવાન તો જુએ છે ને ! એના વાંકમાં આવીએ ' . .

જેપાની લોકો બોળિયા સાચકલા ખાપ સામે જોઈ રહ્યો
આજ રાત્રે પણ એક ટોપલો લાઈ જવાનો એણે વિચાર કર્યો
હતો. બને ફરી ખાઈ, હાથ ધોવાને જાકાને એ ઘોઘ પાસે ગયો.
અને ત્યાંથી પોખાર ભણી ગયો.

નિશાળના મોટા ખંડમાં ઇનામ વહેંચવાનો મેળાવડો જોડવાયો હતો. ગામના દરબાર, નગરશેઠ અને બે-ચાર અન્ય સહાવિત ગૃહસ્થો પુરશી પર બેઠા છે. પરીક્ષકને હાથે ઇનામો અપાવાનાં હતાં.

મહેતાજીએ પહેલું નામ પોકાર્યું: ‘બાલુ કાના!’

ખાખી રંગનાં કોટ-પાટલૂન અને માથે લટૂત લરેલી ટોપી પહેરેલો નાનકડો લમો આગળ આવ્યો. મોટી તેજસ્વી આંખો પરીક્ષક સામે માંડીને હાથ લંબાવ્યો: પુસ્તક લઈ બે હાથે નમન

‘તમે તો પસાવતા છો ને ?’

‘હા સા’બ.’

‘ગમે તેમ નભાવો પણ આને બચાવો.’

‘આપણો જાણુભાઈ કુંડલે જવાનો છે.’ મહેતાજીએ કહ્યું.

‘તો તો બબલો મ જવાની હક કરશે.’

‘મોકલો ત્યારે. બલે પાંચ વરસ બચે.’

‘તમારો દીકરો તો બોડિંગમાં રહેવાનો હશે ?’ પરીક્ષકે મહેતાજીને પૂછ્યું.

‘બબલાના મામાનું ત્યાં ઘર છે. એટલે ઈ વાતની ફિકર નથી.’ કાનાએ કહ્યું.

‘બસ ત્યારે મોકલી દો.’

કાનાએ કબૂલ કર્યું.

બબાને ખબર પડી કે પોતાને જાણુભાઈ સાથે કુંડલે બચવા જવાનું છે ત્યારે એના હરખનો પાર ન રહ્યો.

રજાઓ પૂરી થઈ. બિલકતી નિદાણે બને મ જળ્યું કુંડલે ગયા અને અગ્રેજ રૂઢામાં દાખલ થયા.

ચાર-પાંચ મહિનામાં બબાએ ત્યાં પણ પોતાની હોશિયારીથી પહેલો નંબર મેળવી લીધો. રમવામાં તો એ સહેજે સૌનો મુખી બન્યો.

ચાર વરસમાં ચાર ધોરણ પસાર કરી અગ્રેજ પાંચમા ધોરણમાં એ આવ્યો ત્યાં એના ભાગ્યનું ચક્ર ફર્યું.

ફૂટબોલ રમવા ગયેલો ત્યાંથી મેર આવતાં મોકું થયું. વાળુનો વખત વીત્યો નહોતો છતાં મામીએ આકરું વેણ સંભળાવ્યું: ‘અહો તમારી નાનીનું ઘર નથી તે જ્યારે આવો ત્યારે રાટલા તૈયાર હોય. મોટો બહુવાવાળો થયો છે તો અમને કમાઈને નથી દેવાનો.’

કોઈ કોઈ વાર એની મામી કેવેલું કાઢતી પેલું સમજી લખો
મળી ખાતો. પણ આજે અકસ્મત કહેલાં વેલું આકરું લાગ્યાં.
સ્વમાની લખો બાણી પરથી જાણી ગયો.

બોડિંગમાં બાણીમાર્ગ પાસે ગયો. મહેતાજીનો મોટો દીકરો
બાણીમાર્ગ પરગળું અને લાગણીવાળો હતો. લખાની વાત સાંભળી-
ને એને દુઃખ થયું. એણે ગૃહપતિને વાત કરી: 'આ મારો મિત્ર
છે, એને આપણી બોડિંગમાં ન રાખો ?'

ગૃહપતિએ લાચારી બતાવતાં કહ્યું: 'કાળીને આપણે ત્યાં
ન રાખી શકાય.'

'પણ એ મારી સાથે જોરડીમાં રહેશે ને એને માટે હું
રસોડેથી થાળી લેતો આવીશ. એ પૂરી પી જશે.'

'તું હજી નાનો છે, બાણીમાર્ગ! આપણા સેક્રેટરી ને ટ્રસ્ટીઓ
બહુ જીનવાણી છે. દોલુ ગુરુ જેવા મહાન આચાર્ય એકલવ્ય જેવા
હોશિયાર વિદ્યાર્થીને દાખલ નહોતો કરી શક્યા તે મારું શું ગણું ?'

બાણીમાર્ગ સમસમી રહ્યો. બીજે દિવસે સવારે લખાએ
બાણીતરને રામરામ કર્યા અને જીંઘડાનો રસ્તો લીધો.

કાનો લાભો તો લખાને આવેલો જોઈ રાજ થયા. મહેતા-
જીને દુઃખ થયું. લખાએ પોતાનો બાપદાદાનો ધધો હાથ કરવાનો
વિચાર કર્યો. એનું નાનકડું મગજ જાણ્યે-અજાણ્યે સમાજની
અસમાનતાઓ સામે બંડ પોકારતું હતું. એમાં એની વધતી જતી
હિંમત, વધતી જતી બુદ્ધિએ હિંમેશ કર્યો. સતદિવસ એ મનમાં
ધૂંધવાતો હતો પણ શું કરવું એ એને સૂઝતું ન હતું.

દરબારની ડેલી પાસેથી નીકળે ને એના મનમાં વિચાર આવે:
આ અશીષિયો દરબાર ગામ આખાનો ધણી કહેવાય છે, ગામ આખા-
ની જીવજ એને ઘેર ફલવાય છે. એના છોકરા રૂપાનાં બટન પહેરે
છે ને સાંકળિયો ગળામાં બાંધે છે. એમનામાં એવી કઈ અક્ષય છે ?

નગરશેઠની હવેલી પાસેથી નીકળે છે ને એનું મન પોદારે છે: આ દામજી શેઠ હજી પાંચ વરસ પહેલાં ગામડે ગામડે તેલ-મરચું વેચતો એને ઘેર બે માળતો ખગલો ખંધાણો. એના છોકરા કૂલકટાક થઈને ફરે છે, કાડે ઘડિયાળો બાધે છે ને ધોડે બેસીને ફરવા નીકળે છે. એકે ય છોકરામાં એવી ભુદ્ધિ નથી. કુંડલે બધુનો ત્યારે મારી નોટમાં ભેઈને દાખલા ગણતો. નસીબની ખસિદારી છે. નસીબ શેના, લખમીને માન છે. પેસાને મલક પૂજે છે. કોઈ સામું ન ભેતું એને 'ભાઈ ! ભાઈ !' કરે છે.

કોઈ પણ રીતે 'માયાવાળા' થવાનો કીમિયો બનો મોખવા લાગ્યો. પણ કીમિયો એમ ઝટ હાથ કેમ લાગે ?

વરસો પીતવા લાગ્યાં.

*

બનો ભુવાન થયો. બજાને એના બાપે પરણાવ્યો. બનો ભુદો થયો. બજાને ઠામ-વાસણ, પથારી-પાગરણ, હિપરાંત રોકડ રૂપિયા પચાસ લાગમાં આવ્યા. રહેવાનું ઘર મળ્યું.

નવા જીવનની શરૂઆતમાં જ બજાની વહુના એક મેણાથી બજાએ જીદ માર્ગે પોતાનું નાવ હંકારી મેલ્યું. એમાં એને મનની મૂઝવણ મટી ગઈ હોય એમ લડીઝર લાગ્યું. એમાં એને માનપાન, માયામૂડી, મુખસંપત્તિ મેળવવાનો કીમિયો દેખાયો.

બનો નાનપણમાં કોડીઓ ને પાઈ પેસા માંડી જુગાર રમતો. લણવા લાગ્યો પછી વાર-તહેવારે રમતો. પરણ્યા પછી એ હત વધી. બીમ-અગિવારશ આવી ને બનો કુંડલે જીપડ્યો. દર અગિવારશે પાંચ રૂપિયા લઈ જતો. આ વખતે પચાસ રૂપિયા ઉપાડ્યા. વહુને વાત સુદાં ન કરી.

કુંડલામાં અલકમલકના અઠંગ જુગારી આવેલા. જુગારી-

એમાં લભો માનીતો હતો. આને એનું ખિસ્સું તર હતું. એક પડેલ ખડિયેરમાં ત્રણ જણ રમવા બેઠા.

કાણુ જાણે કેમ રોજ જીતવાવાળો લભો આજ હારવા માંડ્યો. જેમ જેમ હારતો ગયો તેમ તેમ વધુ માંડતો ગયો. જોતજોતામાં બધા રૂપિયા હારી બેઠા. એક પાઈ પણ પાસે ન રહી. છેવટ ગાંછપો પણ મૂક્યો.

રાતે ધર્મશાળાને જોડે સૂઈ રહ્યો પણ એને જાંઘ ન આવી. હાર્યો એનું કાંઈ નથી પણ રહી રહીને વિચાર આવે છે કે રૂકી પૂછશે તો એનો ઉત્તર શો દર્શાવે ?

સવારના પહોળામાં ઝીંજુડે પહોંચ્યો. જોતાંવેંત રૂડીએ પૂછ્યું :
‘ કેમ મોઢું પડી ગયું છે ? ’

‘ બધા રૂપિયા હારી આવ્યો ’

‘ હઠ જૂંડા, કાળીનો દીકરો ચર્ધને જુગારમાં હાર્યો ? ’

બસ લભાને આટી ગઈ. ઉત્તરો ચડ્યા વિના પાછો વળી ગયો. રૂડી સાદ ભારતી રહી : ‘ અહ્યા, રાટલો તો ખાતો જ. ’
પણ લભો પાછો વળે ? એ તો ગયો.

મોલડીના મેઘા પટેલના ઘરમાંથી રૂપિયા આકસોનો દાગીને ઉપાડીને લેતો સરકી ગયો. સરકારે પટેલ જાગીને જુએ તે પહેલાં તો લેતો પંદર ગાઉ નીકળી ગયો હતો.

જૂનામડની બજારમાં લેતો ઘરેણાનું રોકડ ક્યું. લેતો પાછો વળ્યો. દેવળિયા ગામને પાદરથી નીકળ્યો ત્યાં પ્લાઝ્ઝોનો એક સામટો અવાજ સાંભળ્યો. લેતો ચંબી ગયો. એ રાજપૂત-વેશમાં હતો: પગમાં રૂપેરી તોડો, બેટમાં તલવાર અને માથે સોનેરી શેધું. ગામમાં જઈને જુએ તો દરબાર 'જગન' કરાવે છે. લેતો રાજગઢ પાસે આવ્યો. એની રાંગમાં મેંદરડાના જમાદાર પાસેથી રૂપિયા દોઢસોમાં લીધેલી અસલ સોરઠી ઘોડી શોભી રહી હતી. દેવળિયાના દરબાર મહેમાનને આવતા ભેદને લેતા થયા. સામે ચાલીને આવકાર દીધો. બેસાડીને ઝોળખાણ પૂછ્યું. લેતો ઝોળખાણ આપ્યું: 'હું વાંકાનેરનો લાયાત છું. ચોટીશ પાસે ચાર ગામ સુવાંગ અને

પણ કરનાર આજણો ત્રાંસી નજરે આ તરફ જોઈ રહ્યા. માલ-સિંહજી એ નજરનો મર્મ પારખી ગયા. પચીસે ય આજણોને એમણે ધક્કામોજન કરાવ્યું. ઉપર રૂપિયો રૂપિયો દક્ષિણા દીધી. બહુ આમ્રક કરવા છતાં દરબાર રોકાયા નહિ. ગતોરાત ચાલી નીકળ્યા.

કુંડલા અને ઝીંઝુડાના મધ્યભાગમાં બિબેલો જાબુડો જાણે બહાની વાટ જોતો હોય તેમ બહાને આવતો જોઈને ખૂંકી પડ્યો. બમો ત્યાં વિસામો ખાવા બેઠો. બેટમાંથી તલવાર કાઢી. માથેથી શેત્રું ઉતાર્યું. કેડેથી રૂપિયાની વાંસળી છોડી. રૂપિયા ગણ્યા ત્યાં માથે હાથ દબને જાંડા વિચારમાં પડી ગયો.

જૂનાગઢની બજારમાંથી રૂપિયા પાંચસો લઈને મેદરડે ગયો હતો. પણ ઘોડી, પોશાક, ધક્કામોજન, દક્ષિણા વગેરેમાં પૈસા ક્યાં બીડી ગયા તેની ખબર ન રહી ગણતારાં ફક્ત સવાસો રૂપિયા રહેલા. પણ ભમો ખૂંચ્યો નહિ. મનમાં જાંડ વાળી કે આટલા રૂપિયાથી રૂડી રાજ થઈ જશે અને બે મહિનામાં બીજા પાંચસો લાવી આપીશ.

બહાને રૂપિયાનું જાંડ હાથ લાગી ગયું હતું અને એને ખંખેરવાનો કીમિયો પણ જડી ગયો હતો.

બમો વાસળીમાં રૂપિયા ભરે છે ત્યાં એક ગરીબ આજણ સામે આવીને બમો રહ્યો આજણે બહાને માંદલો કર્યો. કરગરીને કહ્યું: 'ખાપાની જે થાઓ'

બહાએ બીચે જોયું. મા'ગજે આગળ સલામ્બુ: 'ખાપા, તુ સતવાદિયો રજપૂત લાગજી દીકરાને જનોઈ દેવી છે ક્ષત્રીનેા પુત્ર આજણનું દુ.ખ નહિ ટાળે તો કોણ ટાળશે ?'

'જનોઈમાં કેટલું ખર્ચ થાય મા'રાજ ?'

'મારા ખાપ, પચીસ રૂપિયા'

'લો ઉપાડો.' કહીને બમે પચીસ રૂપિયા ગણી દીધા.

પણ આજણે રૂપિયાને હાથ ન લગાડ્યો. એ તો કહે. 'મારે

રૂપિયાને હાથ લગાડવો નથી. દ્રવ્ય હાથનો મેલ છે. લક્ષ્મીનો સ્પર્શ થતાં સરસ્વતી રિસાર્થ જાય. તું આવીને ષ્વન્નમોજન કરાવી જા અને દીકરીનાં લગ્ન છે એમા કન્યાદાન દર્ષ જા. '

'કન્યાદાન ?'

'હા રાજા, તારા જેવાને હાથે કન્યાદાન અપાય તો દીકરીનાં લવના દુઃખ ટળી જાય. '

'લગ્ન ક્યારે છે ?'

'લગ્ન આજ રાતે અને જનોઈ કાલ સવારે. '

'આભો ત્યારે. 'ભભો જીક્યો.

'જે થાઓ સતવાદીની. ' ષ્વન્નમોજન આગળ આસો. કન્યાદાન દર્ષ, જનોઈનું ષ્વન્નમોજન કરાવી ભભો ઝીંઝુડાને માર્ગે વળ્યો ત્યારે એના ખિરસામા માત્ર બાર રૂપિયા રચા.

'રૂકડીને શો જવાન દર્ષય ? ' એ વિચારે ભભો વળી મૂંઝાયો. પણ એનું મગજ કંઈકે ખોલી જીક્યું. પગવારમાં મૂંઝવણ ટળી ગઈ. ઝીંઝુડાનો ફેડો મૂકી સીધો ગાધકડાને રસ્તે જીપજો.

ઝીંઝુડાથી ત્રણ ગાઉ દૂર જૂનાગઢનું ગાધકડા ગામ છે. મધ્ય-રાતે નગરશેઠની દુકાન તોડીને ભભે ધા માર્યો. પ્રાગઢના દોરા ન ફૂટ્યા ત્યાં ઝીંઝુડાના ઝાંપામાં દાખલ થઈ ગયો.

આખી રાતે વાદ જોઈ જોઈને રૂડીની આંખ પાછલી રાતે જરાક મળી ત્યાં બારણે ટકારા પડ્યા. એ સફાળી બેડી થઈ ગઈ. બારણું ઉઘાડ્યું. બહારને જોઈને ધડીક તો આખી જ બની ગઈ.

'હજી બંધમાં હોય તેમ રૂડી ભભા સામે ટગર ટગર જોઈ જ રહી. એને તો આ સ્વપ્ન લાગે છે.

સવાર થતાં સુધી બને જણાએ વાત કર્યા કરી. ભભે બધી વાત પહેલેથી માંડીને કહી દેખાડી. રૂડીને થયું: ભભો કોઈ સાધારણ માણસ નથી. દાનની વાત સાંભળીને તો એ પૂછતી જ રહી. 'હે 'ભભા ! આટલા બધા પૈસા વાવરી નાંખતાં તારો છત્ર શો હાસ્યો ?'

અ જવાળી રાને લીમડાની ઘટા નીચે, વિશાળ ફળિયામાં મહેતાજી સાહેબ અને તેમના બાળબચ્ચાં બેઠાં છે. કાળા-વાડને નાકે નિશાળ અને નિશાળની પછીતે બહાનું ધર.

ભારતર સાહેબને બહા વિના ન રહે અને બહાને ભારતર સા'બ વિના ન રહે બંને આવીને બેઠા. છોકરાં બહાબાઈ ફરતાં વીંટળાઈ વળ્યાં. બંને અલકમલકની વાતો કરી. નાનપણમાં 'કરેલાં પરાક્રમેની વાતો કરી. પછી બેઠ્યો. બેઠતા બેઠતા કહેતો ગયો: 'લ્યો સા'બ રામરામ, કાલ સવારે અમારા નાના ભારતરને તથા ખાવા મોકલજો. કાલ સંક્રાંતિ છે એટલે સદામત ખોલવું છે. અને છોકરાંને રાજી કરવાં છે.'

બંને ગયો. મહેતાજી સાહેબે મોડી રાત સુધી બહાની વાતો કર્યાં કરી. છોકરાં બહાનાં સ્વપ્નામાં ઢળી પડ્યા.

ખીજે દિવસે સાચેસાચ બંને સદામત ખોલ્યુ. સાધુ, વ્રાહ્મણ, અનાથ, અપંગ, ભૂલાં-પાંગળાં હરકોઈને બંને બે દાથે આપવા માંડ્યો. સાંજ સુધીમાં તથુ ગૂણુ ખાલી કરી. બહાનાં ચોમેરે વખાણુ થઈ ગયાં. કાના બાબતની જાતી ફૂલી. ગામના દરબારો બળી બળીને બેઠા થઈ ગયા. મનમાં બબજા: 'મારું બેટું કાણું ફાટ્યું.' બહાના દાને દરબારો ઝાંખા પડ્યા.

રાતે એ જ ફળીમાં, એ જ મહેતાજી અને એ જ બાળ-બચ્ચાં બહાની વાટ જોતાં બેઠાં. બહાબાઈ વખતસર આવી પહોંચ્યા.

'આજ તો હદ કરી બહા !' મહેતાજીએ બહાને ચડાવ્યો.

‘એમાં શું સા’બ !’

‘એમ હોય ! આ જમાનામાં એટલું કાઈથી થતું નથી.’

‘પણ મારે ક્યાં કમાવા જવું પડે છે ?’

‘કમાણું વગર ક્યાંથી આવે લભાભાઈ ?’ લભાને પ્રિય મિત્ર નાને ભાસ્તર બોલ્યો.

‘પૂછો બાપાને.’

‘હે બાપા ! મહેનત ક્યાં વિના ક્યાંથી આવે ?’

‘હું કરું એના કરતાં લભાભાઈ જ વાત કરશે. લભા, કાલની વાત કરી દેખાડ.’ હોકરાં એકકાન થયાં. લભાની વાત લાંબી ન હતી. સાદસવાળી હતી પણ નવીન ન હતી. છતાં રસિક હતી, ગંભીર હતી.

‘કાલે રાતે માથકડે ગયો. ખારનો અમલ થયો. તલકાની દુકાનમાં ધા માર્યો. તથુ ગૂલુ તથુ જથ્થા ઉપાડી આવ્યા. સંકાંતિનું સદા-મત એમાંથી નીકળી ગયું. વાત પૂરી થઈ. આધુ પીધું ને રાજ કપું.’

‘પંડમાં તે કેટલુંક જોઈએ? દાનપૂન કરું.’ હોય તો પરલોક-
નું ભાતું ચાપ.’

‘તો પછી તમે જુગાર શું કામે રમો છો?’

‘આપાને પૂછ.’

‘હેં બાપા, શું કામે રમે છે?’

‘જુગારમાં જીતે તો એમાંથી એક અઝણેત્ર ચલાવે છે. કુંડલા-
ની પાઠશાળામાં અને બીલેશ્વરની જગ્યામાં છૂટે હાથે વૈસા આપે
છે. વારતહેવાર બ્રહ્મભોજન અને દક્ષિણા આપે છે.’

‘બહાભાઈ કરણુ દાનેશ્વરીથી ચડી જાય કેમ બાપા?’

‘કરણુને કાણે જોયો છે? આ તો નજર સામે દેખીએ
છીએ.’

ભભો બીડી ફૂંકતો સાંભળ્યા કરે છે. માસ્તર સાહેબ બહા-
ના દાનની કથા કરતા ચાકતા નથી.

છેવટે ભભે કહ્યું: ‘હ્યો સા’બ, રજા લેશું.’

‘ના બહાભાઈ, ધડીક બેસો. તમારી વાતો અમને બહુ
ગમે છે. એાલી નાનપણમાં ફેરીએ ખવરાવી’તી એની વાત કરો.’

‘હવે બાપા કરશે. બાપા બહુ જાણે છે.’ ભભો બિંદ્યો.
બધાં સામે જોઈ રહ્યાં. સૌને મન ભભો કરણુથી ચડિયાતો હતો.

*

માસ્તર સાહેબને મોટા દીકરો બાબુભાઈ મુજઈની કોલેજમાં
ભણતો હતો. તે રજામાં ઘેર આવ્યો. મહાત્મા ગાંધીની ચળવળમાં
એ ભળ્યો હતો. પહેલાં એ કાળી બેંગલોર કેપ પહેરતો એને બદલે
ભરતવાળી ટોપી પહેરી લાવ્યો હતો.

ભભાને ખગર પડી તેવો જ દોડ્યો આવ્યો. ‘બાબુભાઈ,
ક્યારે આવ્યા?’ કહેતો ઘરમાં આવ્યો. ટોપી જોઈને કહે: ‘આ શું?
તમે ય ગાંધી મહાત્મામાં ભળ્યા કે શું?’

‘ બહાભાઈ, તમને વાત કરું તો તમે ચે એ મતમાં આવો. ’

‘ શું કહે છે ? ’ બહો પકાઈમાં ઝીણી આંખે ભેઈ રહ્યો અને અધુ મરકરીમાં બોલ્યો: ‘ કહે છે મદાત્મા છે સંપતવાળો. ’

બાબુભાઈએ ગાધીજીની ચળવળની વાત કરી દેખાડી. બહો સાંભળી રહ્યો. આખરે બોલ્યો: ‘ પણ આણીકાર તો એટલું બધું નથી. ’

‘ નથી કેમ, કુંડલામાં એકાંતરા સજાઓ થાય છે. સેવામંડળ-વાળાઓએ ચળવળ ઉપાડી છે. ’

‘ એમ, તારે આ વખતે કુંડલે જાઉં ત્યારે વાત. ’

‘ પરમ દિવસ મારી સાથે આવજો. જલિયાંવાલા-દિન છે. મોટું સરખસ નીકળશે. સભા થશે. બધા ઉપવાસ કરશે. ’

‘ અપવાસ શું કામે ? ’

બાબુભાઈએ જલિયાંવાલાની વાત કરી. બહોનાં ફવાડાં બેઠાં થઈ ગયાં. એકદમ ધગી ઊઠ્યો. પછી ધીરે પડી જઈને બોલ્યો: ‘ માણું, આવી તો ખબર જ નહિ. ’

*

નગરશેઠને મેડે પચાસ-સાઠ ગૃહસ્થો મળ્યા છે. રાત્રી પાંચડી-ઝોને બદલે સફેદ ટોપીઓ છે. અંગરખાને બદલે લાંબા ઝબ્બા ચડાવ્યા છે. ઘોળાં લૂગડાં પહેરીને સૌ બિજળા દેખાય છે.

જલિયાંવાલા-દિન ખાદી ખરીદીને બિજવવાનું નક્કી થતાં સૌ ખાદી ખરીદવા લાગ્યા. નગરશેઠે એકાવનની લીધી. પ્રેમચંદ શેઠે પાંત્રીયની લીધી. નાનમંદ શેઠે પચ્ચીસની, એમ ચાલ્યું એવામાં છેક દાદર પાસે સીનાં પગરખાં આગળ બેઠેલા બહો બોલી ઊઠ્યો: ‘ સો રૂપિયાની આપણે લેશું. ’

બધાની નજર એની સામે ગઈ: લહેરિયા લાતનો આસમાની સાફે, સાચી અટલસનું જાકીટ અને સોનેરી શુતાનવાળો બહો ગંભીરપણે બેઠો હતો.

નગરોડે પૂછ્યું: 'કાણુ છે એ ભાઈ ?'

'ઝીંઝુડાના રહીશ છે.' બાણુભાઈએ કહ્યું.

'દરબાર તમારું નામ ?' રોડે પૂછ્યું.

'મારું નામ બાણુસિંહ.'

'તમે ખાદીને શું કરશો ?'

'પહેરશું.'

'વૈસા પહેલા આપવા પડશે.' પ્રેમચંદ રોડે ચોખવટ કરી.

બંને પાકીટ કાઢ્યું; દસ દસની દસ નોટો કાઢી આપી.

પરોડે ખાદીની ચોટલાં છૂટ્યાં. બંને મનપસંદ ખાદી ખરીદી.

બાણુભાઈ માટે પણુ લીધી. ચોતાને માટે ઝીણામાં ઝીણી અને

ફેશનેબલ ગણાય તેવી લીધી. બેન તથા વહુ માટે સાડી તથા

ધાધરા-પોલકાનો બર લીધો. મજૂર પાસે ઉપકાષીને ઝીંઝુડે ચાલ્યો.

‘**બં**ને જણુ રસ્તે પકવા ઘોડું ચાલ્યા પછી બાણુભાઈએ
 કહ્યું: ‘ભાભાભાઈ, મને આગળ જવળા નહોં એ ખૂલ્લું કરી.’

‘મને પણ એ વાતનો પરતાવો ચાય છે.’ ભાણુએ દુઃખનો
 ઊંડો શ્વાસ લેતાં જવાબ વાળ્યો. ‘...તો તો આજે તમારી સાથે
 મુખાઈની દોસેજમાં જાયતો હોત.’

‘દોસેજના જાયતરનો મને ખોદ નથી.’

‘ત્યારે?’

‘તમારી છુદ્દિ મીઠે માર્ગે વળત અને તમે લોકોનું વધારે
 જાણું કરી શકત.’

‘હવે શું થાય?’

‘હજી તમે સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચો અને સારા માણુસો-
 ના સહવાસમાં રહો તો ફેર પડી જાય.’

‘ હોય નહિ ? ’ લભાને નવીન આશા પ્રગટી હોય તેમ એ ચમક્યો. એના મનમા થયું જો ચમારનો દીકરો રશિયા જેવા મુલકનો આગેવાન બની શકે તો કોળીનો દીકરો શા માટે નહીં ? એણે કહ્યું ‘ આશુભાઈ, હવે નિશાળમા લથાય એમ તો નથી પણ અને એવા પુસ્તકો વાચવા આપો અને સમજણ પાડતા જાઓ. ’

‘ જરૂર તમને એ વાચીને નવે અવતાર આવ્યા જેવું લાગશે ’

ઉતાવળે ચાલતા બંને ઘર તરફ આગળ વધ્યા

થોડું પહોંચીને બીજે જ દિવસથી લભાએ માણુભાઈ સાથે પુસ્તકો વાચવાનું શરૂ કર્યું

નવી નવી ચોપડીઓ લભો કુડનાના પુસ્તકાલયમાથી લાવીને વાચવા લાગ્યો. અંધરાત સુધી પથારીમા પડ્યો વાંચ્યા કરે સભા સરખસમા તો એ અચૂક જઈ પહોંચે

લભો મનમા વિચારતો હતો હું ખાદી પહેરું છું રટિયો કાંતતા ય જેવુતેવું શીખ્યો છું સભા-સરખસમા જાડિ છું હવે જરાક જીલ જૂની થાય તો ભાવણો ય આપુ ફડ-ફાળામા ગંગ-સપત ગકમ તો ભરું જ છું ’

લભાની સમજણ પ્રમાણે ચળવળ એટલે ચોપડીઓ વાચવી, ખાદીના ઊંજળા કપડા પહેરવા, સભાઓમા ભાવણો કરવા ને ફાળામા પૈસા ભરવા સારા ભાવણ કરે ને ફડમા વધુ પૈસા ભરે એ ચળવળનો આગેવાન ગણાય લભાને પોતાનામા હવે એક જ વાતની ખામી લાગતી હતી અને તે જીલ જૂની થવાની ! લભાના મનમા વિચારો આવતા ‘ બંને હું વકીલ-નારિસ્ટર થયો નથી. દાકતરની જેમ ગળામા ભૂગળી નાખી કોટ-પાટલૂન પહેરી માણસ ની નાડ તપાસતો નથી પણ એ વકીલ અને દાકતરો કરતા હું ધારૂ તો સારું ભાવણ કરી શકું એ માણસોને લગાડીને અને

મામા ખાડીને કમાય છે એના કરતા હું વધારે ફાળો આપી શકું, અને કેટલાય ગામની જમીન દાખાવીને એટલા શાદુકારો કરતાં મારી ભુદ્ધિ વધારે ચાલે છે એમને તો હું કમાણીમાં ને બાવણુ-મા મધી ગીતે લગી જાઉં.

આમ કરતા રજાઓ પૂરી થઈ ને બાણુભાઈએ મુંબઈ જવા બિસ્તગ બાંધ્યા. જાઓ કુડલા સુધી વળાવવા ગયો ગાડી કોપડતી વખતે જભાએ કહ્યું: 'કોઈ વાર મુંબઈ તરફ નીકળી આવુ તો મળાશુ નમે કોઈ સારી ચોપડી મળે તો મને તરત મોકલી દેજો. અને 'તવજીવન'ના આઠક તરીકે નામ નોંધાવી દેજો, પત્ર લખતા રહેજો.'

'બાણુભાઈએ હાથ જોડ્યા. ગાડી આવતી થઈ

ઉરખી ચોરણી, લાભુ અચકન, જૂરું ગરમ ભાપીટ, વચ્ચે સેથો પાડીને ઓળેલ ઓડિયા, ઉપર ઘડી પાડીને મૂકેલી ઊજળા દૂધ જેવી ગાંધી ટોપી અલ્લાખાદનો અમીર આવે તેમ ભભો આવ્યો.

સભામાં ઊંચે આસને બેઠેલા નગરોડની નજર ગઈ. એમણે સ્વયંસેવક દોડાવ્યો સ્વયંસેવકે જઈ નમસ્કાર કર્યા વિવેકથી વ્યાસ-પીઠ ઉપર લઈ આવ્યો. શેઠે, સહેજ હસીને આવકાર દીધો ‘ આવો, ઉપર આવો. ’ લભો એક છેડા ઉપર સંકોચથી બેઠો.

સાવરકુંડલામાં ભાગ્યે જ મળે એવી જંગી સભા મળી હતી. સભામાં રાજકોટ, અમરેલી, ભાવનગર, વડવાણ્યથી ખાસ આગેવાન શ્લોકનાયકાને ખેલાવવામાં આવ્યા હતા. સૌ લભા સામે ત્રાંસી નજરે જોવા લાગ્યા. શેઠે લભાની ઓળખાણ કરાવી: ‘ અમારા પાડોશી છે. બાલુના ઝીંબુડા ગામે રહે છે. સખીદિલ આદમી છે. જાતના કોળી છે. પણ સમજી અને ઉદાર છે. ’

‘ એમ ? ’ બહારના એક-બે આગેવાનોએ પોતાની ખાસ ઢમે આંખો ઊંચી કરી અને માથા નીચે નમાવ્યા ‘ સારું. બાપુની પ્રતિભા કેવા કેવા માણસોને આકર્ષે છે ! ’

સમગ્ર ચર્ચ થઈ. ભાષણો ચર્ચ થયા. એક પછી એક વક્તાગે એક એકથી ચર્ચિયાતાં ભાષણ કર્યાં. લોકોની લાગણી હલી ઊઠી. ગરીબો તરફ સહાનુભૂતિ ખેંચાઈ. રેલિયો અને ખાદી સ્વરાજનાં અગ્રેડ સાધન છે, એની સૌને ખાતરી થઈ. અને કુંડલામાં એક નમૂનેદાર ખાદીભંડાર ખોલવાનો ઠરાવ મથો.

ભંડાર માટે રૂપિયા તથા હજાર જોઈએ. એક સમિતિ નિર્માઈ. સભામાં જ રકમો નોંધવાનું શરૂ થયું. શેઠે ધીમે રહીને મંત્રીના કાનમાં ફૂંક મારી: ‘પહેલી રકમ લખવાની.’

મંત્રી મહાસુખભાઈ નજીક આવ્યા. અને લખાને પૂછ્યું: ‘કહો લખાભાઈ, આપ શું નોંધાવશો? આપનાથી શુભ શરૂઆત કરીએ. કેમ શેઠ, બરાબર ને!’

પણ લખો દુનિયા આખાને ઘોળાને પી ગયો હતો. એ સમજી ગયો. એણે વિવેકથી કહ્યું: ‘આપ મોટેરા પહેલાં નોંધાવો. મહાજન પહેલાં અમારું કાળીભાઈનું નામ ન શોભે.’

શેઠે ઘણી ગઠઠક કરી પણ લખો એક ટુળા બે ન થયો. આખરે નજીક શેઠે એકસોએક નોંધાવ્યા. ફાળો ચાલ્યો. વાસ-પીક પર ખેડેલા મુખ્ય મુખ્ય જણ આવી ગયા. પછી મંત્રી બતાવેલ રૂપિયા: ‘જોશી લખાભાઈ હવે.’

‘કરો સરનાળો, કેટલા થયા?’

‘એક હજાર નવસો પચીસ.’

‘તથા હજારમાં કેટલા બાકી?’

‘એક હજાર ને પોણોસો.’

‘ત્યારે એટલા આપણા લખી શ્યો.’

અક્ષરના ગૃહસ્થો લખા સામે જોઈ રહ્યા. લખાના મહેરા પર ગર્વ કે અભિમાન ન હતું. મંત્રીએ સભામાં ફાળાની જાહેરાત કરી: ‘એક હજાર નવસો પચીસ કુંડલાના અને એક હજાર પોણોસો ઝીંજુડાવાળા દાનવીર લખાભાઈના.’

‘મહાત્મા, ગાંધી કી જય’ના અવાજ સાથે સભા વીખરાઈ.

લખો રૂપિયા હજારની જોગવાઈ કરવા ઝીંજુડે ન જતાં સીધા અમરેલીને માર્ગે ચાલી નીકળ્યો.

પરિપક્વતા મંડપમાંથી લલાલાઈ બહાર નીકળ્યા ત્યારે સ્વયં-
સેવકોએ એમને બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા. લલાલાઈ
દ્વાર ડોક રાખી, છાતી કાઢીને ચાલ્યા જતા હતા. એમાં એક
સ્વયંસેવકે આવીને કહ્યું: 'આપને પ્રીતમરાયલાઈ બોલાવે છે.'

'કોને મને?' સર્ગ લલાલાઈ બોલી જોડ્યા.

પ્રીતમરાય કાઢિયાવાડના મૂંગા અને એકનિષ્ઠ લોકસેવક હતા.
લલજલા આગેવાનો એમના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ રાખતા હતા.
નાની ગવટીમાં બેઠા એ રેડિયો ચલાવતા હતા. લલાલાઈનું જીયું
શરીર રાવટીમાં દાખલ થયું ત્યારે તેમણે જોયે જોયું. બેઠા બેઠા
હસીને આવકાર આપ્યો.

લલાલાઈના ચહેરા પર સહેજ ગ્લાનિ અને રોષ જણાયા.
છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં એ જાણીતા થયા હતા. કેટલાક આગેવાનો
તેમને માન આપતા. પોતે પણ એક આગેવાન છે એવી માન્યતા
લલાલાઈના મનમાં રૂઢ થતી જતી હતી. આથી પોતાને ધારેલું
માન ન મળ્યાને રોષ અને વિશાદ દબાવીને 'એ દાખલ થયા છતાં
અવાજમાં તેનો પડઘો પડ્યો. જરૂર કરતાં વધારે મોટા અવાજે
એમણે તોજડાઈથી પૂછ્યું: 'મને તમે બોલાવ્યો?'

'હા હા' વિનયી સત્યાગ્રહી બોલ્યો. 'મારે આપની સાથે
થોડી વાત કરવી છે.'

'ઘણી ખુશીથી.' કહીને સામે પડેલા આસન પર લલાલાઈ
બેઠા. સ્વયંસેવક જઈને દરવાજો બંધો.

‘આપ તો કુડવાના, નહિ !’

‘કુડવા પાસે ઝીંઝુડાનો’

આપ ગજપૂત ઝો !’

‘હા ના, કાઠી’

‘ગરાસદાન હશે’

‘થોડો મગસ છે’

વરસે ફેટલી આવક હશે ?’

‘ચોક્કસ આવક નહિ,’ તદ્દન ગપ મારતા જાબાબાઈની જીભ ન જોપડી આ નવા પ્રશ્નો સ્થ માટે ખુલાય છે તે પણ એના ખ્યાલમાં ન આવ્યું એણે કલ્પના કરી કે કાર્મિક ફાળામાં ગુકમ નોંધાવવી હશે. ત્યાં બીજો પ્રશ્ન આવ્યો ‘આપના દાન મોટી રકમના હોય છે એટલે આવક સારી હોવી જોઈએ’

‘કીક જાના, મેં પાસા મરખા થઈ ગઢે આવે એટલું ખરચાય,’ હસીને જાબાબાઈ બોલ્યા

‘ફેટલી જમીન હશે ?’ ફરી સરખાવ આવ્યો

‘પામસો વીધા’

પ્રીતમરાયે ઊંચે જોયું જાબાબાઈએ નીચે જોયું

‘તમે મને ખરી જ હકીકત કહેતા હોશો એમ માનું છું’ ગભીરતાથી પ્રીતમરાય બોલ્યા ‘મારી પામે કેસીક વાતો આવી છે તેથી પૂછું છું’

‘સી/વાતો ?’

‘કે જાબાબાઈ શ્રીમત નથી, જમીનદાર નથી પણ મોટા ચોર છે’ નીકરતાથી સત બોલ્યો જાબાબાઈ સાંભળી રહ્યા બીજો કાઈ આવું બોલ્યો હોય તો યપ્પક ખાય પણ આ માણસે જાબાબાઈને આશ નાખ્યા હતા.

ભમે સીધો જવાબ દીધો: 'હા, હું ચોરીનો ધધો કરું છું પણ હું એને ચોરી ગણતો નથી.'

'કેમ, ચોરી તો ખરી જ.'

'બિલકુલ નહિ. જેની પાસે વધારેપડતું છે તેની પાસેથી કંઈ જેની પાસે કંઈ નથી તેને વહેંચી દેવું એમાં શું ખોટું છે?'

'એ નીતિથી વિરુદ્ધ ગણાય.'

'નીતિ?' ભલાભાઈ બિડળી બિડચા. 'જ્યાં છો ને મારા સાહેબ, આ બધા દાનેશ્વરીઓમાં ક્યાં અને કેટલી નીતિ છે એ હું જાણું છું. લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખીને ધોળે દિવસે લૂંટ ચલાવવી એ નીતિ છે? મજૂરોના લોહીનું પાણી કરીને મેળવેલો પૈસો નીતિની કમાણી છે? સદામાં બિધુચનું કરીને મેળવેલું ધન નીતિની કમાણી છે? શા માટે બોલાવો છો? હા, હું ગગસિયો નથી; ઢાળી છું. પણ ગરીબ ખેડૂતો ને મજૂરોનાં હાડચામ નિચોવીને તાલેવંત થયેલા જમીનદારો ને શેઠશાહુકારો કરતા સારો છું.'

'તમે નકામા બિડળી ગયા.' પ્રીતમરાયે શાંતિથી કહ્યું. 'મારું કહેવું એટલું જ છે કે ચોરી કરીને દાન દેવાથી શો લાભ છે?'

'પહેલાં હું એમ માનતો કે કાંઈક દાનપુણ્ય કર્યું હોય તો આવતા લવનું ભાતું થાય પણ આજે તો મારી આખર બધી આ દાન ઉપર જ બધાયેલી છે.'

'ભલાભાઈ,' અત્યંત લાગણીભર્યા અવાજે સાધુપુરુષ બોલ્યો. 'મારું માનશો?' એ માર્ગ અધર્મનો છે. એ રસ્તો સાચનો નથી, પરમાર્થનો નથી. એમાં તમારું કે જગતનું કલ્યાણ નથી. પોતાની જાત ધસીને, પોતાની સુખસગવડોનો ભોગ આપીને ખીખનું લહુ કરવું એમાં ખરી માણસાઈ રહેલી છે.'

'પણ હું આ ધધો મૂકી દઉં તો કેટલી સંસ્થાઓ બંધ પડે ખબર છે?'

‘લલે ને સો સંસ્થા બધ ચાય.’

‘પણ મને બીબું કશું આવડતું નથી.’ દંભ અને અભિ-
માન મૂકીને લલો બોલ્યો.

‘મજૂરી આવડે છે કે નહિ?’

‘આવડે. પણ મજૂરી કરતાં હવે શરમ લાગે.’

‘મહેનત કરીને કમાવું એમાં શરમ શેની?’

‘પણ હું ચોરી મૂકી દઈશ તેથી દેશ સ્વતંત્ર થઈ જશે!’

‘દેશનું તો થવાનું હશે તે થશે પણ તમે તો સ્વતંત્ર થશો જ.’

‘મને માફ કરજો. મારી જાત કરતાં મને દેશની કિંમત વધારે
છે.’ આટલું બોલતા જાણાઈએ ધડિયાળ તરફ ગેયું.

‘આપને જવાનો સમય થયો લાગે છે?’

‘હા હા.’

‘ઠીક ત્યારે પધારો. માફ ન લગાડશો. મેં કંઈ એના પર
વિચાર કર્યો.’

‘એમાં માફ શું?’ નમસ્કાર કરીને જાણાઈ બહાર નીકળ્યા.

બહાર નીકળતાં જ એક શુદ્ધ આદીવાસી ગૃહસ્થે તેમને
પ્રશ્ન કર્યા. રાહ જોઈને જાણા હોય તેમ તેઓ બોલ્યા: ‘આપને
ખાસ ઉતાવળ નથી ને?’

‘ઉતાવળ છે, છતાં જોલો. તમારે શું કહેવું છે?’

‘આપ કાઢિયાવાડ ક્યારે પધારવાના છો?’

‘આજે રાતે.’

‘રસ્તામાં આપ બે કલાક અમારા ગામને આપો એટલી
વિનંતિ કરવા આવ્યો છું.’

‘મને મુદ્દત ટાઈમ નથી. મારે સોમવારે સવારે અમરેલી
પહોંચવું જ જોઈએ.’

‘પણ સાહેબ, બે-ચાર કલાક હરિજનો આતર કાઢો.’

‘હરિજનો ?’ બહામાઈ આશ્ચર્ય બતાવતાં થંભી ગયા.

‘હા હા. એક હરિજનશાળા ખોલવાની છે.’

‘કે છે. રાતે મને રોશન પર મળજો.’

*

કાકિયાવાડ મેલ પાંત્રીસ માઈલની ઝડપે દોડી ગય છે ખીજા વર્ગની સુવર્ણા પયારીમાં બહા દાનેશ્વરીનું મગજ પિસ્તાળાશ માઈલની ઝડપે ચાલી રહ્યું છે. એક વાક્ય એના હૃદયમાં તીરની માફક ખૂતી ગયું હતું: ‘પોતાની સુખસગવડનો ભોગ આપીને ખીજાનું બધું કરવું એ જ સાંચા સુખનો માર્ગ છે. એમાં જ પરમાર્થ છે, એમાં જ ધર્મ સમાયેલો છે.’ સંત પ્રીતમરાયની સૌમ્ય મુદ્રા અને ધીમે ધીમે ઉચ્ચારાયેલા છતાં ભારે વજનથી હૈયાનો કબજો કરી લેતા શબ્દોએ બહાભાઈના મગજને ઘડીબર મૂંઝવી દીધું. તીવ્ર મનોમંથન ચાલી રહ્યું. પહેલી ક્ષણે તો ભ્રેસખંધ એક વિચાર આવ્યો: ‘રસ્તામાં ક્યાંય ન બિતરતાં, અમરેલી ન જતાં, સીધા કુંડલે ચાલ્યો ભઉં. ઝોંઝડા જઈને આખાવાડિયાનું રખોયું કંટું અને ખેતી કંટું.’ પણ ખીજા વિચારે એને દબાવી દીધો. ‘હરિજનોના હિત ખાતર લીલાપુર તો કીતવું જ ભોઈએ. અને અમરેલી ? એવી અભ્રેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થા આખા કાકિયાવાડમાં ખીજી નથી. એની મારફત આખા કાકિયાવાડનું હિત સંધાય તેમ છે. મારી પાસે પાંચ પેસાની આશા એ લોક રાખી ગયા છે.’

‘પણ ચોરી કરીને દાન કરવું ?’ તરત જ ખીજો વિચાર ઊડીને સામે ઊભો રહ્યો. ‘હવે તો ચોરી ન જ કરવી.’ બહાના મને નિર્ધન્ય ક્યો. ‘એવો કોઈ વચલો માર્ગ શોધવો ભોઈએ, જેથી ચોરી ન કરવી પડે અને છતાં બધી સંસ્થાઓ ચાલ્યા કરે.’ વળી ઊસરો વિચાર આવ્યો: ‘પણ તું એકલો જ બધાને ક્યાં

નિભાવી દે છે ! બીજા ધણુ શેડિયા પડ્યા છે. આટલો બધો એંકાર શા માટે રાખે છે ?

ધણી વાગની મથામણુ પછી એકદમ નવો માર્ગ સ્પુર્યો હોય તેમ લગાને એક વિચાર આવ્યો : ‘ મુખર્ષ જઈને કાંઈક ધધો કરવો. પણુ ક્યો, ધધો ? ’ મને પ્રત્ન કર્યો. ‘ સદા તો જુગાર ગણાય. ’ અમળજીને નોકરી મળે નહિ. ‘ બીજો કાંઈ ધધો એવો નથી જેમા મહિને ચાર-પાચ હજાર પેલા થાય. ’ વળી લમો મૂઝામો. થોડી વારમાં એકાએક લગાની મૂઝવણુ ટળી ગઈ. ‘ બસ મુખર્ષમાં ધોડા દોડાવવામા હજારો રૂપિયા કમાઈ શકાય છે એમ બાણુભાઈ. વાત કુત્તા હતા. બસ ઈ ઠીક છે. ’ નિર્ણય થઈ ગયો. લગાને ખબર ન હતી કે ધોડા દોડાવવા એ પણુ મોટો જુગાર જ છે. એને એમ કે જેની થોડી આગળ નીકળી જાય એને ઇનામ મળે અને એમાથી કમાઈ જાય. ગમે તેમ પણુ એનું મન એ વખતે શાત થઈ ગયું. જાત ધસીને પરમાર્થ કરવાની ભાવના ક્ષણવારમાં નષ્ટ પામી. પછી જાણ્યે-અજાણ્યે રાતનો ચોર મઠી ધોળા દિવસનો ચોર થવાના માર્ગે એનું મન વણ્યું.

*

અમરેલી રેલ્વેને કૂલદારથી રાણગરેલી સજા સાહેબની મોટર-માં લલાભાઈનું સરખસ નીકળ્યું. આજ સુધીમા આવું માન કાંઈ નેતાને અમરેલીએ આપ્યું ન હતું. સપ્તદીવચાળાનો પાચમો વાર્ષિક ઉત્સવ જીજ્ઞાસો હતો. પ્રમુખપદે લલાભાઈ ઇનેશરી બિરાજવાના હતા.

સજા સાહેબ અને અન્ય અધિકારીઓ, નગરશેઠ અને અન્ય વેપારીઓ, સમારોહીઓ અને સદ્ગૃહસ્થોથી વિદ્યાલયનું યોગાન ઠાંસો-ઠાંસ લરાઈ ગયું ખેડૂત, ઉમડિયા, કારીગર, વસવાયા અને નાના

હાટડિયા સિવાયના બધા કુરસદવાળા લોક હાજર હતા. વિદ્યાર્થીઓએ વ્યાયામ, ગરબા, રાસ, નાટ્યપ્રયોગો વગેરે કાર્યક્રમથી સૌનાં મન રાજિત કર્યાં. મંત્રીનું નિવેદન, પ્રમુખનું પ્રવચન અને ઉપસંહાર વગેરે બધું વિધિપુરસ્સર થયું. મેળાવડો ભારે દમદમથી ઊજવાયો. ઉપસંહાર કરતાં છેવટે લગભગાર્ધએ વિદ્યાલયના મકાન માટે રૂપિયા પચીસ હજારનું દાન જાહેર કર્યું. તાળીઓના મઝગાટથી મેદાન ગાજી રહ્યું.

*

આગેવાન ગણાવાની ઇચ્છા કેઈકે અરો પૂરી થઈ પણ લોકાને એની કિંમત મહુ ચૂકવવી પડી. સભામાં જવા પૂરતો ખાદીવેશ અને રાષ્ટ્રભાવના એનામાં દેખાતા. એવો દેખાવ કરવાની એને ધીમે ધીમે આદત પડી ગઈ. આગેવાનીના બદલામાં એને હજારો રૂપિયા પણ ઝોછા પડ્યા. આખરે એણે મુખર્ષીનો મારગ લીધો.

જેની સાથે ગિરના શિકારમાં અમેલાની હદ મથેલો તે જૂના દોસ્ત શેરખાનો આશરો એને લેવો પડ્યો શેરખાં જૂનામઢના વજીરનો માનીતો હતો. વજીર સાથે મુખર્ષીમાં પડ્યો-પાથર્યો રહેતો. લગ્નએ પણ એની સાથે જ નવાળી હિતારમાં મુકામ કર્યો. મુખર્ષીની લખલૂટ કમાણીના અનેક રસ્તામાં જૂનાની ધેડદોડ એને હાથ ખેંચી ગઈ. શરત અને જુમાર એને સ્વભાવસિદ્ધ હતાં. પાંચ વરસમાં એ લાખોપતિ બન્યો.

ઝીં કુઝાને પાદર સુંદર નથી મોટર આવીને ઊભી રહી. લોકો દોડીને કાળીવાડને નાકે પહોંચ્યાં. મોટરમાંથી બહાર-
 ભાઈ ઊતર્યા. આંગણુમાં ચેતરણ પચગઈ. ચેતરણ પાસે એક
 જૂની ખુરશી મુકાઈ. તેના ઉપર બહાભાઈ બેઠા. ખખર પડતાં
 નિશાબમાંથી મહેતાણ સાહેબ આવ્યા. અધા ચેતરણ પર બેઠા.
 હતાવળાં એક ડાક્ષીમા આવ્યાં. દુધી એમણે ખૂબ મારી: 'કાણુ
 બબલો છે ?' એનો મોટો અવાજ બહાભાઈને કાને અથડાયો.
 તેમની બમર બેચાઈ. ખરું પૂઠો તો આને ધીવે જ તેઓને ઝીંકુડા
 આવવું પસંદ ન હતું. આજે આગ-પાંચ વર્ષે તેઓ આવ્યા હતા.
 ઝીંકુડા હવે તેમને માટે નાનું પડતું હતું. જોકે ગરાસિયા સુદ્ધાં
 તેમને માનથી બોલાવતા છતાં બહાભાઈને પોતાને નાનમ લાગતી.
 શેઠ સાથે વાત ચાલતી હતી ત્યાં ડાક્ષીમા નજીક આવી પહોંચ્યાં.
 આંખે જરા ઝાંખ આવેલી તે આડી હાથની જાજલી કરીને અત્યંત
 હેતાળ અવાજે પૂછ્યું: 'કાણુ મારો બબલો ?'

બહાભાઈએ ન સંભળ્યું હોય તેમ શેઠ સાથે વાત ચાલુ
 રાખી: 'હં, એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ?'

'ખીજું તો શું ! મલક આખામાં તમે નામ કાઢ્યું. હજારો
 રૂપિયા ખરચ્યા, એક જનમભોમ રહી ગઈ.'

'પણ તમારે શું જોઈએ છે તે સીધું બોલી દો ને ?'

'જુઓ આ ઝાડ ફરતા ઝોટા કરવા છે, ચોરો સમગ્રવેલો
 છે તે મદારેવમાં આરસ જડાવવા છે.'

‘ બધામાં ચર્ચને ફટકું ખર્ચ થશે ? ’

‘ ખસો-અઢીસો. ’

‘ ખસ ? ’ તરતજ લલાભાઈએ પાકીટ કાઢ્યું. સો સોના ત્રણ રૂકડા રોકના હાથમાં મૂક્યા. લોક દિંગ ચર્ચ ગયા.

‘ એનું નામ દાનેશ્વરી. ’ એક ગરાસિયાએ ભારાઈ કરી.

‘ તમને અસારે જાણ થાય છે ! ’ ગેડે ટકા આપ્યો.

‘ લલા જેવો મલકમાં કાઈ નો જીવ મોકળો નથી. ’ ડોશીમા બોલ્યા. લલાભાઈ સાલળી રહ્યા તેમણે એકાએક જાણે પહેલાં નજર જ ન ગઈ હોય તેમ માસ્તર સામે જોયું: ‘ જોહો મહેતાજી સાહેબ, તમે હજી અહીં જ છો ? ’

‘ જી ના, વચ્ચે ત્રણ વરસ કુંડલે જઈ આવ્યો ’

‘ બાબુભાઈ ક્યાં છે ? ’

‘ મંબઈ. આપને મળતો નથી કાઠવાર ? મિલમાં મોટો મેનેજર

ચાલી એમ લાગવાથી લલાલાઈએ પંચ તરફ જોઈ કહ્યું: 'હું હવે રંગ લઈશ.'

'કેમ એમ એકદમ? જે-યાર નિવસ રજા હોત તો?'

'માત્ર એને પેવા આવ્યો હતો.'

'કાણુ રૂઢીએન સાથે આવવાના છે?' આખા ગામની કાળજીને હુકાર અને ગાળે બેલાવનારા પટેલે રૂઢીએન કહ્યું તેથી લોક જોઈ રહ્યાં. થોડી વાર કાંઈ બોલ્યું નહિ. અંદર રૂઢી તૈયાર થતી હતી. લલાલાઈએ પ્રવાસમાં પહેરવા આપેલ કપડાં બદલતી હતી. ગામની કાળજીથી ઝોગડો કરાઈ ગયો હતો.

કાનાકાલા અને રાણીમા વારે વારે બલાને રોકાઈ જવાને આમ્રક કરવા લાગ્યાં. પટેલે ટાપસી પૂરી: 'હા, હવે ઘડપણમાં એમને અહીં એકલા ગમે નહિ સાથે લઈ જાઓ.'

'પણ તમે કાંઈ મમજો નહિ ને પટેલ.' શેઠ બલાને સાંઠું લગાવ્યું: 'લલાલાઈને દેશ આખામાં ફરવું, લપસાણો આપવાં, મુઝઈ જેવા શહેરમાં આ ડોસલાં મુંઝાઈ મરે, ખબર છે!'

'હા શેઠની વાત ખરી છે.' મહેતાજીએ ટેકા આપ્યો.

પટેલ બિચારા મૂગા થઈ ગયા

એટલામાં રૂઢી તૈયાર થઈને નીકળી. ઘેરા રંગની લાતવાળી બારીક ખાદીની સાડી, સોનેરી ઝરીની કિનાર, હાથમાં બખ્ખે સોનાની જંગડીઓ, ડોઝમાં બેવડી પાતળાં સેર, નમણું નાક, ઘાટીલો મોરો ગહેરો, મોટી નિર્દોષ આંખો નીચે લાળીને રૂઢી માંપા બહાર ચાલી સોફરે બારણું ખોલ્યું. રૂઢી રાણીમાને પગે પડી. જનેની આંખો જીની થઈ. બધી જનપણીઓને, પારડેશીઓને રૂઢીએ કહ્યું: 'માની અને લલાલાની ખબર ગળજો.' એટલું બોલતાં તે એલું ગળું લગાઈ ગયું.

ભાભાભાઈ જહાર આવ્યા. 'ચાલો જેસી જાઓ હવે.' રૂડી બેઠી. ભાભાભાઈએ સૌને હાથ બેજા: 'લ્યો શેડ, પટેલ, દરબાર, મારતર, આવજો બધા.'

'અમ માયે કોઈ વાર આમ દયા કરજો.' જોમ સાંમટા સૌ બોલી બેઠ્યા. ભાભાભાઈ બેઠા. શેડરે બારણું બંધ કર્યું. મોટર ફેરવી. પાદર સુધી બધા પાછળ આવ્યા.

'એ ભભલા, વહુ, આવજો' ગણીમાના શબ્દો મોટર સાથે અથડાઈને પાછા પડ્યા અને મોટર વાયુવેગે કુડલાન માર્ગે ચાલી ગઈ.

થોડી વાર આખું ટાણું ધૂળના ગોળ સામે ભેઈ રહ્યું દર-બારથી ન રહેવાયું માત્ર પટેલ ને શેડ સાથે તેમ બોલ્યા: 'મારો બેટો કાઢીને ધમારે ગયો છે.'

વાલકેશ્વરની પહાડી પર પાછલી જાળુએ દરિયાકિનારા-
થી દોહસોએક ફૂટની ઊંચાઈએ છેલ્લામાં છેલ્લો ઢંગનો
ખંગલો દકાર નસબદનો હતો. સુંદર દારીગરીવાળો નાનકડો
ખગીચો, સંજેમરમરની ફરસખી, અમેરિકન શોફ અને સિંગા-
પોરના ગાલીચાથી સુરોલિત દીવાનખાનું; બેઠા બાંધેના લખ
'બલભદ્રમાસાદ' મુખમાં બેનમૂન ગણાતો.

દકાર બલભદ્રને વિષે અનેક લોકવાયકા ચાલતી હતી. એમ-
ના નોકર-ચાકર માનતા કે એ કચ્છ-ભુજના ફરાયા છે. એમના
શ્રીમંત પાડોશી મિત્રો માનતા કે એ મહીકાંઠા એજન્સીના મોટા
જમીનદાર છે. મિલ-મળૂરો માનતા કે અમદાવાદમાં એમની ચાર-
પાંચ મિલો ચાલે છે. અમલદારોની માન્યતા ભુઈ જ હતી: નેપાલ-
ના રાજવંશી દારકાની યાત્રાએ ગયેલા ત્યાંથી પાછા ફરતાં કાઠિ-
યાવાડના કોઈ રજવાડાએ બાળકે બલભદ્રને દત્તક લીધેલા. અને
પાછળથી એ રાજને વારસ અવતરતાં બલભદ્રને હક કુળાવવામાં
આવ્યો. અને જીવિધ્યમાં બલભદ્ર તકરાર ન હોયે માટે તેમને
ગિરના જંગલમાં કોઈ કોળીને સોંપવામાં આવ્યા હતા. ઉંમર લાયક
શતાં બલભદ્ર આપજો એ પામરીએ આવ્યા હતા.

આમાં કોણ ખરું અને કોણ જોડું એ એકમાત્ર બલભદ્ર
જ જાણતા હતા. એટલી વાત ખરી કે પૂના રેલવેસ્ટેશનના એમના
પ્યારા 'મનપત્ર' નામના ધોડાએ એમને લાખોપતિ બનાવ્યા હતા.
અને એમના મિલનસાર તથા અતિ ઉદાર સ્વભાવે એઓ રામ-

રજવાડાં અને શેક-ચાલુકારમાં, ગોરા ને દેશી અમલદારોમાં, કોંગ્રેસ કાર્યકરો અને મધ્યમ તથા ગરીબવર્ગમાં એકસરખા પ્રિય યર્ષ પડ્યા હતા.

બોમ્બે સેન્ટ્રલ ઉપર સવારના સાત-ચાળીશ કાઠિયાવાડ મેઈલ આવીને જીબી રહી ત્યારે ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બામાંથી બલભદ્રસિંહ જીતયાં. એમણે મુરવાળ, અચકન અને જાડીટ પહેવાં હતાં. માથે એડિયાં અને મૂઠો ઘટ્ટ હતી. પગમાં કિમતી ચપ્પલ હતા. રૂઆબ-થી તેઓ નીચે જીતયાં. તેમની પાછળ તેમના પત્ની રૂપવતી જીતયાં. સામે આવનારમાં મુખ્ય તેમના મિત્ર અને ખાડોશી શિવસિંહ હતા. એમણે હાથ મેળવ્યો અને મોટરમાં જઈ બેઠા. મોટર ચાલી ગઈ. પાછળ મજૂરો વાતો કરવા લાગ્યા. મુખ ઉપર આશ્ચર્ય જતાનીને આંખ પહોળી કરી બોલાવા લાગ્યા: 'આ રાધનપુરના નવાન, ગાંધીમાં જાળ્યા છે. મજૂરો અને ગરીબો માટે જાન કુરમાન કરે તેવા છે દેશને ખાતર જમીન-જાગીર, કુટુંબ-કબીલો બધું છોડી દીધું છે' વગેરે.

અંગણમાં પેસતાં જ બલભદ્ર કોઈ મહાગળ જોવો લાગ્યો માંજો. રૂપવતી એક સોફા ઉપર પડી. બલભદ્ર દપડાં ઉતારી આવ્યો અને રૂપવતીને દર્શ્યું: 'ચાલો તમને ઉપરનીચે બધું બનાવી દઉં.'

‘ મેં હું ; ઠાકાર સાહેબ, ગુડ મોર્નિંગ. ’

‘ કૌન કમિશનર સાહેબ, ગુડ મોર્નિંગ. ’

‘ કમ આવે ? ’

‘ અભી આધા ઘટા હુઆ ’

‘ તખિયત કેસી ? ’

‘ અચ્છી. આપ કૈસે હો ? ’

‘ અચ્છા હ. ઉપર કમ આઓગે ? ’

‘ શામકો, અગર આપ હી આ જગ મેં બહુત થકા હ. ’

‘ અચ્છા મેં હી આઉંગા ’

‘ ઓગ દેખો સાહબ, મિસિસકો જી લોકે આઈએ ’

‘ કયો ફિર રાની સાહબ આ મઈ કયા ? ’

‘ જ હા ’

‘ અચ્છા અચ્છા જરૂર લાઉઆ ’

‘ કોની હારે વાત કરી બલ્લા ? ’

‘ જો રૂપા, ’ મીઠા છતાં મક્કમ અવાજે બલબદ્ધ બોલ્યો. ‘ હવે

તારે મને ઠાકાર કહીને જ બોલાવવો ’

‘ પણ મારી જીભ વળતી નથી ’

‘ ૨૪ પાડવી. આ મનઈની બધી ચોલીસના મોટા ઉપર

‘ મને તો વાત કરતા શરમ લાગશે. ’

‘ અહીં મુંગઈમાં શરમને નેવે મૂકી દેવી. ’

વાત કરે છે ત્યાં ફરી ઘંટડી વાગી ‘ એલાવ, કાણુ. ’

‘ હું કરશનદાસ. ’

‘ કેમ છે શેઠજી, શા ખબર છે ? ’

‘ આપના આવવાની રાહ જોતા હતા. ’

‘ કેમ કંઈ ખાસ ? ’

‘ આ આપણી દોસ્તિપટલ ખુલ્લી મૂકવા માટે. ’

‘ ઓહ, એમાં મારું શું કામ ? મને તેને હાથે જોવાની ઘો. ’

‘ નહિ સાહેબ, એમ ન ચાલે આપ દિવસ અને સમય આપો. ’

‘ મને નહિ જ છોડો એમ ? ’ જોનતા સહેજ હસમુખો

અહેરે થઈ ગયો. પણ ટેલિફોનને અજાણે કરશનદાસ જોઈ શક્યા નહિ તેમણે તો આગ્રહ ચાલુ જ રાખ્યો.

‘ ઠીક ત્યારે એક મિનિટ જરા કાચરી જોઈને કહું ’ રીસીવર બાજુએ મૂકી બલભદ્ર ટેમન પર એક પગ ટેકતી બિભો રહ્યો. રૂપવતી સામે જોઈને મોં મરકાવ્યું એ તો મિચ્છારી આ બૂગગા-માં કેમ વાત થતી હશે એની નવાઈમાં મૂગી થઈ ગઈ હતી બલભદ્રનું મોં મગકતું એટલે એણે પૂછ્યું. ‘ કેમ હવો ? ’

‘ આ એક વેપારી સાથે વાત ચાલે છે. ’

- ‘બહુ સારું. સોમવારે સાંજે પાંચ વાગે. ત્રહેર દરી હવેં છું.’
 ‘કરી છો.’
 ‘આભાર ધણો આભાર.’
 ‘બોલો બીજું કંઈ?’
 ‘નહિ ખાસ કંઈ નથી માન...’
 ‘બોલો બોલો.’
 ‘કંઈ નહિ; પછી આપ મળશે ત્યારે રૂમક વાત.’
 ‘નહિ, અત્યારે જ દલી છો.’
 ‘આ પેલાં બાપી રહેલાં બિલ મારે...’
 ‘કેટલાં બાપી છે?’
 ‘પંદર હજાર ચારસો ને ઉપર કંઈક છે.’
 ‘તમે આવીને એક લઈ જાઓ.’
 ‘ક્યારે આવું?’
 ‘ગમે ત્યારે, બપોર પછી.’
 ‘આભાર.’

શેકે હજારનહાસ આશુદંત્ર પ્રાગજી મુંબઈ મદાનનના અમણી
 અને સમાજસેવાના કામના મુખી હતા. તેમણે ધણી તકલીફ લઈને
 એક જાનરેજસ્ટર ફ્રી હોસ્પિટલ બંધાવી હતી. તેમાં એક લાખ
 સંધીનાં બિલ ડોક્ટર બહાલદ્રે ચૂકવવાનું વચન આપ્યું હતું. એના
 બહાલામાં નહિ પણ એક કદિ તરીકે એ હોસ્પિટલ સાથે દારૂન

‘ ઠીક ત્યારે જીક હવે તું નાહી લે ‘જમવાનો વખત થશે.’

‘ ક્યાં નાહવાનું ? ’

‘ તને કપડાં, પાણી બધું બાઈ આપશે જરા ઠંડી છે તે
મરમ પાણીએ નાહજે ’ આટલું કહીને બલભદ્રે બાઈને ખૂબ મારીઃ
‘ જનકી ! ઈકેડે. ’

જનકી આવી.

‘ પહા, બાઈસાહેબાના આગોળાલા ઘેઉન જા ઉનપાણી,
ભૂગડી વગેરે ઘા. આગોળયા સાણુ ઘા. સમજલી કા ? ’

‘ હોય મહારાજ. ’ જનકીએ માથું નમાવ્યું.

‘ જાઓ રૂપવતી. ’

રૂપવતી જનકી સાથે ગઈ. બલભદ્ર આંટા મારવા લાગ્યો. રાત્રી
નજરે દરવાજા તન્કે જોઈ રહ્યો ત્યાં નવનીત આવતો જણાયો.
સાઈકલ પરથી ઊતરતાં ઊતાવળમાં એનો લેઘો સહેજ ભગ્યો પણ
આસાડીથી લેઘો ઠાઠી એ અદર આવ્યો. સફેદ લેઘો, સફેદ શર્ટ,
માથે ઓળેલા વાળ, દેખાવડાં ચસ્મા નવનીત પચીએક વર્ષનો
યુવાન હતો. એમ. એ.માંથી એણે છોડી દીધું હતું. અર્થશાસ્ત્ર એનો
ખાસ વિષય હતો. ફિસિક્સ, સોશ્યાલિઝમ, કોમ્યુનિઝમ, ગાંધીઝમ,
ફિટાલિઝમ વગેરે ઈજ્ઞાનો એણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. કઠિાર
બલભદ્રે એને અમેજી તથા સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે રોકી
લીધો હતો. પત્રવ્યવહારમાં પણ એ મજ્દ કરતો. બે-અઢી કલાકના
નવનીતને સો રૂપિયા મળતા. બાકીના વખતમાં એ પોતાનો અભ્યાસ
વધાવતો અને મજૂરવત્તાગા કામે જતો.

દીવાનખાનામાં આવતાં જ નવનીતે બેહાથ જોડી નમસ્કાર કર્યાં.

‘ કેમ નવનીત, આત્રી પહોંચ્યો કે ? ’ બલભદ્રે નમસ્કાર ઝીલતાં
અબગ પૂછ્યા.

‘ જી હા. તમિષત કેમ ? ’

‘સારી જુઓ આજે હું જગ્યા યાકચો છું. તમે આપણી ટપાલ જોઈ કોદો અને લખવા જેવા લખી નાજો. ખાસ ખતાવવા જેવા મને ખતાવજી.’

‘બહુ સારું.’ નવનીત કાર્યાલયના ઓગડામાં ગયો.

બલભદ્રે ફરી અંટા મારવા સરૂં કર્યાં તેવી જ એક મોટર આવી પહોંચી. બલભદ્રે નજર કરી તો કમિશનરની મોટર. એકક્રમ સામે ગયો. મોટરમાંથી મિસિસ રોબર્ટ અને તેની બેનપણી હસતાં હસતાં ઊતર્યાં. બલભદ્રે હાથ મિલાવ્યો: ‘ગુડમોર્નિંગ મિસિસ રોબર્ટ.’

‘ગુડમોર્નિંગ હાઇર સાહેબ. મને ખબર મળ્યા કે મિસિસ બલભદ્ર આખા છે એટલે તુરત જ આવી.’

‘આવો પધારો.’

નાહીધોઈને કપડાં પહેરી, વાળ સરખા કરી, રૂપવતી હીવાન-ખાનામાં આવી. બલભદ્રે પોતાની લાંગીતૂટી અંગ્રેજીમાં અરસપરસ પરિચય કરાવ્યો. રૂપવતી તો મૂંગી જ બેઠી રહી. થોડી વાર આડી-અવળી વાતો ચાલ્યા પછી મિસિસ રોબર્ટ જોડ્યાં:

‘જુઓ હાકોર સાહેબ, અમે એક ખાસ કામ લઈ ને આવ્યા છીએ.’ આટલું જોલીને થોડા રોગ પહેલાં, બેસતા વર્ષની બેટમાં બલભદ્ર તરફથી મળેલા હારના સાચાં મોતીને હાથમાં ફેરવતાં મિસિસ રોબર્ટ બલભદ્ર સામે જોઈ રહ્યાં.

‘જોલો ધણી ખુશીથી.’ બલભદ્રે ઈતેન્નરી દેખાડી.

‘આ અમારા ચર્ચનું ફંડ છે તેમાં તમારી મદદ જોઈએ.’

‘કેટલી આશા રાખો છો?’

‘ઓછામાં ઓછા હજાર.’

‘અમારા સાહેબે કેટલા ભર્યા?’

‘એ તો નોકર માણસ ગણાય છતાં સો રૂપિયા આપ્યા.’

‘ઠીક છે હજાર લઈ જાઓ. પણ હું હવે મંદિરામાં માનતો

નથી. આ તો તમે આવ્યા એટલે ના ન પડાય એટલું જ. બોલો
પૈસા ક્યાં મોકલું ?

‘ હમણું આપશે તો આભાર યશે ’

‘ બલભદ્રે તરત જ એક ફાડી આપો. ’

આમાર માની, બલભદ્ર અને રૂપવતી સાથે હાથ મિલાવી
બંને ચાલી નીકળ્યાં. જતાં જતાં મિસિસ રોબર્ટ કહેતી મધઃ
‘ સાંજે અમારાં આ નવા મહેમાનને લેતાં આવજો. ’

પગથિયા સુધી વળાવી બલભદ્ર પાછો ફર્યો. ‘ કેમ, નાહી.
તે રૂપાં ? ’

મૂડીધારી છું. હું ગરીબમાં ગરીબ હિંદીને, અરે મનુષ્ય માત્રને સુખી ને સમૃદ્ધ બનાવવા ચાહું છું દરેક ખેડૂત અને વ્યક્તિ મજૂરને પણ ખાધા-ખોરાકી, કપડા-લતા ઉપરાત સુંદર હવા-અજવાસવાળું મકાન અને ધરઆગળે એક નાની મોટર હોવી જોઈએ એવી મારી માન્યતા છે. મારી મૂડીનો ઉપયોગ મૂડીવાદીઓની મિલકત કપાતે કરી ગરીબોના હિતાર્થે વાપરવામાં ચાહું છું. હું કોઈ વાદમાં માનતો નથી. હું ગાંધીસાહી નથી તેમ નથી સામ્યવાદી હું સાહીસાહી નથી કે મૂડીવાદી નથી તેમ સમાજવાદી પણ નથી; હું તો શુદ્ધ પ્રજાવાદી છું. તમારો દોસ્ત બક્ષભદ્ર'

પત્ર વાંચીને નવનીતની આંખ ચમકી. એ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના કાર્યાલયમાં ગયો. બક્ષભદ્ર ધડીબર વિચારમાં પડી ગયો.

‘શા વિચારમાં પડી ગયા ?’ રૂપવતી કરતી કરતી બોલી. વિચારાનિદ્રામાંથી જાગીને બક્ષભદ્રે જોડું જોડું. મોં મરકાવીને બોલ્યો. ‘ચાલો, મને માફ કરજો રૂ...અરે રૂપવતી.’

‘મને તો ફડી કહો એ જ ગમે છે.’

‘તને ગમે પણ મારી છલ પાછી વળે નહિ પણ તું મને માફ કરજો. મને મુશ્કેલ વખત મળતો નથી.’

‘મૂઆ બધા તારી વાસે લાગ્યા સે.’

‘પણ તું જોછ ને કરજુ દાનેશ્વરી ઝાંખો પડી જાય ને.’

‘અરે રૂમણુ બસારો તારી પામે પાણી જરે.’

બે વ જણ્યા કાલીપિંછી વાતો કરતા અંદર ગયા. બક્ષભદ્ર સ્નાન કરીને ભોજનગૃહમાં આવ્યો ત્યાં દરિયાના શીશુ જેવા ઝોછાડ, રૂપેરી પ્રુમચા અને રૂપેરી લોટા એમની આન્યલાષા સામે દસી રહ્યા હતા અને પુલદાનીના રંગબેરંગી તાંબ ફૂલ બંનેના હૃદયમાં ગહેલી પ્રેમની મધુર સુવાસ પ્રસરાવી રહ્યા હતા.

જમતા જમતા બંને પંખીએ સોનેરી પિંજર સાથે જંગલની ગોજ સરખાવતાં અનેરો આનંદ લૂટવા લાગ્યા.

ધિયો મહાસાગર ધુધવાટ કરે છે. ચંદ્રમાના ટુકડા જેવો
 ‘બલભદ્રપ્રાસાદ’ વીજળીની રાશનીથી ઝંખો ઝંખો લાગે છે.
 બગીચામાં બલભદ્ર અને રૂપવતી ફરે છે. બંને જથ્થુ આજે જરા
 લહેરમાં છે.

‘માહું નો લગાડ તો એક વાત પૂછુ બલા !’ રૂડી સહેજ
 હસીને બોલી

‘તારું કોઈ દી માહું લાગે મને !’

‘તું આટલી બધી મક્કમ જેવી ગામડિ વચ્ચે રાત-ઘાડે
 રહેછ તે કોઈ વાર નજર એડી નથી ચાતી !’

‘હું ખોટું નહિ બોલુ રૂડી,’ બલાએ ગભીર થઈને કહ્યું:
 ‘કોઈ વાર આખમાં વિદ્યારનુ એર આવી જાય છે પણ તું હંયામાં
 બેઠી જાણે મારી સામે ડાળા કાઢીને વારતી હો એવું ઈ વખતે
 થઈ જાય છે. એટલે આડે માર્ગે જતો અટકી જાઉં છું.’

‘એમ તો મારો લલલો ટેકીલો છે.’ રૂડીએ ધીમી થપાટ મારી.

ખરે જ લલો ટેકીલો હતો. હાકિર બલભદ્ર નન્યા પછી
 એની રાજમહેલ જેવી સમૃદ્ધિમાં ભાગીદાર થવા અનેક સુદરીઓ
 આવી હતી. પણ રૂડીમાં પરાવાયેલું લલનું મન વાળી ચકી ન હતી.
 અનેક ગળવાડી ગામોમાં હાકિર બલભદ્ર નિર્વિસની અને મેંચમી
 તરીકે પંકાતો હતો.

થોડી વાર દોઢક ન બોલ્યું. વળી પાછો લાગ્યો ભાવ મો
પર લાવી રૂપવતી બોલી: 'હું માગું છું આપીશ લભા ?'

'જરૂર. તારાથી શું વધારે છે ?'

'કમિશન સા'જની મક્કમ જેવો મોતીનો હાર અમને લઈ દે.'

'એમાં શું મોટું માગ્યું ! કાલે જઈને લઈ આવશું.'

'અને બીજું...'

'બોલ, બોલી નાખ કદ આજ લમો દાનેશ્વરી તારી ઉપર
મસલ થઈ ગયો છે.'

'અમને એક મોટર જોઈએ.'

'આ મોટર છે છંદાની છે ?'

'ના, અમારે આગરી જોઈએ. છંદા તો તમારે આખો દી
જોઈએ. અમારી બેનપણીઓ સાથે ક્યાંક ફરવા જવું હોય તો ?'

‘તો ના પાડ.’

‘તું તોળા છે રૂઝી!’ સહેજ રીસમાં લખો બોલ્યો એટલે રૂઝીને જોસ ચડ્યું. એ જેમ આવે તેમ બલકવા લાગી.

‘આલી મેમ સા’બોને હજાર હજાર રૂપિયા દઈ દેજ અને આજ મેં માગ્યું તો તને પણ પડ્યું! મારે દાંધ નથી જોતું. હું તો મારે કાલ સવારે ઝીંઝુડે જાઉં છું. આ તારું બૂતખાનું તારી પાસે રાખ.’

‘પણ તું નકમી ખિન્ન છે. ચાલ અત્યારે જ જઈએ છીએ તને ગમે એવી મોટર લઈ આવીએ પછી છે દાંધ!’

મેં ચડેલું જ રાખીને રૂપવતી બલભદ્રની પાછળ ચાલી. મહિના દિવસમાં એનો મિળન જરા જુદો મઈ ગયો હતો.

બલભદ્રે તિજેરી ઉઘાડી એક શુક કાઢી. રૂપવતી નજીક આવી મેં મલકાવી બલભદ્રને ખભે હાથ મૂકીને કામળા અવાજે બોલીઃ ‘જેટલા રૂપિયા બેકમાં પડ્યા છે આપણા?’

‘તારે એનું શું કામ છે?’

‘ના અમને કહો.’

‘હસ-ખાર લાખ છે.’

‘ખસ? તું એકવાર દહેતો’તોને કે ખચાસસાઃ લાખ છે!’

‘હારી ગયો બધા.’

‘જોતું બોલજ? મલક આખાને આપી દીધા એમ દહે ને! હવેથી અપરદાર મને પૂછ્યા વગર પાઈએ દાંધને દીધી છે તો.’

‘માગવા આવે એને ના પડાય છે?’

‘તારે ના નો પાડવી. હું જવાબ દઈશ.’

બલભદ્રે પાછળ ફરીને રૂપવતી સામે જોયું. એ નજર બુદ્ધ પ્રકારની હતી.

બે કલાકમાં ફાઈવર ખાલી મોટર સાથે પાછો ફર્યો. એક બાર વાગે હકાર અને ચાણી સાહેબ ન્યુ સેવન સીટ્સમાં દરવાજામાં દાખલ થયાં. રૂપવતીના ખડખડાટ હાથથી નોકરો જાગીને બારણે આવ્યા.

બલભદ્રે રૂપવતીના આનંદમાં વધારેપડતો ભાગ લેતો હતો એમાં કૃત્રિમતા રપટપણે જણાતી હતી. એના દિવમાં એક પ્રશ્ન કાઢાની માફક ખૂંચી રહ્યો હતો: 'મારો ભત્રો કયણુ દાનેશ્વરી' કહીને પુલાઈ જનારી રૂડી આવા દેંદા જીવની કેમ ચર્ચ ગઈ?

એને ઉત્તર મળ્યો નહિ. મધ્ય યાત્રુ પણ જવાબ જડ્યો નહિ. રૂપવતી એ જોડી બધાને સમજાવતી નહિ. એણે તો ઉદ્ઘાસમાં આવીને મોટરમાંથી ઊતરતાં કહ્યું: 'હવે કાલે ઝંઘેરીમજરમાં જશું.'

'હા, કાલે સાંજકના નીકળશું.' બલભદ્રે કબૂલાત આપી પણ એ અરાજમાં વિવાદ હતો. 'હા' હાં હતું.

એને આ દોરંગી જીવન પર અંતરથી કંટાળો આવ્યો હતો. એકરંગી થવા એનો અતરાતમા જોર કરી રહ્યો હતો.

‘કો પોટ્કિન, પ્રિન્સ કોપોટ્કિન, પિટર કોપોટ્કિન’ બબલદ્દ ફરી ફરીને લાગપૂર્વક બબલ્યો. એની નજર ક્ષિતિજમા હતી આયમતા ચક્રનાં ફિરલુ સમુદ્રતરંગ સાથે ગેન કરતાં હતાં, પણ એ સૌકર્ષરસનું પાન કરનાની બબલદ્દના મનની તૈયારી ન હતી ગશિયન ક્રાંતિકાર પિટર કોપોટ્કિને આજે એના મગજનો કબજો લીધો હતો.

વાયતી વખતના નવનીતના હાવભાવ, સ્વાર્પણનો ઉજ્જવલ પથ દાખવતી એ વીરનરની કથાના રોમાચક પ્રસંગો, સમાજ-રચનાના એના મનોવેધક વિચારો, બબલદ્દની સામે તરંગ લાગ્યા.

‘મહેનમા નહેવુ,’ ફરી બબલદ્દ બમડવા લાગ્યો. ‘મોટરો-મા ફગવુ, મનગમતી મોજ માણવી, સલાઓના પ્રમુખસ્થાન શોખાવવા, શુ આ ક્રાંતિનો માર્ગ છે ?’ પળવારમા એના મન સામે વગસો પહેલાં જોયેલો એક પુરુષ આવીને ઊભો રહ્યો. એક નાની રાવટીમાં, ઉઘાડે ડિલે બેઠેલો, નાને હાથે રેટિયો કાતતો, તેજસ્વી આખોવાળો અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વવાળો સત એનાં મન ચક્ષુ સમક્ષ ખડો થયો બબલદ્દને કાને વગસો પહેના અથ ડાયેલા શબ્દો ફરી અચકાવા લાગ્યા ‘ગરીમની સેવા, બીગ્ગલુ બનુ, જાત ધરીને જ ચર્ઈ શકે પોતાની સુખ-સગવડનો ભોગ આપીને જ સાચુ ધન મેળવી શકાય સાચી સ્વતંત્રતાનો એ જ માર્ગ છે’ બબલદ્દ વિચારવમગમા સપડાયો મન સાથે વિચારોનું દુમુલ મુદ્દ સર થયુ શુ પૈસો સ્વતંત્રતા અને સુખ મેળવી શકે

‘ મને ચિત્તમ થાય ? ગાંઠી થઈ ગઈ ? ’

‘ તને શું તારા બાપાને યઃ થઈ જાય શેના વિચાર કરતાં તો
કહે નોંધે ’

‘ અમસ્થા નકામા નકામા ’

‘ ના મારા સમ નો કહે તો ’

‘ કહીશ કાઈ વાર અત્યારે આ કિરણ પાછો રડશે. ’

‘ તો નીચે ચાલ. ’

‘ કેમ અહીં શો વાધો છે ? ’

‘ ના અમારે અહીં ઉપર નથી રહેવું ’

‘ પણ વાધો શું ? આ દરિયાનો ફેટલો સુદર પવન
આવે છે. ’

‘ મારા જેવો મોઢક ચહેરો અને તારા જેવી પહેચિલ આંખો.’
અલભ્ય જોસ્યો.

‘ લે ન હવે, તારા જેવી લુચ્ચી આંખો અને મારા જેવો
મોઢક ચહેરો. ’

‘ અને આ પોપટની ચીંચ જેવું રૂપાણું નાક ? ’

‘ સાહેબ, જેવાયલા ચલા.’ નોકરે આવી રંગમાં લંગ પાડ્યો.
અને જ્યુ કિરણ સાથે કસોલ કરતાં વાળુ કરવા નીચે ઊતર્યા.

મોટા આસમાની સોડા ઉપર પગ પર પગ ચડાવી બલભદ્ર ખેડે છે. એની નજર સામે ટેબલ પર પડેલા 'વાઝ'માં મહેકી રહેલાં રંગબેરંગી ફૂલો ઉપર સ્થિર ચર્ષ ગઈ હતી. ઊંડા વિચારમાં એનું મન ઊતરી ગયું હતું. સુરપાણના ધોધની માફક વિચારનો પ્રવાહ ધસારાબધ વહી રહ્યો હતો. મનમાં એ ગોખતો હતો: 'ટાલ-તકડો, ભૂખ-તરસ, લેધ-ઉભગરા વેઠીને કાળા મજૂરી કરતા ખેડૂતના ઘરમાં ખાવા ધાન નહિ, એનાં છોકરાંને કક્કડતી ટાલમા અંગ દાંકવા કપડું નહિ, બણવા ચોપડી નહિ; બળતા કારખાનામાં પિસાતા મજૂરોને રહેવા ઘર નહિ, પહેરવા સારું કપડું નહિ. ખેડૂત અને મજૂર, ભારતમાતાનાં બે નેત્રો: નંદનવન જેવી ભૂમિ કાળે-દુકાળે પણ કરોડોનું ધન પેદા કરે પણ એનાં બાળ ભૂખે મરે, દાદે કરે: બધીયે મહેનત-મજૂરીનું ફળ ભોગવતા માગ જેવા માલેતુમ્મરો અને એની ગૃહ પરેશી સતા, એ જ આ કરણ દયા માટે જવાબદાર છે. શારીરિક, બૌદ્ધિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એમ ચતુર્વિધ શોષણ કેમ બધે થાય ?'

ઊંડા નિસાસો મૂકીને બલભદ્રે પગ પરથી પગ ઉતાર્યો. ફૂલ-દાની ઉપરથી નજર ઉતારી ફરસબધી પર ઠેરવી. ફરી મગજના તારા અણુઅણુ: 'જ્યાં સુધી જમીન અને કારખાનાની માલિકી રાષ્ટ્ર સમસ્તની નથી ત્યાં સુધી આ શોષણ નહિ અટકે. જ્યાં સુધી સંપ અને નીકરતા નથી ત્યાં સુધી સ્વાધીનતાના દક્કને ભોગવવો અશક્ય છે.' બલભદ્ર મુંઝવણમાં પડ્યો. અચાનક નવનીતની

સાઈકલે બલબદ્દની નિદ્રા તોડી. નવનીત . પગથિયાં ચડી ઉપર આવ્યો તેવો જ બલબદ્દે પ્રશ્ન કર્યો: ‘કેમ આવજ મોડો?’

‘મારુતિ મિલનો મોમંતો જરા બગડ્યો છે.’

‘શું છે?’

‘પગારકપનો ઝગડો.’

‘મારું માનીશ નવનીત?’ બલબદ્દ એકદમ ટટ્ટાર થયો. ‘આમ દુકાન માટે ક્યાં સુધી લડ્યા કરશે? આમ ડાળ-પાંદડાંને વળગ્યે ક્યારે આરો આવશે? થડને બાઝનાં તમારી હિંમત કેમ નથી આવતી?’

‘એટલી તાકાત જોઈ એ ને?’

‘મજૂરોમાં તો તાકાત પડેલી જ છે. તમારામાં તાકાત નથી.’ બલબદ્દનો અવાજ દડક થયો.

‘બંગલામાં બેઠા ગમે તેવી જોરજાર વાતો થઈ શકે.’

‘નવનીત!’ બલબદ્દની આંખમાં ખંજરની અણી ચમકી. નવનીત ચૂપ થયો.

‘જો કામદારો મિલનો કમળે લેતાં સુધી લડવા તૈયાર હોય તો હું સાથ આપવા તૈયાર છું.’

‘મારે આવવું છે ને ?’

‘અમે જરા બીજા બાબુ જઈએ છીએ.’

‘કઈ બાબુ ?’

‘દાદર તરફ તમે હિલ પર જઈ આવજો. કલાકમાં તો હું પાછો આવી જઈશ.’

‘સાથે કોણ છે ?’

‘નવનીત.’ બલભદ્ર જવાબની રાહ ન જોતાં બહાર નીકળ્યો. મોટરમાં બેસી ચાલી નીકળ્યો.

રૂપવર્તિને આ રીતે બલભદ્ર ચાલ્યો ગયો તે મુદ્દત ન ગમ્યું. ખાસ કરીને નવનીતની સાથે ગયો તેથી એનું મન કચવાયું. પણ મનમાં સમસ્યા રહી.

દાદરની મારુતિ મિલના કામદારોની ચાલીમાં અગાઉ કદી નહિ આવેલી મોટર આવીને ઊભી રહી. સાંજના સાઘસાતનો સમય હતો. કામદારો ધેર આવી, કપડાં કાઢી જરા આરામ લેતા હતા. ઓરડીઓમાં ચૂલા સળગવાની તૈયારી હતી. છોકરાં ફળિયામાં રમતાં હતાં. મોટરને જોઈને બાળબુદ્ધાં સૌ ટોળે વળ્યાં. મોટરમાંથી નવનીત અને બલભદ્ર એક સાથે બે બાબુથી કિતર્પા.

‘એલા, નવનીતભાઈ.’ એક છોકરો બોલી ઊઠ્યો.

નવનીત બે વર્ષથી નિયમિત રીતે દરરોજ આ ચાલીમાં કલાક દોઢ કલાક આવતો હતો. ચાલીએ ચાલીએ ફરતો, ધર ધરનો એ બોમિયો હતો. સાળે-માઠે દવાદાર આપતો. કળિયા-કંકાસમાં સલાહ આપતો અને કાઈ વાર છાપાં અને ચોપડીઓ વાંચી સંલગાવતો.

બલભદ્ર આજે પહેલવહેલો આવ્યો હતો. એને જોઈને મજૂરો જરા દૂર ઊભા રહ્યા. એની ઊભા રહેવાની છટા, એનો રૂઆબદાર પહેરવેશ જોઈને સૌ જરા અચ્ચકાયા. નવનીતે આજણ આવી પૂછ્યું: ‘રામસિંહ ક્યાં છે ? અબ્દુલ્લાખાન ક્યાં ? બોલાવો જલદી એમને.’

બે જથ્થુ બોલાવવા ગયા. બે જથ્થુ ખુરશીઓ લઈ આવ્યા.

મલબદ્ અને નવનીત બેઠા. સામે સૌ ઊભા રહ્યા. પરચૂરણ વાતચીત થતી હતી ત્યાં રામસિંહ અને ખાન આવી પહોંચ્યા.

સફેદ પાટલૂન, પટ્ટાની અંદર ખોસેલું ખાખી ખમીસ, ચકચકતા કચ્છાઈ ખુટ, વાંકડી કાળી મૂછ, વચ્ચે સેચો પાડીને ઓળેલા હાંખા વાળ; રામસિંહ આઢીસ વર્ષનો જુવાન હતો. કાકિયાવાડના સરોસરા ગામનો ગરાસિયો હતો. મારુતિ મિલમાં આઠ વર્ષથી એ નોકરી કરતો હતો. અત્યારે વણાટખાતામાં મદદનીશ મુકાદમ તરીકે કામ કરતો હતો. કડક છતાં મીઠાબોલો, મક્કમ છતાં મળતાવડો રામસિંહ કામદારોમાં પ્રિય યર્ધ પડ્યો હતો. પગારકાપની હડતાળમાં એ એક મુખ્ય આગેવાન હતો.

ઊંચું ભરાવદાર સરીર, પટ્ટાવાળા ખમીસ ઉપર કાળું જાકીટ, જરીની ટાપી ફરતો પીળો રેશમી સાફો, પકાણી પાયળમો, નાની જૂરી મૂછો, લાલ અહેરો અને કાળી લોખંડી મૂંઝવાળી જાડી ઢંકુરીવાળો અખડુલ્લાખાન કામદારોને મન લપની નિશાનીરૂપ હતો. એની નોકરી છ વર્ષની યર્ધ હતી. કાંતણખાતાનો એ મુખ્ય મુકાદમ હતો. એની લાગવગ મુસ્લિમ કામદારોમાં અને હૈયાઓમાં સારી હતી. શેઠ જગનલાલે ખાસ કરીને મરાઠા કામદારો ઉપર દાખ ખેસાડવા અખડુલ્લાને રોક્યો હતો. પગારકાપની ખામતમાં એ રામસિંહના મતમાં બળ્યો હતો.

ખંનેએ નવનીતને રામરામ ક્યાં જવબદને સલામ કરી.

‘આ ઠાકાર જવબદસિંહ નવનીતને ઓળખાણ આપી.

ખંનેએ ફરી સલામ બરી.

‘તમને સૌ ભાઈઓને મળવા આવ્યા છે.’

‘અમારા પર ઉપકાર.’ રામસિંહ બોલ્યો.

‘નવનીત, આપણે કાઈપણ એક ઘરમાં બેસીએ.’ જવબદે કહ્યું.

‘હાજી.’ નવનીત ઊઠ્યો.

‘આસો આપણે ઘેર.’ રામસિંહ આગળ ચાલ્યો.

‘બીજા કાઈને બોલાવવા જેવા હોય તેમને બોલાવો’ બક-
બદ્દે નવનીતને કહ્યું.

‘રામસિંહ, બીજા કોને બોલાવશું?’

‘બીજું તો કાણ? રાધાકિસન, ગોપાળ,...’

‘તસ મુખ્ય મુખ્યનું જ કામ છે.’

પરો ચાલતા જ સૌ રામસિંહને ઘેર આવ્યા. ઘર પ્રમાણમાં મોટું
હતું. સ્વચ્છ હતું. ઓરડામાં બે ચટાઈ પાયરી સૌ બેઠા. બલભદ્ર મોટે
ગોદડું પાયરી ઉપર તકિયો મૂક્યો. બલભદ્રે ગોદડું કાઢી નાખ્યું.

‘કેમ સાહેબ, રાખો ને.’

‘નહિ, આપણે બધાએ એકસરખા આસને બેસવું જોઈએ.’
રામસિંહે ખાનની સામે જોયું.

વાતચીત શરૂ થઈ નવનીતે ઝગડો કેમ પડ્યો તે ટૂંકમાં કહી
સંભળાવ્યું એટલામાં ગોપાળ અને રાધાકિસન આવી પહોંચ્યા.

ગોપાળ જૂનો માણસ હતો. વણાટખાતાનો મુકાદમ હતો.
પ્રામાણિક અને બહાદુર હતો. ઉંમર પચાસઉપરની હતી. લગભગ
બધા કામદારો ગોપાળ પ્રત્યે વફાવત રાખતા હતા. સાધારણ રીતે
એને બોલ કાઈ ઉઘાપતું નહિ. ગોપાળ લાગ્યે જ કાઈ દડતાળમાં
જોડાતો. આ વખતે એને વાત વાજખી લાગી હતી. રામસિંહના

અધિકાર છે. તમારામાં વધારે અકલ છે. તમારી જ અકલથી મિલ ચાલે છે. તમે મિલના ખરા માલિક છો.

‘પણ આ માલિકી-દક્ષ બળવેલો અધરો છે. એને માટે અસલ દુઃખ વેડવાં પડશે. મદિનાઓ સુધી હડતાલ ચાલે, જૂને મરવા વખત આવે, ખીજા કામ પર ચડે તોપણ શાંતિ ન ગુમાવવી અને ટેક ન ઊડવી એટલી વાતની ગાંઠ વાળવી જોઈશે.

‘જે તમને આ વાત ગળે ઊતરતી હોય તો અત્યારે જેટલા બેઠા છે તે તથા ખીજા આઠ-દસ મુખ્ય મુખ્ય માણસો મારી નજર સામે, ઈશરને નામે, ખુદને નામે દસમ લ્યો કે ગમે તે થશે તોપણ ટેક જાળવશું. જ્યાં સુધી માગણી મંજૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી કામે નહિ ચડીએ. જૂને મરી જશું પણ તરણું નહિ ચાવીએ. હું અને નવનીત પણ તમારી સાથે જ પ્રતિજ્ઞા લેશું. વધારામાં હું ખાતરી આપું છું કે એક પણ કામદાર જૂખ્યો દરો લાં સુધી હું જામીન નહિ.’

ધડીભર સૌ ઊંઠા વિચારમાં પડી ગયા. સૌને માટે આ અલુ-ધારી વાત હતી. ઘણી વાર સુધી કોઈ કશું બોલ્યું નહિ એટલે બલ-બદ્દે કહ્યું: ‘નવનીત, હું જાઉં છું. તમે સૌ છુટથી ચર્ચા કરો. ખીજા કોઈ બોલાવવા જેવા હોય તેમને બોલાવી લ્યો. તમારું, તમારા માણસોનું, શેઠનું પાણી માખીને, ભવિષ્યનો પૂરો વિચાર કરીને નિર્ણય કરજો જેથી ઉપાડેલું પગલું પાછું ન લેવું પડે. અને જ્યારે પણ લેવા તૈયાર થાઓ ત્યારે મને બોલાવજો. દરેક ઉતાવળ કરશે નહિ તેમ જોડી ખીક રાખશે નહિ.’

બલભદ્ર ઊડ્યો. સૌ ઊભા થયા. દરેકના મનમાં બલભદ્ર પ્રત્યે એક પ્રકારની માનની લાગણી પ્રગટી. આજ સુધી એક દાનવીર તરીકે ઓળખાતા દરેકને સૌએ એક લડવૈયાના રૂપમાં જોયો. નમરકાર કરીને બલભદ્ર ચાલ્યો ગયો.

એ ઠં ઠસાકેને બહલે અડી કસાક થયા તેથી રૂપવતી ખૂન ચિડાઈ હતી. જમ્યા વિના બેસી રહી હતી. મોટગને અવાજ સાંભળ્યો એવી જ ઉપર જઈને સૂઈ ગઈ.

બલભદ્રે કપડાં ઉતારીને મહારાજને જમવાનું લાવવા કહ્યું. રૂપવતીને બોલાવવા બાઈ મોકલી.

બાઈએ પાછા આવીને કહ્યું: ‘સૂઈ ગયાં છે.’

બલભદ્ર સમજી ગયો. ઉપર જઈને પથંમ પર બેઠો. પીક યાજડતાં બોલ્યો: ‘આસ જીક, આજે જરા કામને લીધે મોકું થઈ ગયું.’

‘અમારે નથી જમવું.’

‘લાં સુધી મળૂંને કાણુ તું ખાવા દર્શા ?’

‘હું શું દેતો’તો, ભગવાન દેશે.’

‘ભગવાનને કાણે દીધો છે ? તારે ઠીક વગર પેસાની સલાહ આપવી’

‘નહિ, મેં પાણી મૂક્યું છે’

‘કે ?’

‘જ્યાં સુધી એક પલ્લુ મળૂં જૂખ્યો હોય ત્યાં સુધી મારે ન જમવું’

રૂપવતીના હાથમાં કાળિયો ચળી ગયો. બલભદ્ર સામે એ ધડીભર જોઈ ગઈ. બલભદ્રનો નિશ્ચય હતો ન તું? એ એ બાણીતી હતી.

‘એવું પણ શા સારું લીધું ?’

‘એ વિના એની ભેગ કેમ તણાય ?’

‘તારો દી ફરી ગયો છે, બીજું કંઈ નથી આ બધા કામા એણે નવનીતના છે’

‘તને આટલા વરમે ય બોલવાનું જ્ઞાન ન આવ્યું ? બલભદ્ર સહેજ રીસમાં મેલ્યો.

‘તને બધું જ્ઞાન છે હું તો તારા સારા સારું કહું છું.

‘મારે શું, અત્યારથી જ જૂખ્યો ગહે ને ? ખાધા વિના કોઈનું શરીર આપ્યું છે ?’

બલભદ્ર શાંતિથી જમતો હતો. રૂપવતી જરા ધીરી પડી. સહાનુભૂતિભર્યા અવાજે બોલી ‘બીજું કંઈ નહિ, આપણું ઈ કામ નહિ પાંચ-પચીસ રૂપિયા આપ જે સારી શિખામણ આપ. તને હું ના પાડું તો કહેવું જાણી, આવી દુબળાઈ ન કરવી’

બલભદ્રને હાથ ધીતો જોઈને રૂપવતી ચમકી. વાત એકદમ બદલાઈ ગઈ. ‘સવારે ય પૂરું ખાધું નથી અને અત્યારે કેમ ભૂક્યો ? ખમ ફૂલ-પૂરી મગાવું.’

‘ના, મને જૂખ નથી.’

‘જૂખ કેમ નથી ? બાઈને પાછો એક શબ્દે ચ કહેવાશે નહિ. એ હવે નહિ બોલું. માફ કર. મહારાજ, થોડી પૂરી ને વાટસે બરીને દૂધ લાવો.’

બલભદ્રને આમહ કરીને ફરી જમાડીને રૂપવતી ઉપર લઈ ગઈ. અર્ધેક કલાક આડી-અવળી વાતો કરી બલભદ્ર પચારીમાં પચો. આંખ મીંચી જીંધવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ જીંધ આવી નહિ. રૂપવતી તો, થોડી વારમાં જ ધસધસાટ જીંધવા લાગી. રૂપવતી સામે બલભદ્ર જોઈ રહ્યો. મનમાં વિચારવા લાગ્યો : ‘આનું, મારે શું કરવું ? આજે દસ વાગ્યા, કાલે અગિયાર વાગશે. પરમદિવસે મધરાત થશે. અને આમ રાજ બોલાચાલી થાય તો એવના મનને કલેશ વધે. એને કેમ કરીને આ બધી વાત ગળે ઊતરે ? હજી પૂરું વાંચતાં ચ આવડતું નથી. મારી વાત તો, કાને જ ધરતી નથી. નવનીત સાથે બારમો અંદમા છે. આજ સુધી રહેતો એમ એની સાથે રાત-દિવસ રહું, નાટક-સિનેમામાં જાઉં, મોટરોમાં ફર્યા કરું, બાઈબલ-દોરેતદોરેની પાર્ટીઓમાં રંગરાગ ઉડાવ્યા કરું એ જ એને ગમે છે. મને હવે એ કંડવુ ઝેર લાગે છે. એક મારુતિ મિલ જ નહિ પણ દરેકદરેક મિલ, એકેએક કારખાનું, મજૂરોના હાથમાં આવી ગય, જમીનનો એકેએક વીધો ખેડૂતના હાથમાં આવી ગય.

‘આપને લેવા. પ્રતિષ્ઠા કરવા સૌ તૈયાર છે.’

‘શાળાશ ! ચાલો.’ બંને નીચે ઊતર્યા. ઝટપટ કપડાં પહેરી બલભદ્ર નીકળ્યો. અર્ધા કલાકમાં રામસિંહના મકાન પર આવી પહોંચ્યા. મોટરનો અવાજ સાંભળી રામસિંહ બહાર આવ્યો. બલભદ્રે બેસનાવેલ સૌનો મત પૂછી લીધો. પછી કહ્યું: ‘આપણી ટેક રાણા પ્રતાપની જેવી અણ રહેતી લોકોએ. માટે હજી વિચાર કરવો હોય તો કરી લો. જેમમાં જવું પડશે, માર ખાવા પડશે, નોકરી તૂટી જશે, બેરો-ઝોકરો જૂએ મરશે અને ઘરખાર વિના વૃજાશી.’

‘અમે બધો વિચાર કરી લીધો છે.’

‘ચાલો ત્યારે.’

‘ચાલો જરા.’ જહ્નુ ગોપાળે ગીતા મગાવી.

‘ગીતાની શી જરૂર છે!’ નવનીતે અણમો બતાવ્યો.

‘અમારે જરૂર છે.’

ગીતા આવી. ચૌથી પહેલી બલભદ્રે ગીતા ઉપાડી અને ‘રામને નામે સોમંદ લીધા. નવનીતે ગીતા ઉપાડતા વિનય પેતાને નિમ્મ જાહેર કર્યો. અણદુસ્તાખાને કુરાનને નામે કસમ ખાધા. પછી રામસિંહ, ગોપાળ, રાધાકિસન અને બીજા દસ જણે એ જ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી.

રામસિંહ ઊઠીને ઘરમાં ગયો. ને ગોળ લઈ આવ્યો. સૌનું ગળું મોં કરાવ્યું. નવનીત જગમો: ‘આવી જુનવાણી રીતો હજી અંત નહિ.’

‘અરે બાઈ, આમાં તો મજૂર આવનો મનખ્યો મુધરી જવાનો છે. તું જો તો ખરો. આ કંઈ સાધારણ વાત છે!’

‘ખરી વાત કહે છે’ બલભદ્રે ટેકો આપ્યો. ‘જો આપણે આ ધંધામાં ખસ દિશી, સ્વાર્થ છોડીને અણ રહીએ તો

મળૂરો જ નહિ પણ મહેનતુ વર્ગ માત્ર સુખિયો થઈ જાય, એવો દિવસ આવે. ’

‘ સચ બાત. ’ ખાન બોલી બેઠો.

સૌ બારે હેંચે બિલા થયા. કાઈ મહાભારત કામ માથે ઉપાડ્યું હોય તેમ ગંભીર શાંતિથી વીખરાયા.

બહાર સૂનકાર હતો. ફૂતરાં પણ ભસતાં ન હતાં. હીવાઓ ઝાંખા થઈ ગયા હતા. આકાશમાં ચંદ્ર ન હતો તારાઓ એકલા ઝળકતા હતા. દક્ષિત-વર્ગના કુખોની માફક મધરાત નખી ગઈ હતી. બસબદ્ધે સૌને હાથ જોડ્યા અને નિર્જન, નિઃશબ્દ માર્ગો ઉપર થઈને એની મોટર ચાલી ગઈ.

૧૪

કાળી, લાલ, જૂરી, સફેદ ટોપીઓ, લાલ, ટૂંકરી, વાદળી સફેદ પાલડીઓ, એવી જ વિવિધરંગી સાડીઓ, મેષાં ને ઊંજળાં ધોતિયાં ને પાટલૂન, ખર્માસ ને પહેરણુ પહેરલા, કાળા, બીનેવાન અને ધઉંવણી, તેજરડી અને ફિક્કી આંખોવાળા, લઠ અને દૂધળા શરીરવાળા, રાગી અને નિરાગી એવા લખમજ પંદર-સો માણસો એક ખુસ્સા એવાનમા એકઠા મળ્યા હતા.

સામે એક સાધારણ ઊંચુ, લાંબું મેજ ગોઠવ્યું હતું. મેજ પાસે એક પાથરણા ઉપર બજબજ, નવનીત, ગોપાળ, રામસિંહ, અખુસ્સા અને રાધાકિસન વગેરે બેઠા હતા. મારુતિ મિલના હામ-દારોની સલામ મળી હતી. પીંગળી-જતીની રાશનીથી મનુરોના ચહેરા પરનો નવીન ઉત્સાહ જોઈ શકાતો હતો.

બરાબર નવ વાગ્યા એટલે નવનીત ઊઠ્યો. મેજ આગળ આવી-ને એણે બોલ્યું શરૂ થયું: ‘વહાલા દોરતો, તમે ચોં જાણો મો કે આજે આપણે શા માટે એકઠા થયા છીએ. આપણે આજે લાપણો સાંજળવા કે ખાલી અર્થાઓ કરવા મળ્યા નથી. પણ એક ઠરાવ કરવા મળ્યા છીએ. એ ઠરાવ ઉપર આપણું જ નિર્ધાર પશુ સમસ્ત મનુરો-આલમનું કિત તોળાઈ રહ્યું છે દરવતું મહત્ત્વ પ્લાનમાં લઈને આજની સજાનું પ્રત્યુપરચાન આપણા સૌના માર્ગતા મુરખી ગોપાળ જોષી લે એવી હું દરખાસ્ત કરું છું.’

રામસિંહે નવનીતની દરખાસ્તને ટેકા આપ્યો અને તાળીઓના અવાજ વચ્ચે ગોપાળ જોષી મેજની સામે પડેલી ખુરશી પર બેઠા. તેમણે રામસિંહને ઠરાવ વાંચવા કહ્યું.

રામસિંહ ઊઠીને આગળ આવતા વાળને પાછા કાઢી, આંખો વધારે પહોળા અને સ્થિર કરી, દરેકેદરેક શબ્દ ઉપર ભાર મૂકી, પગાર-કાપને બદલે આવી લડત ઉપાડવાનું રહસ્ય સમજાવી ઠરાવ વાંચી સભળાવ્યો. ‘મારુતિ મિલના કામદારોની આ સભા માને છે કે મિલનો વહીવટ કરનાર મડળમાં કામદારોની બહુમતી હોવી જોઈએ. અને એવા મડળના હાથમાં મિલનું સંચાલન ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ કામદારે કામ ઉપર ન જવું એવો આ સભા ઠરાવ કરે છે આ લડતમાં એકેએક કામદાર એકજીવ થઈને છેક લગી લડી શકે, ફાટફૂટ ન થાય તે માટે સાથેના પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર દરેકે ઈશ્વરને-ખુદને હાજર બાંધીને સહી કરવી’

ઠરાવ ઉપર પદર મિનિટ સુધી રામસિંહે સણુમણુતું બાંધણું કર્યું. મજૂરો ઉપર થતા ભુલમો, મોટો નફો ઉઠાવી જતા શેડિ-વાની આપખુદી, વગેરે ખુલ્લા શબ્દોમાં રજૂ કર્યા.

ઠરાવને ટેકા આપતાં અબ્દુલ્લાએ જોરદાર જાગ્રતથી મજૂરોની સ્થિતિનું સાચું ખ્યાલ કર્યું અને એમાંથી છૂટવા સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લેવા આ ઠરાવને ટેકા આપી લડતમાં બૂકી

વળગી રહે તો કાઠની મજદૂર નથી કે તમારા હક્કને હુખાવી શકે.

‘મેં રાતે કહ્યું હતું અને અત્યારે પણ તમારી સૌની વચ્ચે કહું છું કે તમારી આ લડત ન્યાયની છે; તેમાં હું તમારો સાથી છું. તમારામાંનો એક જણ પણ જૂથો હશે ત્યાં સુધી હું જમીન નહિ. જમે તેવાં દુઃખ આવી પડે તોપણ એને દસતે મોઢે સફી લઈને ઠરાવને વળગી રહેશ તો વિજય આપણો જ છે.’ બલભદ્ર બેઠો અને ‘છિન્દ્રાણ કિન્દાનાદ’થી મેદાન ગાળ રહ્યું.

ગોપાળે વક્તાઓનાં કથનનો સાર કઢી સંભળાવ્યો અને ઠરાવ પર મત માગ્યો. એકએક હાથ ઊંચા થયા. સૌને ઊભા થવાની સૂચના કરી. એક એક વાક્યે આખી પ્રતિજ્ઞા બોલાવી સોગંદ લેવાવ્યા.

આનંદના પોકારો વચ્ચે સભા વીખરાઈ.

તરત જ રામસિંહના મકાનમાં આગેવાનો એકઠા મળ્યા. બલભદ્રે વાત શરૂ કરી: ‘જુઓ ગોપાળ જોષી, અબ્દુલ્લા, આપણે બહુ સાવચેત રહેવાનું છે. જૂના કામદારોને મક્કમ રાખવા વારં-વાર સમજાવતી આખવી, નવા આવનારને સમજાવી પાછા કાઢવા, શેઠ બોલાવે ત્યારે મળવા જવું, રોજ રાતે સભા ભરી, આખા દિવસના કામની વાત કરી ખીજ દિવસ માટે તૈયારી કરવી, કાઠ પણ બેકાર મજૂર તોફાને ચડી આકુંબવળું ન કરે તેમ જૂએ ન મરે, આ બધું આપણે સંભાળવાનું છે.’

એ જ વખતે કામના વિભાગ પાડવામાં આવ્યા. રામસિંહ અને ગોપાળ જોષી મજૂરોને સમજાવત તથા શેઠની સુધાકાતો નવનીત અને અબ્દુલ્લા: નવા મજૂરો ઉપર ચોક્કાપહેરો. બલભદ્ર અને રાધાકિશન: મજૂરોની સલાહ.

મોડી રાતે મુદ્દસમિતિ વિખૂટી પડી.

શે ઠંડા પોતાના કાર્યાલયમાં મોટા સુશોભિત મેજ દરતા પાસે
માણસો બેસા છે. મેજ ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલી ચીજો
દે રંગબેરંગી સુમધિત ફૂલદાની-ફાઈ પલ્ક વસ્તુ તરફ બેઠેલાનું
ધ્યાન નથી. સૌ ગંભીર વિચારમાં આંખોને મનમાં સંધરીને બેસા
હોય તેમ શન્યદષ્ટિ ઘર્ષને બેસા છે.

મોટી તથા બાલુ ગોળ ફરી શકે તેવી ચક્રરડી ખુરશીમાં શેઠ
જગનલાલ બેસા હતા. આશરે પિસ્તાળાશ વર્ષની ઉંમર, અઢોણું
શરીર, માથામાં વચ્ચે ટાલ, ટાલની ખતે બાલુ સફેદ થવાની
તૈયારીમાં આવેલા વાળ, કાતરીને સરખી કરેલી મૂઝો, પોતિયું,
ખમ્મીસ અને ઉપર લાંબો ફાટ, શ્રીમંતાઈ બતાવતાં કિમની બટનઃ
શેઠ રૂઆબથી શરીર કહ્યું ન કરે એવી અક્રડાઈથી બેસા હતા.
અમદાવાદી પાંચડી ટેબલ પર સીંત થઈને એક ખૂણામાં બેઠી
હતી. શેઠ હોઠ સખતાઈમાં ખીડેલા હતા અને કપાળમાં કોંઈથી
સહેજ કરચળી પાડી હતી. ઝંટ હઈને લીધી વાન મૂકે નહિ એવો
સ્વભાવ બતાવતી એમની ઘડી જરા આગળ આવેલી હતી.

સામી બાલુ ચાર જણુ બેસા હતા. પહેલે નંબરે મેનેજર
મિ. શાહ હતા. એમણે પીગાશ પડતા રંગનાં નવી ફેશનનાં ફાટ,
પાટલૂન પહેયાં હતાં. રાખોડી રંગની ગોવાઈ હેટ ટેમન પર મૂકી
આબરીને સરખી કરતા એ બેસા હતા ધણા જ ચિંતાતુર હોવાનો
ડાળ કરતા એ ધડી ધડીમાં ચોરીજૂપોથી શેઠ સામે જોઈ લેતા
હતા. એમને લાગવથી આ હોદ્દો મળ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

એમની કમઅકલ તથા નરમ સ્વભાવને લીધે મજૂરો એમને ખૂબ ગણકારતા ન હતા.

મેનેજરની બાબુમાં બેઠેલા માણસ બધાથી બુદ્ધિ તરી નીકળતો હતો. પોશાકમાં, સરીરમાં, સ્વભાવમાં, વર્તનમાં બધી રીતે એ અનોખો હતો. એનું શરીર એકવચ્ચું હતું. શુદ્ધ ખાદ્યનું ધોતિકું અને પહેરણ એણે પહેર્યાં હતાં. ઇંગ્લેન્ડની તદ્દન સાફ કંચલા માથા ઉપર એણે ગાંધી-ટોપી પહેરી હતી. નીકલની ફેમનાં ધોળાં ચશ્માં એની સાદાઈની નિશાની રૂપ હતાં, જૂલયી આ જગ્યાએ એ આવી ગયા હશે એમ પ્રથમ નજરે જોનારને લાગતું હતું. પણ એની કુશામ જુદિ, નિખાલસતા, પ્રમાણિકતા અને મિલ-ખાતાના કામના અનુભવે એમને આ જગ્યા અપાવી હતી. અને એ જગ્યાએ એ શોભાવતા હતા. પોતાના સાદા સંયમી જીવનથી એમણે મિલ-માલિકથી માંડીને અદના મજૂર સુધી સૌના હિલ્લમાં પૂન્યભાવ પ્રગટાવ્યો હતો. અધિકારીઓની આપજીદી અને મજૂરોની હડતાઓ એ બંનેથી આજ સુધી એ અલગ રહ્યા હતા. એ મદદનીશ મેનેજર મિ. બાબુભાઈ પંડિત હતા.

એમની બાબુમાં બેઠેલા વીવિંગ અને રિપર્નિંગ માસ્ટરો શેઠના હુકમની રાહ જોતા હતા. શેઠનો હુકમ એ જ એમનો મત હતો. એ જ એમનું જીવન હતું.

શેઠ જીડા નિખાસ મૂકીને મદદનીશ મેનેજર સામે જોઈને પૂછ્યું. ‘જોહો મિસ્ટર બાબુભાઈ, આપનો શો મત છે ?’.

બાબુભાઈએ મિ. શાહ સામે જોયું. શાહ બોલી ઊઠ્યા: ‘મને તો શેઠ સાહેબની વાત ખરી લાગે છે. ગમે તેમ કરીને આ લોકોને સીમા કરવા જોઈએ. પગાંકાપની વાત હતી ત્યાં સુધી હીક હતું. પણ આ તો અસહ્ય છે. આમ પાગડી પૂંછના વણી ગયા આવે તે કેમ ચાલે ?’ બોલતાં બોલતાં મિ. શાહ ગરમ

ચર્ચ ગયા. પણ એમની મરમીની અસર બાબુમાર્ષ પર મુદ્દત ન ચર્ચ. એ તો શાંત મુખમુદ્રાથી જન્મના તેમ બેસી રહ્યા. શાકનું ક્યન પૂરું થયું એટલે ધીમે પણ ચોખ્ખે અવાજે એ બોલ્યા: 'હું 'તમારા બંનેથી લુદો પડું' છું. મને દામદારોની વાન વાજખી લાગે છે.'

શેડે જોયે જોયું. ચાહે બાબુમાર્ષ જોયું. બંને ભારતરો આંબળી રહ્યા.

'સંચા ગોઠવવાથી માંડીને કાપડ તૈયાર ચર્ચ ગાંસડી બધાતા મુધીની તમામ ક્રિયા મજૂરો જ કરે છે. નવી નવી બાતો પણ તેઓ જ સોધી દાઢે છે. આપણામાંનો કોઈ કુદમ ચલાવવા સિવાયનું કશું કામ દરી શકતો નથી. છતાં મિત્ર આપણી ગણાય છે. મિત્રમાં આપણું ધાયું થાય તેમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ. આ ચોખ્ખો અન્યાય છે. તમે કહેશો: શેડે મૂડી રોડી માટે મિત્ર તેમની.' એ પણ નકામી ઊંધા પાટા બાધવાની વાત છે. સહેજ જોડા જીતરીને જોતાં જણાશે કે એ મૂડીનાં મૂળ લગભગ અને છેતર-

‘હું પરતાઈશ કે તમે ? મેં’ તમને ઉપદેશ આપવા નથી જોલાવ્યા. મમે તેવા તોપણ તમે મારા નોકર છો. મિસ્ટર શાહ, જાઓ ગોપાળ અને રામસિંહને કાલ ને હાથ જોલાવી લાવો. બાબુભાઈ, તમે જઈને તમારા કાર્યાલયમાં કામ કરો. મિસ્ટર મુનશી, દેસાઈ, તમે બંને નવા મજૂરો શોધી લાવો. બંને દોઢા દર દેવ પડે. હું આ લોકોને બતાવી આપવા માગું છું.’ શેઠે જોરથી મુઠી ટેબલ પર પછાડી. મી. શાહ, દેસાઈ અને મુનશી ગયા. બાબુભાઈ ખેંચી રહ્યા.

‘કેમ બાબુભાઈ, મેં કહ્યું તે ન સાંભળ્યું ?’

‘સાંભળ્યું.’

‘તો પછી કેમ બેઠા છો ?’

‘આપ શાંતિથી સાંભળો તો મારે બે શબ્દ કહેવા છે.’

‘મારે તમારો એકે શબ્દ નથી સાંભળવો.’

‘તો પછી હું છૂટો ચલા માગું છું.’ બાબુભાઈ દડનાથી જોલ્યા.

શેઠે સહેજ અમકચા. પણ મનનો દર મનમાં છુપાવી, રાવણી અવાજે ગળ્યા: ‘એટલે તમે પણ આ બદમાશો સાથે ભળી જવા માગો છો એમ ? જાઓ હું કાઠનાથી ડરતો નથી.’

‘શેઠ, આવડું બધું અભિમાન ન કરીએ. રાજા રવિચંદ્રે પણ અહંકાર રહ્યો નહોતો. રાવણે વિભીષણના સાચા બોલ સાંભળ્યા હોત...’

બાબુભાઈ આ ફરકાર ન સમજ્યા. શેઠને આમ અચાનક દીલા પડેલા જોઈ તેમણે કહ્યું: ‘આમાં ગભરાઈ જઈને આકું-અવળું કરવાથી અતે નુકસાન જ થાય.’

‘પણ બાબુભાઈ,’ શેઠ બાબુભાઈની પાસે આવ્યા. હેતથી મૂકતા હોય તેમ ખભે હાથ મૂકી સહેજ નીચે વળી બોલ્યા. એમના અવાજમાં કરુણા ભરી હતી. ‘આજ ચાર વરસથી તમે અહીં છો. તમારી સાથે કદી હું ઊંચે સાદે બોલ્યો છું?’ બાબુભાઈ સાંભળી રહ્યા. શેઠ થોડી વારે પૂછ્યું: ‘તમે સમજ્યાને બાબુભાઈ?’

‘હું ના, હું નથી સમજ્યો.’

‘હું ઇચ્છુ છું કે તમે આ કટોકટીને વખતે મારી પડખે રહો.’

‘મને કામદારોની માગણી વાજબી લાગે છે. એ ન સ્વીકારાય ત્યાં સુધી મારાથી કામ ન થઈ શકે.’

‘એટલે તમે મિત્ર મટી દુશ્મન થવા માગો છો?’ ધારી મુરાદ બર ન આવી એટલે શેઠ બદલા.

‘હું મારો ધર્મ બજાવવા માગું છું.’

‘તમે આમ ખરે વખતે ફસડી જશો એમ મેં જાણ્યું હોત તો તમારા ઉપર વિશ્વાસ પહેલેથી ન મૂકત.’

‘મેં કદી વિશ્વાસભંગ નથી કર્યો.’

‘આ બીજું શું?’

‘હીક ત્યારે, હું રજા લઉં છું.’ બાબુભાઈ જાડયા. શેઠ એકી-ટશે જોઈ રહ્યા. બાબુભાઈએ હાથ જોડી માથું નમાવ્યું. એમના હૃદયમાં થતી વેદના ચહેરા પર સ્પષ્ટ જણાતી હતી. રોટા પર ઉઘાડી તેઓ બહાર નીકળ્યા ત્યારે પટાવાળો અને લેયો કંઈક પૂછવા જતા હતા પણ બાબુભાઈ પાછળ બારણામાં શેઠને ક્રોધિત ચહેરે જોતેલા જોઈ એમની જીભ સિવાઈ ગઈ.

ખાણુભાઈ દેખાતા બધ થયા એટલે શેડે બારણું ખાલી બધ થયું. પોતે આટા માગ્યા લાગ્યા એમનું મગજ જોસનધ ધમડી રહ્યું હતું. ઝન, માલ અને પ્રતિષ્ઠા ત્રણે એક સાથે એમની ગળ લેવા તૈયાર થયા. ન્યાય અને સાચની મૂર્તિ જેવા ખાણુભાઈ જતાં શેડે માત્ર ક્રોધ અને અભિમાનના પૂતળા જેવા બની રહ્યા. 'શું કરું ? નમતું તો ન જ મૂકવું. પણ આમા નમતું મૂકવાનો સવાલ જ ક્યાં છે ? લોહીનું પાણી કરીને મેળવેલી મૂડી, રાતોના ઉભંગ અને મગજના તાર ઢીલા પડી બધ એટલી ચિંતાઓને પરિણામે જીભ થયેલી મિલ દાઢે કરીને ખીજને આપી દેતી ? એ કેમ બને ? અને ખીજ ભાગીદારોનું શું ? ઉપરથી હથિર ઊતરશે તોપણ એ વાત બનનાર નથી.' શેડના મને નિશ્ચય કર્યો.

એ જ વખતે મિ. શાહ આવ્યા. સાથે એપાળ અને રામસિંહ હતા. બંનેએ શેડને સલામ કરી. શેડે માત્ર જિએ જોયું. અહેરો એવો ને એવો ઉગ્ર રાખી, પગથી માથા સુધી બનેલી સામે નજર ફેરવી શેડ મૂળતે જવાબે બોલ્યા: 'આ શું માંડ્યું છે રામસિંહ ?'

'અમારી માગણી અમે કાગળમાં જણાવી છે.'

'કાગળિયો તો જોયો હવે. તમે આ ધાધધ શું માંડ્યું છે એ પૂછું છું.'

'ધાધધ કાઈ નથી.'

'ધાધધ તો ખરું જ. નકામા પેલા નવનીત અને કાકોરના ચકાવ્યા ચકા હો પણ મરી જશે. આનું પરિણામ શું આવશે ખબર છે ?'

'અમારી માગણી આપને કજૂલવી પડશે.' નીકર રામસિંહ બોલ્યો.

‘ તમે બધાં ભૂખ ભેગાં થઈ જશો. મેં તો હમણાં જ સુનથી અને દેસાઈને મોકલ્યા છે. બધા જ નવા માણસો રોકી મિલ ચલાવીશ. તમારી ઉપર ભૂંગળું નથી લાંગ્યું. ’

‘ એ તો જોશું. ’ ગોપાળ બોલ્યો.

‘ ગોપાળરાવ, ’ શેઠ ગોપાળ સામે ફર્યા. ‘ તારા ઉપર મને કેટલી આશા હતી. તું પણ આ ઊંઘવાદમાં લાગ્યો ? તને તારા ધોળામાં ધૂળ નાખવાનું ક્યાંથી સજ્જુ ? ’

‘ શેઠ સાહેબ, ’ રામસિંહ ગરમ થયો. ‘ વધતો બોલ બોલવાની જરૂર નથી. આપને ખીલું કાઈ કહેવાનું ન હોય તો અમે રજા લેશું. ’

‘ બસ મારે ખીલું કશું કહેવાનું નથી. મિસ્ટર શાહ, આપણી પોતાની ચાલીમાં કેટલા માણસો છે ? ’

‘ અઢીસો હશે. ’

‘ એ બધાને કામે ચકવાનો હુકમ આતો. ’

‘ ન ચડે તો ? ’

‘ તો આલી ખાલી કરાવો. મકાનભાથી ધસડીને બહાર કાઢો. સખાયા ફેંકાવી ઘો સાલાના. પૂછવા શું બીલા રહો છો ? ’ શેઠનું અગજ ખસી ગયું.

રામસિંહ અને ગોપાળ ચાલ્યા ગયા. બહાર દરવાજો આવ્યા ત્યાં પહેરગીરે રામસિંહના કાનમાં પૂછ્યું: ‘ કયો છ, ઊંઘા સા’બ કે બી નિદાલ દિવા ? ’

‘ કોન કહતા હે ? ’

‘ હમને સુના. ’

રામસિંહે ગોપાળ સામે જોયું. -

‘ ચાલો આપણે બાળુસા’બને બંગલે જઈ ખાતરી કરીએ. દેખે સપા અમી રાંધકિસન આપમા; હિલોન ચાલીયેં ખેન દો. ’

કહીને બને આજ્ઞા થોડે દૂર જતાં રસ્તામાં બલભદ્રની મોટર
સામી મળી બલભદ્રે મોટર ઊભી રાખી.

‘કેમ શા બજાર છે ?’

‘સાલણુ જ કે નાના સાહેબને રજા આપી.’

‘કોણ નાના સાહેબ ?’

‘અમારા આસિસ્ટન્ટ મેનેજર. પણ કેવો દેવ જેવો માણસ છે.’

‘તમે ક્યાં જાઓ છો અત્યારે ?’

‘અમે એમને બજારે જતા હતા.’

‘ચાલો હું પણ આવું.’

‘આપ ?’

‘એમાં શું ? એવો માણસ આપણને બહુ ઉપયોગી થઈ
પડે. બેસી જાઓ પાછળ.’

રામસિંહ અને ગોપાળ પાછલી બાજુ બેસા. દેકાણું બતાવું-
બલભદ્રે જી આઈ પી. માટુગા તરફ મોટર મારી મૂકી.

હથે પાણી પાઈ, હાથે કપાગ ગોડીને બનાવેલો નાનકડો
 ઠળામય બગીચો, બેઠા ઘાટની નગલી, એક બાલુ ખપા-
 ટિયાની ત્રાટી બનાવીને ઉપર ચડાવેલી ફૂલવેલ, બીજી બાલુ તાર
 ઉપર મુકાતા જાતે કતિલાં સૂતરના સફેદ કપડા, જોડીને આખે
 વળગે એવી રવચ્છતા-આવા સરગદસ્યના મશાન આગળ બલકાદાર
 મોટર આવીને જોભી રહી.

રામસિંહ, ગોપાળ અને બલભદ્ર જિતયાં.

રામસિંહે અદર જઈને પૂછ્યું: ‘સાહેબ છે!’

‘હા, છે.’ સરકારી યુવતીનો અવાજ બલભદ્રને પરિચિત
 લાગ્યો.

દીવાનખાનામાં નેતરની ચાં ખુશીઓ અને વચ્ચે ટેમજ
 મૂકેલું હતું ટેમજ પર બગત બરેલો ખાદીનો રૂમાલ બિછાવેલો હતો.
 રામસિંહે બારણામાં જોભા રહી બલભદ્રને આવકાર આપ્યો: ‘પધારો
 અદર. સાહેબ હમણાં આવે છે.’ સૌ દીવાનખાનામાં બેઠા.

બલભદ્રની નજર જીતે લટકાવેલા ફાટાઓ નેવા લાગી.
 લાલ ફેટા, લાંબો ફેટ, મોટી કારતું ધોતિયુ, કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર,
 હાથમાં પુસ્તક, મોટી મૂઠો, ગોળ ચહેરો, આધેડ વયના બાલુ-
 બાઈના પિતા અને બાલુમાં તેમના માતા બેઠાં હતા. વચ્ચેનાનો
 દોકરો બેઠો હતો. બલભદ્ર પરિચિત ચહેરા સામે નોંધ રહ્યો.
 ‘માસ્તર તો નહિ.’ મનમાં બોલ્યો અને ટગર ટગર નોંધ રહ્યો.
 બાલુનો ફેટો જોયો અને એની ચક્ષુ દળી ગઈ. લાંબી બેંગેર

કેપ, હાકોટ, પાટલન, ખૂટ પહેરીને વિત્તન દોઢેજનો વિવાદો બાણુભાઈ બેઠો હતો અને બાણુમાં વચ્ચે સેધા પાડીને ઓઝેલાં ઓઝિયાં, સાચી અટલસનું છુટાઘર ભાડીટ, રેસમી ખમીસ, કસ-કસતી સૂરવાળ, વાધરીવાળા ખૂટ, ડાબે પગે રૂપેરી તોડો, હાથમાં રૂપેરી મૂંઠવાળી તલ્લવાર રાખીને લબો લુગારી બેઠો હતો.

બલભદ્ર ઊભો ચાઈને લીંત પામે ગયો. રામસિંહ અને ગોપાળ નવાઈ પામ્યા. બલભદ્ર જોયો મોટો માણસ પારકા ઘરનાં માણુમોના શેઠ જોઈ આટલો અધીરો કેમ થયો ?

બલભદ્રે રામસિંહને પૂછ્યું : ' સાહેબનું નામ શું ? '

એ જ ક્ષણે બાણુભાઈ દોવાનખાનામાં ઘખલ થયા. રામસિંહ અને ગોપાળ ઊભા થયા. બલભદ્રે પાછા ફરીને જોયું. ગોઠણથી સહેજ ઘળતું છૂટી પાટલીનું પગિયું, ઉગાડા સૂમ શરીર પર કંધ જેવું ઊજળું જનોઈ, શાત હસમુખો સહેરો; વરમો પહેલાંના બાણુભાઈને જેતાં જ બલભદ્રનું હૈયું હાથ ન રહ્યું. ' બાણુભાઈ ' કહીને એ ભેટી પડ્યો.

રામસિંહ અને ગોપાળના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હવેમિં શમી એટલે બને બેઠા બેસતાં બેસતાં બાણુભાઈએ કહ્યું : ' હું તો તમને ધણી વાર યાદ કરતો '

આવતી કાલ

‘હા, આપણે કુંડલે પકાવેલો.’

‘હમણું બાપા ક્યાં છે ?’

‘પીઠવડી.’

‘તમે ગયા નહિ હો.’

‘ગયો’તો ને ! કાના બાલા ઝીંકુડાના આંખાવાડિયામાં મળ્યા હતા.’

‘હા.’ પિતાના રમરણથી વિહ્વળ બનીને બલભદ્ર સાબળી રહ્યો.

‘મને પૂછ્યું કે મારા ભલાને ક્યાંઈ દોઠા !’

‘અરેરે.’ બલભદ્રે નિસાસો મૂક્યો.

‘રામસિંહ અને ગોપાળ નવાઈ પામી એકબીજા સામે જોઈ રહ્યા.’

‘માને નહિ દોઠાં હોય.’

‘ના. પણ મેં માના સમાચાર પૂછ્યા હતા.’

બલભદ્રે જોયે જોઈ રહ્યો. ‘બાણભાઈ, બધું જાણે નબર સામે તરે છે.’

‘ભાઈ રામસિંહ, ગોપાળ, ખાસે હતાવળ ન હોય તો તમે બાણના ઓરડામાં જોસો. હું જરા ઠાકાર સાહેબ સાથે વાતચીત કરી લઉં.’

‘અરે એમની સાથે જ હું આવ્યો છું. અને અમે સૌ એક જ કામે આવ્યા છીએ.’

‘મને એમ કે તમે મને મળવા આવ્યા છો અને એ લોકો મિલના કામે આવ્યા હશે.’

‘ના ના, એમ નથી.’

‘તારે હું આ ભાઈઓને આપણી ઝોળબાણની વાત કરી દઉં એટલે એમને અતડું લાગે નહિ,’ કહીને બાણભાઈ બોલ્યા.

‘રામસિંહ, નાનપણમાં અમે બને એક જ ગામમાં રહેતા. એક જ નિશાળે લાણતા, એક સાથે જ રમતા.’

‘વાહ, બહુ સારું થયું. આપ બનેનો ભેટા થયો.’

‘અને વળી ખરે વખતે.’ ગોપાળે ટેકા આપ્યો.

‘ચાલો ત્યારે આપણે મિલની વાત પહેલી કરીએ. આપણી જૂની વાતો નિરાંતે ઉબેળશું.’ બલભદ્ર બોલ્યો: ‘મેં સાંભળ્યું છે કે તમને છટા કર્યા.’

‘છટો કર્યો નથી. પણ ત્યાં સુધી મજૂરાની માગણી પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી કામ કરવાની મેં ના પાડી છે.’

‘એટલે તમને અમારી માગણી વાજબી લાગી છે.’

‘જરૂર.’

‘હું આમાં સાથે છું એ ખબર છે કે નહિ?’

‘નથી. કોઈ કહેતું હતું ખરું કે નવનીતલાલના શેક આમાં લખ્યા છે.’

‘ હજી કાઈ નથી આવ્યું, પણ દેસાઈ અને મુનશી ખાસ્તર લેવા ગયા છે. ’

‘ આપણે પહેરા ગોઠવવા જોઈએ. ’ બલભદ્ર બોલ્યો.

‘ નવનીત અને અબ્દુલ્લા એ માટે તજવીજ કરતા હતા. ’

‘ જુઓ બાણુભાઈ, ’ બલભદ્રે સમજણ પાડી: ‘ અમે કામના વિભાગ પાયા છે. રામસિંહ અને ગોપાળ મજૂરોને સમજાવી-અક્રમ રાખે અને રોક પાસે જવાનું ચાલ ત્યારે જાય. નવનીત અને અબ્દુલ્લા નવા મજૂરોને ન આવવા સમજાવે. મારે તે રાધાકિશને કાઈ મજૂર તોફાન ન કરે કે જુઓ ન રહે એ જોવાનું. ’

‘ તમારું કામ સૌથી અધરું છે. ’ બાણુભાઈ બોલ્યા: ‘ બેકાર મજૂરને સતત કાર્યમાં રોકી રાખવો એ કઠણ કામ છે. વળી બધા કામની હેવટની જોખમદારી એક જણ પાસે રાખવી જોઈએ. ખાસ કરીને તમારે જ રાખવી જોઈએ. ’

‘ ત્યારે અમે જઈએ ? ’ બલભદ્રે પૂછ્યું.

‘ જુઓ એમ કરો; ’ બાણુભાઈએ સૂચના કરી: ‘ રામસિંહ, તું દરવાજે જા. નવનીત-અબ્દુલ્લાએ પહેરા ગોઠવ્યા કે નહિ, તેમને કંઈ તકલીફ છે કે કેમ, તેની તપાસ કર અને ગોપાળ, તમે ચાલીમાં જાઓ. કાઈ ઢીલા પડ્યા હોય તેમને સમજાવો અને મિલની ચાલીના મજૂરોનું શું થયું તેની પણ ખબર કાઢો. તમે અને મોટરમાં જાઓ. દરવાજે ઊતરી જઈ, મોટર પાછી અહીં મોકલો એટલે ઠાકાર સાહેબ આવી પહોંચશે. ’

રામસિંહ અને ગોપાળ મોટર લઈ ઊપડી ગયા. બલભદ્ર ખુરશી નજીક લાવી તદ્દન પાસે બેઠો. બાણુભાઈનો હાથ પોતાના હાથમાં દબાવી, આંખમાં આંખ મેળવી એકીટશે જોઈ રહ્યો. ‘ બાણુભાઈ, તું તો મહાત્મા થઈ ગયો. ’

‘ તમે અત્યારે મોટા માણસ થઈ ગયા છો. ’

‘ જાણુભાઈ, તમને ખબર ક્યાં છે ?-માગ દેવામાં શી શી ગણમથસો ચાલી ગઈ અને હજી ચાલી રહી છે. ખીજો હોય તે ગ્રાંડો થઈ જાય. જાણુભાઈ, ચાલો જંગલે જઈએ. ’

‘ વીણી ! ’ જાણુભાઈએ જૂમ મારી. ‘ ને આ દાણુ આવ્યું ! ? વીણી સરમાતી રાગમાતી કીવાનખાનામાં આવી. જણમથને જમરકાર કર્યો.

‘ કેમ જોગખાણુ પડે છે ? ’

‘ જાણુભાઈ ’

‘ શા માટે ન લગવું ? વિભીષણ રામના પક્ષમાં નહોતો લાગ્યો ? ’

‘ પણ હું ક્યાં વિભીષણ છું ? શેઠ રાવણ નથી અને તમે રામ નથી. ’

‘ અમારો પક્ષ ન્યાયનો નથી ? ’

‘ છે. પણ હું જોવા માગુ છું. પછી મારી મેલે સામેથી મદદે આવીશ ’

‘ સલાહ-સૂચના તો આપશો ને ? ’

‘ તમારે કાઠની સલાહની જરૂર નથી. લોકો જુગારી ધારે તો દુનિયા આખીને છતી જાય તેમ છે. ’ બાણભાઈએ બલબદ્ધને પ્રેરણા આપી

‘ મોટરનું શૂગળ વાગ્યું. બલબદ્ધ ઊઠ્યો. બાણભાઈને બગલે આવવાનું ફરી નિમત્રણ આપીને એણે રમ લીધી. બાણભાઈ અને વીણા દરવાજા સુધી વળાવી પાછાં ફર્યા. ’

‘ખાબુભાઈ, તમને અમર ક્યાં છે ?-મારા દેખામાં સી સી ગડમધસો ચાલી ગઈ અને હજી ચાલી રહી છે. બીજો હોય તો ગ્રીડો થઈ જાય. ખાબુભાઈ, ચાલો બંન્ને જઈએ.’

‘વીણા !’ ખાબુભાઈએ બૂમ મારી. ‘તે આ કેણુ આવ્યું ?’
વીણા સરમાતી સરમાતી દીવાનખાનામાં આવી. બધમધને જમરકાર કર્યા.

‘કેમ ઝોળખાણુ પડે છે ?’

‘હા. જાણાભાઈ.’

‘ઝોળખી લીધો !’

‘ફીએન ક્યાં છે ?’

‘અહીં છે.’

‘છોકરા-છેલ શું છે ?’

‘એક દીકરો. તમારે ?’

‘બે દીકરા, એક દીકરી.’

‘દીકરી તો આ તેડી છે એ જ ને ?’

‘હા. અને છોકરા નિશાળે ગયા છે.’

‘ત્યારે ખાબુભાઈ, આવીશ ને ?’

‘હાથ, ખુશીથી પધારો.’

રામસિંહના ઘર આગળ પાંચસો—સાતસો માથુસોનું મોટું ટોળું જમા થયું હતું. રામસિંહ ખાંચો ચકાવીને ભુસ્સાથી કાઠક ખોલી રહ્યો હતો. મોટર સહેજ દૂર બિભી રાખીને બલભદ્ર બિતર્યો. માથુસોએ માર્ગ કરી આપ્યો. રામસિંહ પાસે જઈને બલભદ્ર બેઠો. રામસિંહ પાંચ મિનિટમાં પૂરું કરી બેઠો.

બલભદ્રે ધીમેથી પૂછ્યું: ‘આલીના મનૂરોનું શું કર્યું?’

‘આજે આલી નહિ કરાવે. રાધાકિસન ત્યાં ગયો છે. આપ બે શબ્દો કહો.’

બલભદ્રે કહ્યું: ‘રાજે રાજના બનાવોના ખમર રામસિંહ તમને આપ્યા કરશે. તમે કાંઈ આકળા ન થશો. આજે રાતે એસીને અમે તમારા માટે આખા દિવસનો કાર્યક્રમ ઘડી દાઢવાના છીએ. સવારે બેઠો ત્યાંથી રાતે સૂઓ ત્યાં લગી કામ, કામ ને કામ. નાહવું, ધોવું, ઘર—આંગણી સાફ કરવાં, બાથવું, નવા હુલર શીખવા, રમવું, ગાવું, વગાડવું, જલસા એમ જાત જાતનો તમને સૌને ગમે તેવો કાર્યક્રમ ગોઠવી દાઢશું. અત્યારે અબ્દુલ્લા અને નવનીત દરવાજે બિભા છે. એક પછી નવો મનૂર આપ્યો નથી. આજે સાંજે હું તમારી ઓરડીઓ ભેવા આવવાનો છું. બધા તૈયાર રહેજો. ચાલો રામરામ.’

બલભદ્ર ગયા પછી એક બારોટજીએ શરૂાતનનાં કવિત સલકારવાં શરૂ કર્યાં; મનૂરોને લહેર પડી.

બલભદ્ર મહારાષ્ટ્રી વિભાગમાં આવ્યો. ગોપાળના ઘર આગળ મોટર બિભી રાખી.

કાંઈવરે અદર જઈને પૂછ્યું: ‘ગોપાળ આહેન કા?’

‘મારુતિયા દેવળાત ગેલે.’

મારુતિનું દેવળ બાળુમાંજ હતું. બલભદ્ર પાછળ અને

મો ટા રાજમહેલને દરવાજે સંત્રી ઊભા હોય તેમ અબ્દુલ્લા અને નવનીત ઊભા હતા. બંનેની બાલુમાં પાંચ પાંચ કામદાર ખસા હતા. બંનેસદ્ર મોટરમાંથી ઊતરીને તેમની પાસે ગયો. અબ્દુલ્લાએ લશ્કરી સલામ ભરી.

‘ક્યાં ખાન, કેસા હે ?’

‘અચ્છ.’

‘કોઈ નવા આદમી આયા ?’

‘અબી તકે નહિ આયા.’

‘કેમ નવનીત, ફેટલા કલાકનો પહેરો ?’

‘આઠ કલાકનો.’

‘શાઆશ તને એક ખુશખબર આપવાના છે.’

‘હાજી, ખુશીથી પધારો.’

રામસિંહના ઘર આગળ પાંચસો—સાતસો માણસોનું મોટું ટોળું જમા થયું હતું. રામસિંહ બાથો ચઢાવીને જુરસાથી કાંઈક ખોલી રહ્યો હતો. મોટર સહેજ દૂર ઊભી રાખીને બલભદ્ર ઊતર્યો. માણસોએ માર્ગ કરી આપ્યો. રામસિંહ પાસે જઈને બલભદ્ર બેઠો. રામસિંહ પાંચ મિનિટમાં પૂરું કરી બેઠો.

બલભદ્રે ધીમેથી પૂછ્યું: ‘આલીના મજૂરોનું શું કયું?’

‘આજે આલી નહિ કરાવે. રાધાકિસન ત્યાં ગયો છે. આપ એ શબ્દો કહો.’

બલભદ્રે કહ્યું: ‘રાજે રાજના બનાવોના ખમર રામસિંહ તમને આપ્યા કરશે. તમે કોઈ આકળા ન થશો. આજે રાતે એસીને અમે તમારા માટે આપ્યા દિવસનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢવાના છીએ. સવારે ઊઠો ત્યાંથી રાતે સૂઓ ત્યાં લગી કામ, કામ ને કામ. નાહવું, ધોવું, ઘર-આંગણું સાફ કરવાં, બથવું, નવા હુલર શીખવા, રમવું, ગાવું, વગાડવું, જલસા એમ જાત જાનતો તમને સૌને ગમે તેવો કાર્યક્રમ ગોઠવી કાઢ્યું. અત્યારે અખડુદલા અને નવનીત દરવાજો ઊભા છે. એક પણ નવો મજૂર આવ્યો નથી. આજે સાંજે હું તમારી ઓરડીઓ બેવા આવવાનો છું. બધા તૈયાર રહેજો. ચાલો રામરામ.’

બલભદ્ર ગયા પછી એક બારોટજીએ ચરાતનનાં કવિત સ્લોકારવાં શરૂ કર્યાં; મજૂરોને લહેર પડી.

બલભદ્ર મહારાષ્ટ્રી વિભાગમાં આવ્યો. ગોપાળના ઘર આગળ મોટર ઊભી રાખી.

દુર્ઘવરે અંદર જઈને પૂછ્યું: ‘ગોપાળ આહેન કા?’

‘મારુતિયા દેવગાંત ગેલે.’

મારુતિનું દેવજ બાળુમાંજ હતું. બલભદ્ર પાછળ અને

કાર્તિક વિદ્ય આગળ, બને દેવને ગયા. ભુએ તો અદર ચારસે
માણસ બેઠા છે. દેવળના ઊંચા ચોટલા ઉપર ગોપાળ અને બે-ત્રણ
જણ બીજા બેઠા છે. એકના હાથમાં તળલા છે, બીજાના હાથમાં
દિલરુખા છે. ગોપાળે કગતલ લીધી છે. આખો અર્ધો મીચેલી
છે, ગામાં માળા છે સુરેખ અવાજે ગોપાળ ગાઈ રહ્યો છે.

જ્યે જતો તેયે તુ માઝા સંવાધી
આલવિસી ઠાલી ધરનિયા
આલો વાટે આઠહી દુઝાચી આધાર
આલવિસી વાર સુવે માઝા

... ...
તુકા મહલે આવા બેજતો કીટકે
કાવે તુએ સુખ અંવર્નાલી

લક્ષ્મણાવમા તગ્ગેળ બનીને સૌ સાંભળી ગયા છે બલભદ્ર
ખાણામાં જ બિભો ન્હી ગયો એના હૃદયમાં શ્રદ્ધા પ્રગટી. 'આ
સોડોને દોણ ડગાવી શકે?' એણે ક્રાધવિને પૂછ્યું: 'વિદ્ય, આ
લજનને અર્થ કર '

'સિવાજીના ગુરુ દુક્કગમ શુવાનો આ અભય છે. એમાં
કહે છે કે હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં હે મંથર, તું જ મારો સાથી
છે જેમ બાળકને આમળા મંદીને મા ચલાવે છે તેમ તું મને
ચલાવે છે. તારા જ આધારે હું રસ્તે ચાલ્યો છું. અને તું જ
મારો બધો ભાગ વહે છે. તુંગળા કહે છે કે માના બોળામાં લાડ
કગતા બાળકને જેમ અદર અને બહાર બને રીતે સુખ મળે
તેમ હું તારી ગોદમાં બધી રીતે સુખિયો થઈ ગયો છું '

બલભદ્ર મંદિરમાં ગયો ગોપાળયી સહેજ દુર શાંતિથી બેસી
ગયો કળન પૂરુ ચતા ધૂન મચી. ધૂન પૂરી ચતા ગોપાળે આખ
ઉધાડી ભુએ તો બલભદ્ર બિભો ચર્મને હાથ લખાવ્યો: 'પધારો

સાહેબ, આ બાલુ. ' તોપણ બલભદ્ર ત્યાં જ બેસી રહ્યો. ગોપાળે કહ્યું: ' આપ બે શબ્દ કહો. ' થોડી વાર આનાકાની કરી પણ પત્ની સૌના આગ્રહને વશ થઈ બલભદ્ર ઊંડો ' હમણા જ જો ભગ્ન નમારી પાસે ગયાયુ તેમાં તુદારામે બધું કહી દીધું છે આપણી આ લડત ચલાવનાર પાંડુરંગ છે. એ પાંડુરંગ તે પંડરપુરની પથ્થરની મૂર્તિ નહિ પણ તમારામાં, મારામાં ને જીવનમાત્રમાં વ્યાપી ગહેલી ચિત્ત-શક્તિ છે. એ શક્તિનો જોને સાથ છે તેને કાંઈ નમાવી શકતું નથી. એ મહાન શક્તિના આધારે જ આપણે રસ્તે પડ્યા છીએ, અને એ જ આપણને ધારેયે મુકામે પહોંચાડશે. '

ત્યાર બાદ પહેગની, રામસિંહની સમાની દૈનિક કાર્યક્રમની, સાજની મુલાકાતની વાત કરી બલભદ્રે રજા લીધી. મદિરને દરવાજો પહોંચ્યો ત્યાં એને કાને તાનાજના પ્રસિદ્ધ પોવાડાના

એક એક ઓરડીમાં ચાર ચાર પાંચ પાંચ માણસ પડ્યા હતાં તુટલી ખાટલીઓ અને ફાટલાં ગોદાં, મેલી પટેલીઓ અને અસ્તવ્યસ્ત કપડાંમાં મજૂરો શરીર અને મનને ફરજિયાત આરામ આપે છે ત્યાં એકાએક ઠાલાહલ સંભળાવે- લોક સફાળા બે' થઈ ગયા. કાઈ ઊડીને બહાર આવ્યા તો કાષ્ટ- એ બહાર જોઈને બારણું બંધ કર્યું.

દસ-બાર પકાણો, લૈયા અને બે-ચાર પેલીસં સાથે મિલ- નો જમાદાર આલીમાં આવ્યો હતો. એણે આવીને આડા પડેલા લોકોને બાવડે ઝાલીને ઉઠાડ્યા. તરત જ કામ પર ચડવા હુકમ કર્યો.

‘અરે પણ અત્યારે ?’

‘હા, શેઠ સાહેબનો હુકમ છે. ચાલો છો કે નહિ ? રાત- પાળા કરવાની છે.’ લોક ગભરાઈ ગયા. એક-બે જણે ના પાડી એને માર મારીને બહાર કાઢ્યા. ‘ચાલો નહિ તો હમણાં લનાચી વીંખી નાખીએ છીએ. બૈરાં-હોકરાને ઘર બહાર બેચી કાઢીને મકાનોને તાળા મારીએ છીએ. બોલો જલદી કરો.’ એટલામાં પ્રાણચી ‘બજરંગ બલીકી જમ’ કરતો એક મરાઠો આવ્યો અને જમાદારના માથામાં નેરથી લાડીનો ફટકો લગાવ્યો. ‘પકડો હરામખોરકો’ કહેતો જમાદાર બે હાથે માથું પકડી બેસી ગયો. બે-ત્રણ જણે ચર્ચને પેલાને બાંધ્યો. બધાતા એણે છૂટવા અપલ્ન કર્યો. ‘છોડો, સાલાએ મારી બેનને ધક્કો મારી પગાડી દીધી.’

ખીજ બે-ચાર જણ ઉફેરાઈ ગયા ગાળો દેતા લાકડીઓ લેવા દોડ્યા થોડી વારમાં ધાંધલ મચ્યું. બે-ત્રણ જણ રાધાકિશનને ખબર આપવા દોડ્યા. હજી અર્ધ કલાક પહેલાં જ બલભદ્ર વગેરે આવી ગયા હતા. રાધાકિશન ખિચારો આખા દિવસનો ચાકેલો પથારીમાં જઈને પડ્યો તેવો જાણી ગયેલો. રામસિંહને બધી વાત કરી. રામસિંહે તરત જ એક જણને ગોપાળ ને અબ્દુલ્લાને તકવા મોકલ્યો. ખીજ સાર્ધકલસવારને બલભદ્રને બગલે દોડાવ્યો. પોતે રાધાકિશન સાથે ચાલીમાં જવા નીકળ્યો. શોરખકાર સાંભળી બંને તેટલો ઉતાવળે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ચાલીના દરવાજામાં જ પોલીસે તેને અટકાવ્યો.

‘ શા માટે રોકા છો ? ’ રામસિંહ ગળ્યો.

‘ રોકા કુકમ હે. ’

રામસિંહના મગજમાંથી ચસકો નીકળી ગયો. મહામહેનતે એણે મગજ કાબૂમાં રાખ્યું થોડી વારમાં જ અબ્દુલ્લા ને ગોપાળ આવી પહોંચ્યા તેમને પણ રોક્યા.

બને બાણસાઈને ત્યાં ગોરદા તે આવતા મોડું થયું હતું જમીને બહાર નીકળ્યા ત્યાં સાર્થિકની ટાંચી વાળી દ્રાક્ષનાં આની સાર્થિક સવારે સમાચાર આપ્યા, નવનીત તૈયાર થયો બનભદ્ર કહે 'હું આવું છું સાર્થિક મોટું તૈયાર કહે '

પાંચ મિનિટમાં રાત્રે ગ્વાના ચર્ચ ગયા

આન આજ આખો દિવસ તાગ માપુએ તને તેડ્યો નથી તે એતી નાપટ્ટી પ ડીએ ' મંદી રૂપની કિંગ્ડોને તેડીને દીવાનખાનામાં આવી તો દીવાનખાનાના દૂર એતી સામે દસી ગયા હતા

' આડેમ આતાય નવનીતનાઈ બરાબર બહાર ગેને ' બાઈ એ વગર પૂછે પુનાસો યો રૂપવતીની રીસ સાતમે આસમાન પાંચી મર્ચ આખો ફાડીને એ બીની જ ચર્ચ હી

*

બનભદ્રની મોટગના દીવા દેખાયા ત્યારે પોથીસોએ પડા સખા ક્યાં બેયા અને પડાણુ દગ્ગાળ વચ્ચે બિખા ગયાં પછી જેવી મોટું નજીક આની અને બલભદ્રને દાંડતા એવો તેવા જ બે બાણુ ખસી ગયા અને સનામ વારી માર્ગ કડી આપ્યો

મનમદ્ર અને નવનીત મોટ માર્ગી બિતરીને બિખા ગયા તો છુદો જ દેખાવ તેમની નજરે પડ્યો એ જોતા બનભદ્રને ખારી વછૂટી

કોઈ નાનકડા ગામડાને પાદર હુવારિયા, ઇસની અથવા ધટીવોડાવાળા પડ્યા હોય તેમ ગ્રતા પર, બાણુમાં અને આલીની બોધરીમાં બસો-અડીસો માણસો જેમ-તેમ પડ્યા હતાં બોધવા પાયરવાનુ કશું કેકાણું ન હતું કશું અને ત્રાસનું વાતાવરણ ફેલાયેલું હતું ડોકરો બોળામાં અને પોટલાને ટેકે સૂઈ ગયા હતાં. મોટાંને કાત બિગશે કે કેમ અને બિગશે તો કેવી બિગશે તેની બબર

ન હતી. ઘરવખરી ચારે કોરે વીખગયેલી પડી હતી. ઘી, તેલ, અનાજ વગેરે ટગી ફૂટી ગયું હતું. મગામ, લેયા, મુસલમાન ત્રણે કામના મરીજ કામદારો કામે ચડવાની ના પાડવાને પગિણાંમે આવી કરુણ દશાનો ભોગ યથા પડ્યા હતા. મારામારી વધી જવાની ખીકે દરવાજા બહાર કાઢવાનું બધ રહ્યું હતું. સૌને એરડી બહોરુ ખેચી કાઢી તાળાં મારી દીધા હતાં. છતાં કોઈ પણ કામદાર ડરી જઈને કામે બેઠ્યો ન હતો. તરમે છોકરા શેતાં હતાં તેને પીના પાણીનું પણ કશું દેદાણું ન હતું.

આવે વખતે બલભદ્રની મોટર જોઈને સૌ બેભાન થઈને વીટળાઈ વળ્યા. બલભદ્ર તો આ દરમિયાન જોઈને ગજગજો થઈ ગયો. એની આખમાં આસુ આવવા બાકી રહ્યાં. એની છાતી ભરાઈ આવી. એનાથી સહન ન થયું. ત્યાં એક જણે આગળ આવી નવનીતને કહ્યું: 'લેયા, રામસિદ્ધ, ગોપાળ દાદા, ઔર રાધા-કિસનદા પકડ કર લે ગમે.'

આ બાળુ બલભદ્રે બધાને આશ્વાસનના ચારે શબ્દો કહ્યાં :
 ‘કાઈ જાતની ખીંક ગખરો નહિ. તમે આટલું દુઃખ પડવા છતાં
 અગમ રહ્યાં એથી મને બહુ આનંદ થયો છે. અભારે તમારે સૌએ
 મારી સાથે બંગલે આવવાનું છે. સુવાનું પણ ત્યાં જ છે.’

‘પણ સા’બ, હમારા સામાન.’

‘ભારે સામાન બલે રહ્યો. માત્ર કપડાં લઈ લ્યો. પાણી
 પીવાનું સાધન-ફક્ત લઈ લ્યો. દસ જથ્થા અહીં સામાન સાચવવા
 શકાયો. તેમને માટે અહીં નાસ્તો મોકલીય. બોલો, એકલિયા હો
 તેવા દસ જથ્થા પોતાનાં નામ બોલો.’

‘મેં ફરીદખાન, મેં લાલજાયા, મેં કિસન,.....’

‘તેન કુઆ બોલો.’

‘મીં બલવંત, મીં પાંકુરંગ, મેં સાહેબમિયા...’ એમ કરતાં
 દસ થઈ ગયા.

‘બસ. જુઓ સામાનની ખરાબર નજર રાખો. હું દરવાજો
 કહેતો જાઉં છું. તમારું કાઈ નામ નહિ લે. કાલ સવારમાં ખટારા
 કરી મંગાવી લેશું.’

બલભદ્રે હુકમ આપ્યો. એકદમ હાવણી બિપડી. પડાવ ઉઠાવ્યો.
 સૌએને માથે મેલાં મંઘાતાં કપડાંની પોટલીઓ, કાખમાં નાનાં
 છોકરાં, કીણી, કિમતી લાગે તેવી ધરવખરીનો કાચલો પુરુષોને
 માથે, તેમની આંગળીએ મોટાં છોકરાં, ફક્કરામ લેવા, પડાણુ અને
 મિયાઓએ ચોરાઈ ઇચ્છી કરેલાં કપડાં ચેતરંજમાં વીંટી બગાડમાં

લીધું. બને તેટલી હિતાવળ કરી બંગલે પહોંચ્યો. ચોકીદારે નોકરને જગાડ્યો. નવનીતે ટૂંકમાં વાત કરી. સૌને સહાનુભૂતિ પેદા થઈ. માળી સુદ્ધાં બિડીને આવ્યો અને પાઉંના ટુકડા કરવા લાગ્યો. રસોઈયાએ દોશી મૂકી.

નવનીત ચોકીદારેની મદદથી મેદાન સાફ કરવા લાગ્યો એ વખતે આ બધા ખડખડ અને અવાજોથી રૂપવતી ભગી બિડી. એણે બત્તી કરી. પલંગમાં બલભદ્ર ન હતો. બારીમાંથી બહાર જોયું તો નવનીત ભળી વીંટતો હતો. રૂપવતીએ બારીમાંથી જ બૂમ મારી: 'નવનીતલાલ, શું કરો છો?'

નવનીતે પાછા ફરીને જોયે જોયું. અટારીમાં રૂપવતીનો કિમ ચહેરો પીજળીના પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. નવનીતે શાંતિથી જવાબ આપ્યો: 'આ જરા મેદાન સાફ કરાવું છું.'

'અત્યારે અધરાતે! કોની રમયી?'

'રમ કોની વળી?' નવનીતે ધરાદાપૂર્વક આડો જવાબ દીધો. થોડા દિવસથી રૂપવતી સાથે એને વારંવાર ચક્રમક અર્થાં કરતી હતી. આ વખતે જરા કડક થવાનો એણે વિચાર કર્યો હતો.

'બંગલાનો માલિક તું છો?' રૂપવતીનો અવાજ ફાટી ગયો.

'હું નથી, ભગવાન છે.' હડે ક્લેન્ડે નવનીત બોલ્યો. સાંભળતાં રૂપવતીનો મિનન જાયો. 'હમણાં હું તને બતાવું છું માલિક કોણ છે તે. મધરાતે પારકા મકાનમાં પેસી ધાંધલ કરનારા!' એકદમ એ નીચે આવી. ચોકીદારને હાંક મારી: 'ચોકીદાર, આને દરવાજા બહાર કાઢો.'

નવનીત શાંતિથી સાંભળી રહ્યો. ચોકીદાર બિચારો મૂંગો થઈ ગયો. શું કરવું એની વિમાસણમાં પડ્યો. પણ રૂપવતી બધારે ખિન્ન થતે પહેલાં દરવાજા પાસે મોટો કાલાકલ સંભળાયો. તેણે પાછા ફરી જોયું તો મોટું ટોળું અંદર દાખલ થયું. મોખરે બલ-

હદ હતો. રૂપવતીની આંખે અધાગ વળ્યાં બધાને ધક્કા મારીને બહાર કાઢવાનું એને મન થયું. મનમાં ન ટપાવ તેવી અકળામણુ થઈ બલભદ્ર પાસે આવે તે પહેલાં, એની નજર પડે એ રીતે એ પાછી વળી, લોસનધ ઉપર ચડી અને ચપનગૃહમાં જઈ બારણા નેરથી બધ કરી કોટ ઉપર પડી.

બલભદ્રે રૂપવતીને એકદમ ચાલી જતી જોઈ. પણ એનું મન પાછળ આવતા કાફલામાં પરાવાયું હતું. એટલે એ બંગલામાં ન જતાં સીધાં સૌને લઈને પાછળ મેદાનમાં ગયો. નવનીતે સૌને છુદા છુદા વ્યવસ્થિત બેસાડવા માંડ્યાં.

બલભદ્રે પૂછ્યું: 'નાસ્તો તૈયાર છે ?'

'હા હા.'

'ચાલો ત્યારે સૌ દારનધ ગોડવાઈ જાઓ. નાસ્તો આવે છે.'

પા ક્યાકમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ. કપ-રકાબી, વાટક, મોટી ડિશો, એમ નાના-મોટાં કરી સૌને પૂગ પાડી દીધા બલભદ્ર પોતે પણ પીરસવા લાગ્યો. કામદારો મિચતી, હળનલાલની, બલભદ્રની, ગમસિંહ, ગોપાળ વગેરેની વાતોમાં આવતી કાલનું દુઃખ વીસરી ગયા.

નાસ્તાપાણી પછી સૌએ તરત જ સવાની તૈયારી કરી. નવનીત ત્યાં જ સૌની સાથે સૂતો.

બલભદ્ર આકચો-પાકચો ઉપર ગયો. બત્તી કરીને બારડામાં જુએ તો રૂપવતી પલંગ ઉપર અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડી હતી. પગ નીચે લટકતા રાખી, ઊંધું માયું નાખી સૂતી હતી. એક બાજુ કિરણુ ધસધસાટ ઊંઘતો હતો. બલભદ્રે ધીમે ગદીને રૂપવતીના નીચે લટકતા પગ સરખા કરવા હાથ અડક્યો તેવી જ 'કાણુ ?' કહીને તે બેઠી થઈ ગઈ. આખો યોળીને બલભદ્ર સામે જોઈ રહી.

૧૨ જિંઘમાંથી ઝખડીને જાગી હોય તેમ રૂપવતી બેઠી થઈને આંખો યોળવા લાગી અને બલભદ્ર સામે ટગર ટગર નોંધ રહી.

‘આમ કેમ પડી’તી’રૂપા ?’ પ્રેમાળ અવાજે બલભદ્રે પૂછ્યું.

‘કેઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના રૂપવતી સામે ને સામે નોંધ રહી. બલભદ્ર એના ચહેરા ઉપરથી સમજી તો ગયો કે દાળમાં કેઈકે દાળું છે છતાં એણે ધીજી રાખી પૂછ્યું : ‘શું થયું છે ?’

‘નવનીત ક્યાં છે ?’ રૂપવતીએ સહેજ રીસમાં સામે સવાલ કર્યો.

‘નીચે સૂતો છે.’

‘અને તમારી સાથે ઓલ્યાં બિખારાં હતાં છ ?’

‘એ બધા યોગાનમાં સૂતાં છે.’

રૂપવતી ઊઠીને ઊભી થઈ. વાળ સરખા કરી બહાર

જવા ચાલી.

બલભદ્રે હાથ પકડ્યો : ‘ક્યાં જાય છે ?’

‘મારે તમારા ઘરમાં નથી રહેવું.’

‘પણ થયું છે શું ?’

‘કાંઈ નથી થયું. આ નવનીતને કાલ ને કાલ રજા દો. જો મને રાખવી હોય તો.’

‘નવનીતે તારું શું બગાડ્યું છે ?’ બલભદ્રેનો અવાજ સહેજે કડક થયો.

‘આઠ દીથી તમે ખાધું નથી, પીધું નથી, પૂરું બિધ્ય

નથી. નવનીતને તો બીજો ધણો નથી. તમારે તો નવનીત જોઈશું,
પાણી પાવ તેટલું પીવું. બગલાનો ધણી પણ નવનીત. '

'કાણુ કહે ?'

'હું હું છું. હમણાં એને મેં પૂછ્યું તો કહે. બંગલો કાઠ-
ના બાપનો નથી, ભગવાનનો છે. '

'હોય નહિ. '

'તમારે ગળે હાથ. '

'એની કાલ સવારે વાત છે. '

'અને આ બધી ધાધલ અહીં બગલામાં મારે ન જોઈએ. '

'તને ખમર નથી, આ લોક કયા પડ્યા'તા એ તદ્દન,
ઉધાડમાં, ઓઢવા-પાથરવાના ટેકાણા વિના જેમ-તેમ પડ્યા
હતા. તું જ વિચાર કર કે તારા બાઈ કે સગવડાયાં હોય, મારા
કાકા-મામા કે માબાપ હોય, અને આવી મિલમાં કામ કરતાં હોય
તો તને કેવું થાય ?'

'થાય તો ખરું જ ને !'

'ત્યારે આને તો મેં જ હડતાળ પાડવાનું કીધું. સૌના
બાપા પછી આવનારો મેં કાલ દીધો. કહે હવે આમાં મેં શું
જોડું કીધું. '

'જોડું કાઈ નહિ. આ નવનીત મહત્તનો તમને દુખી કરે
છે ઈ કાલ સવારનું છોકરું શું સમજે ? અને ઓલી દમિયનર
-સા'બની મેમ કહેતી'તી કે મક્રાર સાહેબ આ કામમાં પડશે તો
એમને કેટલા પૂરવા પડશે. '

'પૂર્વા, પૂર્વા !'

'તમારા સમ સાગોસાગ કીધું. માન્યામાં ન આવે તો
કાલ મોટે ઠગવીશ. '

'હશે, પણ એમાં શું !'

‘એમા બહુ ય. મારે ઈ તો પોસાય તારા વિના ધડી સોરવે નહિ, અને આ કિરણિયો તો રોઈ રોઈને ગામ ગાહું કરે.’

‘તો તુ ય મારી સાથે આવજો’ બનબદ્ર હમ્મે

‘મારી શુખગત આવે છે તને બહુ આ બનાનું પેટમાં દાઝતું હોય તો કામે વળગાડી દે ને ?’

‘આટલા જ નથી બે હજાર જથ્થા મીઠા છે અને બધા મિતના દામમા જ પાવરધા છે’

‘તો તું મિન જીવી મર’

‘હા, એ વાત તારી ઠીક છે’ બનબદ્રને એકાંમ કાઠકે

‘તો પાછો કહેશું એટલે મેંધા થાશે.’

‘આ બધાનાં દુઃખ જોઈને મારી આંતરડી દુઃખી થઈ છે.’

‘કેંદી નહોતી કહેતી?’

‘ના, પણ આ બધાં, બધાઈ મરીએ એવી મિલમાં દસ દસ કલાક ગોંધાઈ મરે અને ઘેર જાય ત્યાં ગંધાતી અધારી ઓરડીમાં ચાર ચાર જણ બેગા પડ્યા રહે.’

‘આપણે શું કરીએ એમાં?’

‘આપણે બંગલામાં બેઠાં મોજ કરીએ.’

‘ખીલું શું થાય?’

‘તું એકવાર નહોતી કહેતી કે મારી બેન ને મા માટી સાથે ને મારે બંગલામાં નથી રહેવું?’

‘કહેતી’તી.’

‘એમ આ બધાં મને સગાં લોકો જેવાં લાગે છે. મને બંગલામાં જઈ નથી વળતો.’

‘તો તું જ એની બેગો.’

‘જાણે, પણ બે-પાંચ વરસમાં સુંવાળો થઈ ગયો છું અને થોડીક મને શરમ લાગે છે.’

‘એહોહો...ભાઈને શરમ લાગે છે! બાપદાદા ટોપલા સારી સારીને મરી ગયા!’ રૂપવતીએ મરકરી કરી પણ બલભદ્રે બેઠા વિચારમાં બિતરી ગયો. રૂપવતી બોલ્યે જતી હતી ત્યાં બલભદ્રેના ચહેરા જોઈ અટકી પડી. વાત ફેરવીને બોલી: ‘લે જાડ હવે ચર્ચ જા, મફતનો ક્યાંક વચારવાયુ ચર્ચ જશે.’

‘હું જરા પેલી કાર આટો મારી આવું.’

‘હા, જા એ વિના તને એન નહિ પડે. રાત બધી નીંદર નહિ આવે.’ એટલું બોલીને પોતે પણ સાથેસાથ ચાલી.

બલભદ્રે પાછુ વાળીને જોયું તો ઝીંઝુડાની તોફાની ‘રૂડી’ જેવો લાવ એના ચહેરા પર તરી રહ્યો હતો.

મું બઈ શહેર સવારમાં જાગી ઊઠે તે પહેલાં જાપાવાળાઓની જૂમ પડી 'મારુતિ મિલનો રંગે ચડેલો મામલો...કામદાર આગેવાનો ગિરફતાર...કાકોજ બલભદ્ર મોખરે..પ્રાતિક સમિતિ ક્યાં સુધી જોઈ ગેરે ?'

ગુજરાતી, મરાઠી પ્રભાતપત્રોમાં મુખ્ય સમાચાર મારુતિ મિલના જ હતા તેમાં પ્રાતિક સમિતિની તટસ્થતા વિષે ટીકા હતી સમાજવાદી પક્ષ બલભદ્રની આગેવાનીને કારણે દુર રહ્યો હતો તેની સામે ટીકા હતી. ટ્રેડ યુનિયન નવનીત તરફના પૂર્વ-મહને કારણે મામલામાં બળ્યું ન હતું તેના ઉપર કટાક્ષ હતા.

આમ દૈનિકપત્રની કટારો મારુતિ મિલના ખગરથી છલોછન ભરી હતી મુનઈની પ્રજા બલભદ્રને અદરખાને ઓળખતી ન હતી નવનીતનું નામ બહુ ગવાયેલું ન હતું. હેતુકા અડવાડિયામાં આ બે નામોએ ચક્રચાર જમાવી હતી છબ્બલાલના જમ્કીપણા ઉપર છપા પ્રહારો થવા લાગ્યા હતા ઘેર બેઠા, દાતણ કરતાં, ગેલેરી-માં આંટા મારતાં, ખગરમાં જતા, લોકલમાં કે ચોપાટી પર ફરવા જતા આ એક જ વાત મુખ્ય હતી જેમણે અઢીસો મજૂરોના ટોળા સાથે બલભદ્રને બગલે જતા જોયેલો તેમણે મધ્યગત વીત્યે અનેક વાતો ચાલતી કરી હતી

પ્રાતિક સમિતિના પુરાણમતવાદી સભ્યો માનતા હતા કે આ માત્ર નવનીતનો છોકગ્વાદ છે બલભદ્ર પોતાની ઉદાર લાગણી-વશતાને લીધે આમાં ભરાઈ પડ્યા છે.

સમાજવાદી મિત્રો માનતા હતા કે બલભદ્રના હાથમાં નવનીત આખાદ રમી ગયો છે. બલભદ્રને છગનલાલે અને પોલીસ ઉપરીએ રમાડ્યા છે.

દેડ મુનિયનના લાલ વાણદાને લાગ્યું કે બલભદ્ર તથા નવનીતે આગળ આવવા ખાતર મજૂરોને શીશામા ઉતાર્યા છે.

આમ જુદી જુદી માન્યતાઓ અને કલ્પન કારણોને લીધે કાઈ મડલે સીધો કે આડકતરો સ્થાન આપ્યો નહિ. નવનીતની ધગપકડના બલુકારા વાગવા લાગ્યા, બલભદ્રના પકડાવાની ગપ બીડવા લાગી. મિલને દરવાજો ગોઠવાયેલી દુકાનીઓને પોલીસોએ અટકમાં લીધી.

આમ મારુતિ મિલનો મામલો ખરેખરો રંગે ચડ્યો.

*

છગનલાલ શેઠ સવારમાં સહેજ મોઝા બિડ્યા મતના ઉત્તરગાથી એમની આંખો સજેલી હતી. ચિંતાના બાગથી ચહેરો સહેજ ઉદાસ જણાતો હતો મોઢું ધોઈને ખુરશીમાં ઢળી પડ્યા હતા. એમની મૂઝવણનો પાર ન હતો. નવા મજૂરો દોઢા દામ આપતાં ય મળતા ન હતા.

શેઠાણીનાં શેષ તો સીધા મુંઝઈ ઉપર જઈ જિતયો હતો. એ તો કહે ‘મૂકા બધી લપ પડતી આપણે મુંઝઈમાં રહેવું જ નથી. આજ કહે ■ અમે વહીવટ કરીએ; કાલ કહેશે તમે તમારે ઘેર બેસો એમના જાપાની ચાપણુ મૂકી છે તે.’

‘હું નકામી ચિગમ છે.’

‘નકામી શેની ? અહીં પરદેશમાં આપણે રહેવું જ નથી ને. અમદાવાદ જઈને રહેશું.’

‘અને મિલનું ?’

‘કાદી નાખેલ.’

‘એમ એવે વખતે વેચવા જઈએ તો અર્ધા નાણાં પણ ન બિપજે.’

‘હાલે ફૂટી બદામ ન બિપજે. મારે લાખ વાતે ય નથી રહેતું. અને તો બીકમાં ને બીકમાં રાતે પૂરી બિંધ પણ નથી આવતી.’

‘તો તું જા અમદાવાદ એકલી.’

‘એકલી શું કામ જઈ? તમારે ય આવવાનું છે. નકામી દેવા-હોળી. મળમાં રહેશું ને મળ કરશું.’

‘પણ આમ અધવચ્ચે ફસડી જઈ તો મારી આમરના ઠાકરા થાય. ખબર છે?’

‘આમર અમરથી ચે હવે ક્યાં ગ્હી છે?’

‘તુ એમ માને છે કે હું હિંમત હારી ગયો છું?’

‘હા. સાડી સાત વાર. તમારું મોહું ક્હી દે છે.’

‘તારી માન્યના તફાળ ખોટી છે.’

‘તમારી હિંમત હું ના જાણતી હોઉં ત્યારે ને?’

ગેડ દધકે બોલવા જતા હતા ત્યાં અચાનક નોકરે ખબર આપ્યા: ‘ઠાકર બલભદ્ર મળવા આવ્યા છે.’

શેડ એક ક્ષણ ગમગયા. પણ તરત સ્વસ્થ થઈ દંધુ: ‘અંદર બોલાની લાવ.’ આટલા વહેલા આવવાના કારણે વિચાર કરતું શેડનું મગજ દોડવા લાગ્યું. જના ચહેરો હસતો રાખી બેઠા.

‘મને એક વચ્ચે ભાગ મળે છે.’

‘હા.’ શેઠ આતુરતાથી સાંભળી રહ્યા.

‘હું એક મિલ જીવી કરવા માગું છું.’

‘હા, હરે.’

‘એટલે આપને આ મિલ વેચી નાંખવાનો વિચાર હોય તો હું રાખી લેવા માગું છું.’ બલભદ્રે સીધી વાત ધરી નાખી. શેઠ મર્મભયુક્ત હસ્યા અને જોડ્યા: ‘મિલ કંઈ વેચી દેવાય? એમાં તો અમારો રોટલો છે.’

‘ભુજો શેઠ,’ બલભદ્રે ધ્વજ ચતાં કહ્યું: ‘હું સીધો માણસ છું. આતું પરિણામ સારું નહિ આવે. તમારે મૂડી તો આજ છે ને કાલે નથી. આટલું ધન સાચવી રાખો ને બેઠા બેઠા ખર્ચા તોટલું ખાઓ ને બાકીનું સારા કામમાં વાપરો.’

‘વાણિયો વેપારની બાજતમાં બીજાની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો નથી. આપ તો મોટા માણસ કહેવાઓ. રાજમાણસ છો. બાકી મૂડી બે-પાંચ વરસે ખૂટી જાય પછી હોકરાં બીજા માગે.’

‘પણ ત્યારે આનો રસ્તો કાઢવો કે નહિ?’

‘ભુજો કાઠિયાર સાહેબ !’ શેક નજીક આવતાં ધીરા પડી જઈ બોલ્યા: ‘વેપારના કામનો આપને અનુભવ નથી. અત્યારે તમે કાઠિની સલાહ પૂછવા જાઓ તો કહેશે જગનલાલની મિલના સાથ રૂપિયા નહિ જીવજો. ખરી રીતે મેં વીશ લાખ નાખ્યા છે.’

‘મારે ક્યાં કાઠિની સલાહ લેવી છે ? હું તો તમને જ પૂછીશ. તમે જે વાજખી માગણી કરશો તે રોકડા ચૂકવી આપીશ.’

રોકડ નાણાની વાન સાંભળીને શેકનું દિલ ગળી ગયું. છતાં ગરજ બહાર ન દેખાય તે રીતે બોલ્યા: ‘મારે તો મિલ વેચવી ઝેટલે માથું વેચવા બરાબર છે. તમને કાઠિ પૂછે કે તમારી મૂજના વાળ વેચો તો કેવું લાગે ?’

‘પણ હું ક્યાં મૂજના વાળ માથું છું ?’

‘તમે સમજ્યા નહિ સાહેબ,’ કાઠિક બોલવા જતાં શેકે એકાએક ફેરવી તોળ્યું: ‘પણ ચાલો ને હું તમારામાં ને મારામાં ફેર માનતો નથી. આપણે તો ગરીબ માણસોનો રોટલો ન વહે

ગોપાળ, રામસિંહ, અબ્દુલ્લા, ગધાદિયન, અને બીજા ચાર-પાંચ ક્ષમદારો આર્થર-રોડની જેલની એક બેરકમાં રાતે આઠ વાગે આઠ પડ્યા પડ્યા વાનો કરે છે એ વખતે વોર્ડરે બાવી એમને કહ્યું. 'તમારે સૌને અસારે છૂટવાનું છે.' આશ્ચર્યથી સૌ એકબીજા સામે જોવા લાગ્યા. ખરું ન માનતા હોય તેમ એમ ને એમ પડી ગયા. પણ વોર્ડરે જ્યારે ફરીવાર એના એ શબ્દો કહ્યા અને ઉમેરું કે જેલર સા'બ દરવાજે આવ્યા છે, જલદી કરો. ત્યારે એમના દરખનો પાર ન ગયો.

દરવાજે આવ્યા ત્યા જહાર નવનીત ખાસ મોટર લઈને ઊભો હતો. સીધા બલબદને બગલે હાંકરી ગયા.

રસ્તામાં ઉપલક વાતચીત થઈ. બંગલે આવ્યા. બલબદ સાથે રામરામ સામરામ થઈ ગયા. ચારને જમાણા. પછી ઉપરના મધ્ય ઓરડામાં બંધાને એકઠા થયા.

મારુતિ મિલના મજૂરોના આ ખરા પ્રતિનિધિઓ હતા. ટેકીલા અને નિરવાર્યો હતા. એક મોટી જાજમ પર સૌ બેઠા. બલબદ અને નવનીત સામે બેઠા બલબદનો ચહેરો ધણે ગંભીર હતો. રૂપરતીનો ચહેરો નટલકે સસારત્યાગ કરતા સંન્યાસી જેવો જણાતો હતો. નવનીત પણ સહેજ ગમગીન લાગતો હતો. વાતાવરણ પ્રસન્ન નહિ પણ ગંભીર ઉદાસીનતાથી ભરેલું હતું. છૂટી આવેલાના ચહેરા હસતા હતા છતાં કાંઈક અણધારી ઘટના બન્યાની આગાહીનો ભાસ તેમના હાથને લંકી દેતો હતો.

નવનીતે વાત સર કરી: 'હેલ્લા જે દિવસના ખનાવો અણુ-ધાર્યા બન્યા છે. આ લડતમાં આપણે જીત્યા નથી તેમ હાર્યા પણ નથી. છતાં લડતનો અંત આવ્યો છે.' એક ક્ષણ અટકાને એણે કહ્યું: 'મારુતિ મિત્ર ઠાકાર બલભદ્રે ખરીદી લીધી છે.'

'એ તો ખોટું કયું.' ગોપાળ બોલી ઊઠ્યો.

'ગોપાળની વાત ખરી છે. બાણસા'જે પણ એ જ શબ્દો કહ્યા. આપણે જગનલાલને સંગઠનથી નમાવવા માગતા હતા. તે નથી બની શક્યું તેનું કારણ આપણે નથી પણ ઠાકાર સાહેબને અતિ ઉદાર લાગણીપ્રધાન સ્વભાવ છે. એમનાથી નજર સામે પડેલા મજૂરોનાં દુઃખ જોઈ ન શક્યાં અને મિત્ર વેચાતી લેવાનો વિચાર એમને સૂઝ્યો.'

'મને નહિ, રૂપવતીને સૂઝ્યો.'

'પણ આમાં તો આપણી ચોકખી હાર થઈ ગણાય.' રામ-સિંહે રીસમાં કહ્યું.

'ઔર જગનલાલ રોક ગયા તો બલભદ્ર ઠાકાર આયા. ઇસ-મેં કયા ફરક ?' નીકર પકાણુ અબ્દુલ્લા બોલ્યો.

'તમે સૌ ભાઈઓ એકવાર આખી વાત સાંભળી લ્યો.' નવનીતે સૌને શાંત પાડતાં કહ્યું: 'બધાને વાત ન કરતાં પહેલા તમને આટલાને જ જ્ઞાત કરવાનું કારણ એ જ છે કે તમે ઠાકાર અને સમજી છો. ધીરજથી ચારે બાજુનો વિચાર કરી શકો તેવા છો. પૂરું સાંભળ્યા પછી અભિપ્રાય આપજો.'

'હમારે મગજમેં જે ખાત નહિ આતી.' રાધાકિસને માથું ધુણાવ્યું.

'અમને હોડાવ્યા કાણે ?' રામસિંહ સતોષીળા થયો.

'જગનલાલ રોક સાથે ઠાકાર સાહેબે ચરત કરી કે જેલ ગયેલા છૂટે પછી જ દસ્તાવેજ પર સહીસિક્કા થશે.'

‘નવનીતલાલ ! તે વિશ્વાસપાત થ્યો છે.’ રામસિંહ દુઃખી થતાં બોલ્યો : ‘આખી બાજુ બગાડી નાખી.’

બલભદ્ર નીચે મુખે સાંભળી ગયો છે. રૂપવતી આમ યવાનું કારણ સમજતી નથી. આટલા બધા રૂપિયા આપતા છતાં આ ભેદો શા માટે નાગજ થાય છે તે એ સમજતી ન હતી.

‘પણ મારી વાત પૂરી નહિ સાંભળો ? નવનીતે મોટા અવાજે કહ્યું. ‘દોકર સાહેબનો વિચાર એમ છે કે આ મિલના દસ્તાવેજ પોતાને નામે ન કરતાં એક મંડળ બનાવી દેના નામ નો કંબો.’

‘અને મંડળ મૂડીનું બ્યાજ ભરે ?’

‘નહિ, એ મૂડી મંડળને દાનમા મળે છે.’

‘અમારે દાન ન જોઈએ. વાકાત હમે તે દિવસે સાચી છાતીએ ભેશું.’ રામસિંહ તાડકથો.

‘દાનમા નહિ, બેટ તરીકે આપુ છું.’ બલભદ્રે શાંતિથી કહ્યું.

સૌ એકબીજા સામે જોવા લાગ્યા. નવનીતે આગળ ચક્ષાબ્ધ ‘જોકે આપણી દૂક સમજણ પ્રમાણે શ્રીમતોની બધી મૂડી મહેનતુ વર્ગના ખગસેવાથી જમા થયેલી છે અને એ મૂડી ઉપર સૌનો સમાન હક્ક છે, પરંતુ બધા સુધી સ્થિતિ સસ્તનત જોવી શાહીવાદ સરકાર મૂડીવાદીઓનું રક્ષણ કરે છે અને એ સસ્તનતની સામે યવા જેટલી નિર્ભયતા, નિસ્વાર્થતા અને સખ આપણામાં નથી ત્યાં સુધી એ હક્ક આપણે બોગવી શકીએ તેમ નથી.

‘પરંતુ આજે આપણા એક દિવસોજ સાથી પોતાનામાં રહેલા સહજ ઉદારતાના વિરલ સદ્ગુણથી પ્રેરાઈને પોતાની મૂડીના મોટા હિસ્સા ઉપરથી પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લે છે. દૂંધમાં

દસ લાખ રૂપિયા આપણે જે મંડળ સ્થાપીએ તેને આપે છે. હું ધારું છું કે આથી તમને સૌને થોડાંધણું મેંતોષ થશે. '

' મંડળમાં કાણુ કાણુ આવશે ? ' રામસિંહે પૂછ્યું.

' મિલના કારખાનામાંથી આપણે જેને ચૂંટી કાઢશું તે. '

' ઠાકોર સાહેબ, રાણી સાહેબ, તમે, કાઈ નહિ ? '

' અમે કામ કરશું તો અમે પણ આવશું. '

' બરાબર, ઠાકોર સાહેબ ! અમે આપનો અહેસાન માનીએ છીએ. ' વિવેકી વૃદ્ધ ગોપાળ બોલ્યો.

' અહેસાન શેનો ? કાઈ તમારું કિંમતી ધરિયાળ ચોરી જાય અને પછી પરતાવો થતાં પાછું આપે એમા અહેસાન શેનો ? અને હજી આ બંગ્લો, ઘરેણાં, ફરનિયર, મોટરો અને બીજું ધણું રાખી બેઠો છું. '

' ભલે રહ્યું, અમારે આટલું બસ છે. '

' એ પણ ધીરે ધીરે લઈ લેશું. ' નવનીત હસતાં હસતાં બોલ્યો. અને પછી રૂપવતી સામે જોઈને કહ્યું. ' આપણે જે કાઈનો ખરો આભાર માનવાનો હોય તો ગણી સાહેબનો. એમને ધણું લાગી આવ્યું છે. છેલ્લા કેટલાય દિવસોથી ઠાકોર સાહેબ એમને ઝગડો ચાલ્યા જ કરે છે. ચર્ચાઓ, સમજાવટ, આફરી મનોવેદના—એનો હું સાક્ષી છું. તમે તો માત્ર પરિણામ જોયું છે. '

' લગવાનું ધસકા લલા કરેગા. ' રાધાકિસનથી ન રહેવાયું.

' લહું તો ચને જ, બાકી રૂપવતીએને મિત્ર ખરીદવાની વાત કરી ત્યારે એમના મનમાં એમ કે પોતે મિત્રમાલકિન બનશે, પોતાના ગામનાં માણસોને મિત્રમાં નોકરીએ રાખશે અને નફો આવશે તેથી મૂડી વધ્યા કરશે. પણ જ્યારે ઠાકોરે કહ્યું કે હું તો મંડળના નામે મિત્ર કરવાનો છું અને આપણે તો બીજા મજૂર જેનાં મજૂર, ત્યારે એમના હિંમત પીગળી પડી. મિત્ર ખરીદવા

સાફ ના પાડી. પણ ઠાકોર એકના બે ન થયાં. આખરે રૂપવતી-
બેન કબૂલ થયાં. ગમે તેમ તો ય એ ગરીબાઈમાં જીવ્યાં છે;
દુઃખ કેવું હોય, પારકાનું ચીજ્યું કરવું કેટલું આકરું છે એ સમજે
છે એટલે કબૂલ થયાં. એટલા માટે હું કહું છું કે આપણે એમ-
નો આભાર માનવો જોઈએ. '

'હું તો નવનીતને રજા અપવાની હતી. ગોપાળને પણ.
આ તમારા ઠાકોરને ગણુ જાણે શું એના વિના નથી ચાલતું અને
એના ઉપર મોહી પડ્યા છે તે મને ફોસવાની થી રી '

'ચાલો હવે આપણે ચાલીમાં જઈ, સૌને એકઠા કરી વાત
કરીએ. ' બલભદ્રે કહ્યું.

સૌ જામાં થઈ નીચે ગયાં.

દિવસોના દિવસો ને અવાજ અત્યંત કર્કશ લાગ્યો હતો, મહિનાઓના મહિના ને અવાજે શ્વન ઉપર કંટાળો ઉપજાવ્યો હતો, વરસોનાં વરસ ને અવાજે ધાવતા બાળકને માતાની મીઠી સોઝ ઊઠાવી હતી એ જ મારુતિ મિલના ભૂંગળાનો અવાજ સાંભળી મજૂરો હરખમેર ચાલી નીકળ્યા.

ભૂંગળું જૂનું હતું છતાં અવાજ નવીન હતો. માર્ગ જૂનો હતો છતાં આજનો દિવસ નવીન હતો. કમદાર જૂનો હતો છતાં એનો ઉત્સાહ નવીન હતો. મિલ જૂની હતી છતાં વાતાવરણ નવીન હતું.

એ નવીન વાતાવરણનાં કારણોને મોટે અવાજે વ્યક્ત કરતાં જાપાના ફેરિયાઓના અવાજ સાંભળી સોઝ ઊભા રહી જતા.

બધ થયો. શેઠે જીનલાલને વિદાય આપવા સભા મળી. શેઠને દારતોરા પહેરાવ્યા. શેઠે આજાર માની રમ લીધી.

બાદ સમાનુ દસ્ય પદ્ધતી ગંધું. સમાજનોના ચહેરા પર આનંદની જિભિં ફરી વળી. મારકોણે મહેતાજી જતાં વિદ્યાર્થીના ચહેરા ખીલી જોઢે, ચંદ્ર આડેથી વાદળું ખસી જતાં પોપણી દસી જોઢે તેમ કામદારોનાં મુખ પર હર્ષની રેખાઓ ઝગમગી ઊઠી.

વિશાળ યોગાનમાં બધા નીચે બેઠા છે. કાર્યાલય આગળ એક પાયરશ્ચ ઉપર બસબદ, બાબુભાઈ, નવનીત, રામસિંહ, ગોપાળ વગેરે બેઠા છે. નાનકડું મેજ અને બે ખુરશી શણગારીને આગળ મૂકેલાં છે. શેઠ ગયા કે તરત જ નવનીત જિભે થયો.

‘વહાલા દોરનો ! ગઈ રાતની સભા પડી અમે બેસીને ખાતાવાર મુખ્ય માણસો નક્કી કર્યા છે. સંઘનો ઉદ્દેશ નક્કી કર્યો છે. સંઘના અધિકારીઓ નક્કી કર્યા છે તે હું તમને જણાવું છું.

‘આપણા મંડળનું નામ ‘મારુતિ કામદાર સંઘ’ રહેશે.

‘મારુતિ મિલને આદર્શ મિલ બનાવવી અને દિંદની ખીજ મિલોને મૂડીવાદી ભાગીદારોને બદલે આ જતના કામદાર-સંઘની માલિકાની બનાવવામાં મદદ કરવી એ આ સંઘનો ઉદ્દેશ છે.

‘સંઘના પ્રમુખ આપણા વહાલા શુભર્ષ કામદાર ગોપાળ-ચાવ નોધી. મંત્રીઓ : નવનીતલાલ દેસાઈ અને રામસિંહ ગોહેલ. દસ્તીઓ : રૂપવતી કોઠાર, ગોપાળચાવ નોધી અને બાબુભાઈ પંડિત.

‘સંઘના નિયમો-ઉપનિયમો અકરાડિયામાં ઘડી કાઢીને જણાવવામાં આવશે. હવે મિલનો અધિકારી વર્ગ :

‘મુખ્ય બ્યક્ત્યાપક બાબુભાઈ પંડિત : (તાળીઓના અવાજ) કાર્યાલયના પોતાના સાથીદારો બાબુભાઈ પસંદ કરી લેશે.

‘એન્જિનિયરિંગ ખાતું : મુખ્ય એન્જિનિયર લાલા પ્યારે-

લાલજી. પોતાના ખાતાના વિભાગીય કામદારો તેઓ બાબુભાઈને મળી ગોઠવી લેશે.

‘કાંતથુખાતું : મુખ્ય અધિકારી રાધાકિસન ચૌધરી; તેઓ પોતાના મદદનીશ, મુકાદમો, મોસલ અને ફેઈમ ખાતાના માણસો ગોપાળરાવ જોષીને મળી ગોઠવી લેશે.

‘વણાટખાતું : ગોપાળરાવ જોષી મુખ્ય અધિકારી. તેઓ પોતાના મદદનીશ, મુકાદમો, સાળ, કાંજી, તાણો, નકશી, વગેરે વિભાગોના નિરીક્ષકો તથા કામદારો બાબુભાઈને મળી ગોઠવી લેશે.

‘ધુલાઈ અને બધાઈખાતું : ખાન અબ્દુલ્લાખાન, મુખ્ય અધિકારી. તેઓ પોતાના વિભાગીય મુકાદમો અને કારીગરો ગોપાળરાવ જોષીને મળી ગોઠવી લેશે.

‘વેચાણખાતું : મિસ્ટર મુનશી, જૂના વણાટ-અધિકારી. તેઓએ જોકે નવા માણસો ગોઠવવા શેકને મદદ કરી હતી પરંતુ તેઓ અંદરખાનેથી આપણા પૂરા મદદનીશ રજા હતા. તેમનું દિલ આપણા તરફ હતું એનું કારણ આપણા પક્ષે ન્યાય હતો અને તેઓ ન્યાયને ચાહનારા છે. વેચાણખાતું ધણુ અગત્યનું છે અને તેઓ આ કામના ખાસ માહિતગાર છે. તેઓ પોતાના મદદનીશ, દેશાવરના પ્રતિનિધિઓ, અને અન્ય વિભાગીય કામદારો બાબુભાઈને મળી ગોઠવી લેશે.

‘સફાઈખાતું : બલભદ્ર ઠાકોર : (તાળાંઓના અવાજ) મુખ્ય સફાઈદાર. તેઓ પોતાના વિભાગીય કામદારો બાબુભાઈને મળી નક્કી કરી લેશે.

‘દાકતર, કંપાઉન્ડર અને નર્સને આપણે ચાલુ રાખવાનું ઠરાવ્યું છે. પહેરેદાર વગેરે પણ એ જ પ્રમાણે ચાલુ રહેશે.

‘આ બધાં ખાતાના મુખ્ય જવાબદાર બાબુભાઈ પડિત

ગણારો, મિલના નિયમોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે એક-બે દિવસમાં છપાઈને એ જહાજ પકડશે

‘અસારની ગોઠવણી એક માસ ચાલુ રહેશે. અનુભવે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવશે

‘રામસિદ્ધ અને હું ઇરાદાપૂર્વક બહાગના કામ માટે છૂટા ગયા છીએ. આપણે માત્ર આપણું દરીને બેસી નથી જવું આપણો હેતુ આખા હિંદુસ્તાનનો કામદારવાર્ગ સ્વતંત્ર થાય એ કે. એને માટે અમે ખતરું બધું કરશું

‘હવે પગારઃ અત્યાર સુધી મુખ્ય અધિકારીઓ મોટા પગારે લેતા હતા શેક પોતે પ્રતિનિધિ તરીકે કમિશનના વરસે અઢીથી ત્રણ લાખ મેળવતા મુખ્ય વ્યવસ્થાપક આફસો લેતા. મદદનીશ (આપણા બાબુસાહેબ) ચાગસો લેતા એન્જિનિયરને સાતમે આપતા, કાંતણી અધિકારીઓ પાંચસો પકાવતા, વણાટ અધિકારી સાતમે, વણાટના મદદનીશને ત્રણમે આપતા, વેચાણખાતાના મુખીને ચારસો આપતા, અરે કાયર-બહીચરને બસો આપતા પરંતુ આપણે આ ભારે પગાર પોસાય તેમ નથી આપણે પ્રતિનિધિના અઢી લાખ તો ચોખ્ખા બચાવી લીધા છે અને દરેક ખાતાના મુખ્ય માણસને સો રૂપિયા આપવાનું હરાવ્યું છે (તાળીઓના અનાજ) માત્ર એન્જિનિયરને અઢીસો આપના પડશે. કામદારોના પગાર કામ પ્રમાણે પહેલાના ચાલુ ગણ્યા છે. પણ ધીમે ધીમે કાંઈને પચાસથી આઠા ન જ મળે તેમ કરવા ઉમેદ છે.

‘તમારામાંથી કાંઈને એમ થતે કે આટલા બધા પૈસા વધશે અને નરો પણ બચશે તેનું શું ? પણ આપણે ચડેલો પગાર ચૂકવેલો પડશે, મિનમાં નવેસરથી કેટલીક મશીનરી ગોઠવવી પડશે, આપણે સૌને રહેવા માટે એક આખી નવી ચાલી ‘બંધાવવી’ કે આમ આણે બધા બધા ફેરફારો કરવાના છે

‘હવે કામ વિષે ઠાકાર સાહેબ એ શબ્દો કહેશે.’ નવનીત બેઠો.

બલભદ્ર ઊઠ્યો. ચંહેરા પરની ગભીરતા ઓછી કરતાં એણે ચાર શબ્દોમાં પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો, ખાતાના અધિકારી-ઓમાં વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો અને છેવટે કામદારોને શિખામણના બે બોલ કહ્યા: ‘આજથી આ મિલ આપણી બને છે. જેમ જમીન દારની ખેતી કરતો ખેડૂત અને પોતાનું ખેતર ખેડતો ખેડૂત છુદો હોય છે, એની મનોદશા, એનું કામ, એની ઝડપ, એની ખંત, એનો ઉત્સાહ છુદાં હોય છે, તેમ નફાખોર શૈલિયાની મિલના મજૂરો અને પોતાની મિલમાં કામ કરનારા કામદારોમાં ચોક્કસ ફેર છે. અને એમાં જ આપણી સફળતાની ચાવી છે. જે આપણે સૌ એકતાર થઈ, એકગગ થઈ, એક જ શરીરના અંગની માફક એકરૂપ થઈ એક દિલથી કામ કરશું તો હિંદુસ્તાનને જ નહિ પણ દુનિયા આખીને ખતાવી આપશું કે ‘મારુતિ સર્વ’ થી ચીજ છે.

‘હું’ અને બાણુભાઈ લગોટિયા લાઈનમાં છીએ એ તમને ખબર નહિ હોય. તેમના જેવો ધવિત્ર, આ કામનો અનુભવી અને કામ લેવામાં કુનેહવાળો માણસ આપણને ભાગ્યે જ મળી શકત. ગોપાળગવ, અબ્દુલ્લા, ગમસિંહ, ગધાકિસન, ત્રિવેદી, નવનીત-લાલ, પ્યારેલાલ, સૌને તમે ઓળખો છો. મારા દિલનો આનંદ

દી વાનખાનામાં સોદા ઉપર ત્રણ જણ બેઠાં છે. બધામદ, બાણુભાઈ અને રૂપવતી. નાનો કિરણ બાણુભાઈના જોળામાં રમે છે. ગમ્મતભરી વાતચીત ચાલી રહી હતી. સૌ જમીને મુખવાસ ચાવતાં હતાં એમાં એકાએક બલભદ્રે મંબીર ચઢી જઈને બાણુભાઈને કહ્યું: 'બાણુભાઈ, હવે તારી લાબીને કાંઈક સમજાવ તો ઠીક.'

'કેમ, શું થયું વળી?'

'એણે જાણે કામે આવવાનું તો કબૂલ કર્યું છે પણ અહીં રહીને હવે હું એને કહું છું, આવા આલેશાન મહેલમાં રહેવું, નોકર-ચાકર રાખવા, મોટરમાં બેસી મજૂરીએ જવું એ માત્ર દુનિયાને ઉતરવાનો કામિયો છે.'

'ખરી વાત છે.' બાણુભાઈએ ટેકા આપ્યો.

'અને કીંતુંડથી મારી માને, બાપાને, બધાને તેડી આવું પછી સૌ સાથે મિલની ચાલીમાં રહીએ. જંગલો વેચીને જ પૈસા આવે તેમાંથી આપણી નવી ચાલીમાં ખપ લાગે.'

'આ શું કહે છે રૂડીબેન! બાણુભાઈએ અલિખિત જણાવ્યું.

'એને ખબર. રૂડીનું હસ્તું મોઢું મંબીર ચઢી ગયું.'

'જંગલો વેચવાની વાત કરી તેથી રૂડીબેન જરા ચિડાયાં લાગે છે. પણ વેચવાની જરૂર નથી. એમાં તો બિલટી ખોટ જાય. ચોથા લાગનાં નાણાં બિપજે નહિ. એના કરતાં તમારે ન જ રહેવું હોય તો લાડે આપી દેવો.' બાણુભાઈએ કહ્યું.

‘એને ન રહેવું હોય તો કાંઈ નહિ. હું ને મારો કિરણ રહેયું.’ રૂપવતી બોલી.

‘તમારે તો બાબાભાઈની સાથે મિલની ચાલીમાં જવાનું.’ હસતાં હસતાં બાબુભાઈ બોલ્યા.

‘મારી બૂખરાત જાય છે ત્યાં.’

‘હું ને તમારી બાબી સુદાં જવાનાં છીએ ને?’

‘તે તમે બધાં અહીં મારી સાથે ખંજલે રહેજો. બમો મર એકલો મિલને કાંપે પડ્યો રહે.’

‘જો રૂડીબેન ! તું આમ આડી ચા તો બમોભાઈ બિચારો મૂંઝાઈ જાય.’

‘ઈ કાંઈ મૂંઝાય એવો નથી. લાખ માનવી લાંબીને એક બમો ધડ્યો છે.’

‘પણ એમને સૌની સાથે રહેવા નહિવું છે. પંદર-વીસ લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ આપી દેતાં જેનો જીવ ન અચકાયો એને ત્યાં રહેવા જતાં દિલ કાચવાય એવું તમારે ન કરવું જોઈએ.’

‘બલે ને અત્યારે જાય. હું ક્યાં એના મારગમાં આડી બીબી છું?’

‘આમ બોલો છો એ આડા બિલા રહેવું કહેવાય.’ બાબુભાઈની અવાજ કડક બન્યો. ‘તમે જ વિચાર કરો કે તમે આ ખંજલામાં રહો છો, મોટરમાં ફરો છો, અમન-અમન ઉડાવો છો; એને તમારાં માળાપ ભાઈભાંડુ, સાસુ-સસરા ત્યાં કીંકુડમાં મૂંપડામાં પડ્યાં ટાટ-તડકા અને વરસાદ-પાણીનાં દુઃખી થતાં હશે, આ બધું તમારાથી સદન ચાય છે?’

‘અરે ભાઈ, મારો તો એક દી એમને સંભાર્યા વિનાનો નથી જતો. હું તો મિલમાં મગમ ચાય એટલે બધાને બોલાવી લેવાની છું.’

‘ પછી એ બધા ચાલીમા ગૃહેશ અને તમે અહીં બગલામાં રહેશો ! ’

‘ અને તો બધાની હારે રહેવું ગમે, પણ બગલો વેચી દેવો નથી ગમતો ’

‘ આપણે કયા વેચવો છે ? બાડે આપનો ’

‘ બાડુ કાણુ લે ! ’

‘ કામદાર-સઘ ’ બનભદ્ર વચ્ચે બોલ્યો

‘ અમારે એવું નથી કરવું ’ રૂપવતી બલભદ્રના બોલનાથી ફરી ચિંતાઈ

‘ પહેનાં મને કહે કે પાચ-આત લાખ આપવા પડશે ત્યાં જઈને પદર લાખ આપી આવ્યો મારા કર્ચાથી તારી હારે પાનિયા પડ્યા ’

‘ અરે રૂડીમેન ! ’ બાણુભાઈ વાગવા લાગ્યા પણ કાઠિયાવાડી ઘોડીની માફક પાદીએ ચડેલી રૂડીની જીમ શેની અટકે ?

‘ સાચું કહું છું બાણુભાઈ, આના કરતા ફાક ખીમે સાધારણ ફાળા મળ્યો હોત તો સખે બે ય જણુ કામત ને પેટ ભરત આ રાતદીની હૈયાહોળી તો નહિ ’

‘ તો હવે તમે ને બહાભાઈ મળૂરી કરો ને કમાઓ આ હૈયાહોળી કરાવે છે એ બગનાને મૂકા પડતો ’

‘ તું ચે બાણુભાઈ, કંઈ ઓઠો નથી ઓલી મારી બાબી બિચારી રાતે પાણીએ રોતી હશે ’

‘ પહેલા રોતી હવે તો લહેર કરે છે ’

‘ ચ રસોનો પગાર મૂકી સોમા આવશે તો કાઈ નહિ લાગે ! ’

‘ લાગશે, પણ થોડા દિવસમા રાત ધઈ જાય ’

‘ ઠીક બાણુભાઈ, આપણે બે-કમા જઈ આવીએ ’ બલભદ્રે વાત ફેરવી

‘ અરે કિરણુ તો જીંધી ગયો ! ’ રૂપવતીની નજર એકાએક મઠ.

‘ એને છે કંઈ ? ’ બચ્ચભદ્રે કહ્યું.

‘ હવે તો ઈ બાણુભાઈને જોળે જોશે છે. ’ કહીને રૂપવતી કીડી. આસ્તેથી કિરણુને ઉપાડી અંદર સુવાડવા લાઈ ગઈ.

પાછળથી બાણુભાઈએ કહ્યું: ‘ ભમાભાઈ, તમે બહુ ઉતાવળા છો. જરાક ધીરજથી, સમજાવટથી પગલાં ભરો તો તમે જે કરો તેમાં ફેડીબેન હંસતે મોઢે સાથ આપશે. ’

‘ પણ હવે તો હું ખૂબ વિચારપૂર્વક કામ કરું છું. ’

‘ ધૂળ વિચારપૂર્વક કરો છો ! તમે જ આ વૈભવમાં લાઈ આવ્યા. મનમાંન્યા મોજરોખ મણાવ્યા. હવે તમને ઘૂરી ચડી એટલે એકદમ પાછી મજૂરણુ થઈ જાય ! એમ માણસ કંઈ જાદુ-ગરના પોપટની જેમ ધડીકમાં પેખી ને ધડીકમાં માણસ થઈ શકતા નથી. તમારા જેવાં જેનાં ચક્કર જીર્ણ હોય એની વાત

શેઠના ખાસ કાર્યાલયનો દેખાવ ફરી ગયો હતો. ટેબલ ખુર-
શીઓની જગ્યાએ લીંત પાસે એક નાની ગાદી બિઝાવી
ઉપર સફેદ ઓછાડ પાયરો હતો. અને એવા જ સફેદ ગલેફવાળો
તકિયો પાછળ મૂકવામાં આવ્યો હતો. આગળ નાના ફરતા કોડા-
વાળું રંગીન લાળિયું મેજ મૂકેલું હતું. ગાદીની વચ્ચે પગ પર પગ
ચડાવી, જમણા ઘૂંટણ પર પૂઠું રાખી બાજુભાઈ ઝડપથી કંઈક
લખી રહ્યા હતા. સાડા આંત્રો દેકારે પડ્યો. બારણું ઉઘાડી
ગોપાળરાવ ધીમેથી અંદર આવ્યા. નમસ્કાર કરી શેતરંજ પર
બેઠા. વાક્ય પૂરું લખાઈ ગયું એટલે બાજુભાઈનું ધ્યાન ગૂં-
ગોપાળરાવને જોતાં જ 'આવો શું લાવ્યા ?' રહી આવકાર આપ્યો.
'દેકર વિભાગને કામ એંજાઈ ગયાં બધા ખાતા ચાલ

માં એનું વજન સારું હતું. ખજનચી, મુનીમ, નામાવાળા, રના દલાલો, દરેક એને મોટા માનતા. રજની એમ. એ. એલ એલ. બી. થયો હતો. આટલી નાની ઉંમરે હડકતોનો લાંડાર હતો. સુધારક વિચાર અને સ્વતંત્ર સ્વભાવને લીધે શેકનો અલુમાનીતો અને બાબુ-ભાઈનો માનીતો બન્યો હતો. જસો રૂપિયાના સો થયા છતાં એ હેંશથી રહેવા તૈયાર હતો તેનું કારણ બાબુભાઈ પડિત હતા. બાબુભાઈ મુખ્ય વ્યવસ્થાપક થતાં એનું માન ઝોર વધ્યું હતું.

રજની પોતાના કાર્યાલયમાં પેતર્તા એકાએક અટકી ગયો. એની નજર બાબુભાઈના કાર્યાલય ઉપર ચંચી ગઈ. પટ્ટાવાળાએ છોડીને બારણું ઉઘાડ્યું અને ઉઘાડા બારણામાં એક સ્ત્રીને દાખલ થતાં એણે જોઈ. ખાખી ચૂંટી, અદર ખોસેલું અર્ધી બાયનું ખમીસ, પાછળ ફેડ સુધી અડતો ચૂથેલો ચોટલો, ચોટલાને છેડે બે લાલ ફૂમતારા, સફેદ માંસલ પિંડીઓ, પગમાં મુલાયમ કારીગરી-વાળા ચંપલ; પાછળ ત્રણ વરસનો બાળક; બાળકે ઝીણી ખાદી-ની સુરવાળ, ચળકતા બદામી રસીપગ, બારીક પાગદર્શક ગોઠણ સુધીનું અચકન, લીલુ રેશમી કાળા છુદ્દવાળું બેડીટ, માથે ઓઠ પર ઢળતા વાંકડિયા વાળ, કાનમાં સોનાની નાની કડીઓ, ગોરું રૂપાળું મુખ. માની પાછળ ચારે બાજુ જોતો એ ચાલ્યો આવતો હતો. બને ઝોરડામાં દાખલ થયાં તેવું જ પટ્ટાવાળાએ બારણું બંધ કર્યું.

રજની પોતાના ટેબલ તરફ ચાલ્યો, ખુરશી નજીક લઈ બેઠો.

ખજનચીએ પૂછ્યું: 'કાણે હતું કાન્ટ ?'

'મિસિસ દાર્કર.'

'હેં !'

'હેં શું ? બંગલો છોડીને આવી મનૂરી કરવા.'

'ધન્ય હો એને.'

‘ ધન્ય શુ ? મોટરમાં આવી છે ને મોટરમાં જરો બહુ બહુ
તો કલાક મિલમાં આટો મારશે. ’

‘ તારી બૂલ થાય છે, ગળની ! ’

‘ મારી બૂલ થાય નહિ. મેં દુનિયા બહુ જોઈ છે. આપણે
તો એક જ માણસને પાસ કર્યો છે ’

‘ કોણ બલબદ્ ? ’

‘ નહિ પડિત સાહેબ. ’

‘ એના જેવું તો કોઈથી ન થવાય ’

‘ સાહેબ આ હાડી ’ અમનગી હાડી લેવા પોતાની બારી
તરફ ગયા.

રજતી અધૂરો કામગી પૂરો કરવા બેઠો ટાઈપ કરનાર કારકુન
એની સામે ત્રાસી નજરે જોઈ ગયો.

બાણભાઈએ રૂપવતીને જોતાં આવકાર આપ્યો ‘ આવો ’

રૂપવતી શેતરૂંછ પર બેઠી બાણભાઈએ કિંમતને પાસે લીધી:

‘ ભાઈ ક્યાં ? ’

‘ સીધા કામ ઉપર. ’

‘ તમે કેમ અહીં આવ્યા ? ’

‘ નામ નોંધાવવા. ’

‘ જોખાળરાવ પાસે જવાનું. ’

‘ તે તમે જીને ના કહો ? મને ન ખબર પડે. ’

‘ એ તો બહુ શીખવું જોઈએ. ’ કહીને બાણભાઈએ ટાકરી
વગાડી પટાવાળો આવ્યો ‘ જોખાલદાસકો છુલ્લાઓ ’

જોખાળરાવ આવ્યો જાનેને નમસ્કાર કરી બિભો રહ્યો. બાણ-
ભાઈએ બેસવા કહ્યું પણ ન બેસે પછી રૂપવતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:
‘ તમારે જોઈ થવું જોઈએ, નમસ્કાર કરવા જોઈએ. એ તમારો

કરતાં હિમરે અને અધિકારે મોટા છે. ’ રૂપવતી ઘરમાઈને નીચે જોઈ રહી.

‘ ઠીક જુઓ ગોપાળરાવ, જેનને લઈ જાઓ કાંતણખાતામા. ટોપલા-કામમા મૂકો. ’

‘ એમનાથી થઈ શકશે ? ’

‘ અરે તમને ખબર નથી. તમારા બધા મજૂરથી વધારે કામ આપશે. ’

રૂપવતી ગોપાલ સાથે ચાલી. નોઘણી-કાગડુન પાસે નામ લખાવ્યું પછી રાધાકિસનને બલામણુ કરી: ‘ દેખો ભૈયાજી, ચે રાની સાહબ આ ગઈ. ઇસકો કોકડીમે રખ દો: હોટા સાહેબને કહો હે. ’

રાધાકિસને સલામ ભરી રૂપવતીને સાથે લીધી. ત્રાકોના ઘર-ઘરાટ વચ્ચે થઈને બને ચાલ્યાં. આસપાસ ઝીણી ઝણુ જીઆ કરતી હતી. કાતનારીઓના વાગ અને કપડાં પર ઝીણી રજ જોડી રહી હતી. સૌની નજર રૂપવતી અને તેની પાછળ ચાલતા નાનકડા કિરણ પર દોડી જતી હતી રાધાકિસને મદદનીશ મુકાદમ બાઈને બોલાવી રૂપવતીને ટોપલા-કામમાં રાખવા કહ્યું બાઈ નિચારી ધડીક તો જોઈ જ રહી. પછી રૂપવતીને એક ટોપલો આપ્યો. ક્યાં-થી કોકડાં લેવાં, ક્યા લઈ જવાં તેની સૂચના ન આપનાં એક હોડીને બોલાવી કહ્યું: ‘ કમળા, બાઈસાહેબને તારી સાથે રાખ, બધું બતાવ, એમનો ટોપલો તું જ ભરી દેજે. બહુ ન ભરતી. ’ રૂપવતી સાબળી રહી, પછી કમળા સાથે ચાલી કોકડાંના ટોપલા ભરાતા હતા ત્યાંથી એક ટોપલો કમળાએ માથે ચડાવ્યો. રમકડાની માફક ઉંઘીને રૂપવતી પાછી ફરી બે-તણ ટોપલા સાર્યા પછી કિરણને કહ્યું: ‘ જો હવે તુ એક ઠેકાણે બેસી જા. નહિતર જા ઓકિસમાં કાકા પાસે ! ’

‘ નહિ અમે તમાલી હાલે ને હાલે ક્ષમું. ’

‘ કેમ માનતો નથી ? ’ રૂપવતીએ આંખ કાઢી.

એક કારકુન નીકળ્યો એ જિભો રહી ગયો. કારકુનો, મુઠાઓ, કામદારો બધાની નજર એક જ વસ્તુ ભેતી હતી; બધાની છાત એક જ વાત કરતી હતી, બધાના કાન એક જ વાત સાંભળી રહ્યા હતા.

કારકુને કિરણને તેડી લીધો. ‘ ચાલો બાપુ પાસે લઈ જાઉં. ’

‘ નહિ, બાપુ પાસે નથી જાય. ’

‘ એને ઓફિસમાં બાબુભાઈ પાસે લઈ જાઓ. ’

‘ નથી જાય. ’ ક્રૂરકા મારી કિરણ નીચે ઊતરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કારકુનને મુઠા મારવા લાગ્યો. રૂપવતી ટોપલો ભરીને આવી. ‘ કેમ હરામખોર ! મારે છે ! ઊડી દો એને. ’ છૂટ્યો તેવો જ આવીને રૂપવતીને પગે બાંધી પડ્યો. રૂપવતીએ ધીરથી સમ-જાણ્યો : ‘ જો તું થાકી જઈશ એ કરતાં કાકા પાસે જ ને ! ’

‘ અમને મોટલમાં લઈ જશે ? ’

‘ હા જા. ’

કારકુન કિરણને લઈ ગયો. પછી રૂપવતીએ ટોપલામાં કપડાં ફરી આજ પાચ-છ વર્ષે એણે કામ હાથમાં લીધું હતું પણ મંડારો, રાહ અને જૂની ટેવે એ કામગીરી હતી. કામ હાથ ખેસતાં વાર નહિ લાગે એવી એને ખાતરી હતી. સૌની સાથેસાથ આખા ભરી ભરી-ને ટોપલા સારતી રૂપવતીને જોઈને મજાને સ્તબ્ધ બન્યા.

ધોરિયામાંથી દુર્ગધ છૂટતી હતી. સાફ નહિ થવાને લીધે સીમેન્ટનો પાકો ધોરિયો કાળા કીચડથી ગંધાઈ જાયો હતો. માત્ર ત્રણ કલાકમાં હીવાલ પાછળનો એક દર્જાગનો ધોરિયો સાફ કરીને બલભદ્ર પાઠો ફેર્યો. દરવાજેથી અંદર જતાં રામસિંહ સામે મળ્યો. રામસિંહ મોટર હાંકતો હતો અને ફિરકુ બાલુમાં બેઠો હતો. 'બાપુ પાસે જવું' કહીને એણે હાથ લંબાવ્યો.

બલભદ્ર હસ્યો. 'રામસિંહ સાથે સહેરમાં જઈ આવો. નવનીત ક્યાં છે ?'

'સહેરમાં પ્રાર્થના—સમાજ પાસે દાર્પાંત્રપ રાખી લીધું. પચાસ રૂપિયા બાકું ઠરાયું છે. વાચનાલય, ગત્રિશાળા બધા માટે કામ આવી શકે તેવું છે.'

'બહુ સારું.'

'આપ સાંજે એ બાલુ ચર્ચને જશે તો જોઈ શકશે.'

'નવનીતને બપોરે અડી મોકલજો.'

'હાલે.' મોટર ચાલી.

'ફિરકુ, આવજો બચ્ચા.' કહીને બલભદ્ર બીજી બાલુ વળ્યો. પોતાના ત્રણ સાથીઓને લઈ પાછળના ભાગમાં ગયો. ફક્ત પાપ-ખાનાની કતાર ઊભી હતી. બધાં સતત આવ્યા કરતી હતી. કમા-પદ્ધતિ હતી તેથી વિશેષ દુર્ગધ આવતી હતી. પાંચ બગી હંમેશ રાતે એ સાફ કરતા હતા. બલભદ્ર ઘડીબર પાપખાના સામે જોઈને જોડા વિચારમાં ઊતરી ગયો.

મગજમાં વાવાઝોડું ચર ચયું. જિગર ચાલતું ન હતું. આટલી ખાળ સાફ કરતાં માથું ચડી આવ્યું હતું. ટેવ નહિ તેથી હાથ કળતા હતા. પિંડીઓ દીલી ચર્ચ ગઈ હતી. ઉમર કરતાં બેઠાડું અને લહેરી જીન એને નકપું હતું. બલભદ્રે મન સાથે બપંકર

યુદ્ધ આદ્યું. જેમ જેમ દુશ્મનને દબાવવા મથતો ગયો તેમ તેમ શત્રુ બધા હથિયાર સાથે હુમલો લાવવા લાગ્યો.

‘ એક સાથે બધુ ય નબની શકે થોડા સો મીડા ’ અને હાર કબૂલ કરતા સુદર દલીલ યોગ્ય કાઢી ‘ ચાલ નાહી લઉં અને રૂપવતી શુ કરે છે તેની ખબર કાઢુ. ’

‘ પણ હજી તો અગિયાર થયા છે ’ વળી વિરોધ જીડ્યો. હવે શુ કામ કરવું તેનો વિચાર કરતો બલભદ્ર પાપખાના સિવાયનું કામ શોધવા લાગ્યો. ફરી મન ઢીલુ પડ્યું ‘ બાણમાઈને નવી ગોઠવણીમાં કાર્મ પૂછવું કરવું હશે, પૈસા સબધી જવાન આપવા હશે એક આટો જઈ આવું ’

હોજો જઈને બલભદ્ર નાલો સાથેના સફાર્મકારને પાછળની ગલી વાળવા મોકલ્યા પોતે કપડા બત્તી કાર્યાલય તરફ ચાલ્યો.

રતના નવ વાગે ગિરગામ કાર્યાલયમાં સઘના મુખ્ય કાર્ય-કર્તાઓની બેઠક મળી. નવી ચાલીની રૂપરેખા નક્કી કરી મિત્રોને વરધી આપવાની હતી. 'બલભદ્રપ્રાસાદ' બાંધનાર કેદારકંઠર મિ. જો-સનના મદદનીશ દેવજીભાઈ મિત્રોને ખાસ બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

દોઢ દલાકની ચર્ચા પછી બાલુભાઈએ રૂપરેખા અને આંકડા રજૂ કર્યાં.

'૧૬x૧૬ના બે ઓરડા, આગળ આઠ ફૂટની ઓસરી, ઓસરીમાં બે બાજુ એક એક ઓરડી: એક નાહવાની, ખીચ રસોઈ કઢવાની. નાહવાની ઓરડીમાં નળ, રસોડામાં ખાળ-પાણિમાર્ગ, બીંતિયો કપાટ અને અભગર્થ. વચલા ઓરડામાં એક એક કાચિયો કપાટ, ચારે બીંતે ફરતી ખીંટીઓ: વચ્ચેવચ્ચે કડાં અને ૫x૨ ફૂટની લોખંડના સળિયાવાળા દિંડોળાખાટ: એક દારમાં આવા દસ મકાન નીચે, દસ ઉપર: આ એક વિભાગ. આવા દસ વિભાગનો એક ખંડ: એવા દસ ખંડ હાલ તુરત આપણે બાંધવા. કુલ બે હજાર મકાન થયાં. સ્ત્રી-પુરુષ બંને કામ કરતાં હોય તો લગભગ ચાર હજાર કામદારનો સમાવેશ થઈ શકશે.

'સામસામા ખડો વચ્ચે પચાસ ફૂટ ચોગાન રાખવું. ચોગાન-મા વચ્ચેવચ્ચે લીમણ, વડલા, ગુલમોર, જૂથ વગેરે ડાયાવાળાં ઝાડ વાવવાં. ઝાડ ફરતાં ખપાટનાં પિંગળ જનાવવાં. ઝાડની ડાયા પડે તે રીતે બે બાજુ પાણી સઘ જનાવવી.

‘અત્યારે જમીનના ચાર દુકા આપણી પાસે છે. એક દુકામાં આ ચાલી. ખીજમાં કાર્યાલય, પુસ્તકાલય, દવાખાનું, સક્રારી દુકાન, અતિથિગૃહ, નાટ્યગૃહ એટલાં મકાનો. આને માટે મિત્રી, તમારે જે-તે જાતના જુદા જુદા નકશા નમૂના લખાઈ હશે તૈયાર કરી લાવવા.’

‘ખીજ દુકામાં રમતનું મેદાન, રમતનાં સાધનો, બાયામનાં સાધનો રાખવાં તથા કુસ્તી વગેરે માટે જે જાપરીઓ.’

‘ચોથા દુકામાં પાચખાનાં, ફળ-ઝાડ ને શાકનો બગીચો.’

‘આ ચારે દુકા જેવડો મોટો જમીનનો ખંડ સામે પડ્યો છે તેને હમણાં ફાજલ રાખવો. બવિખમાં ત્યાં નદી મિલ બાંધવી’ બલભદ્ર સાંભળી રહ્યો હતો. ખીજ બધા કાગળ સામે જોઈ રહ્યા હતા. બાબુભાઈએ શ્વાસ ખાઈ આગળ ચલાવ્યું:

‘જમીનનું પાંચ વર્ષનું બ્યાજ, મકાનો, રાચરચીકું, પુસ્તકો, દવા, દુકાનનો માલ, વગેરેનો કાચો અદાજ લગભગ દસ લાખ થાય છે. મિલના ખૂટતા સાંચાકામ માટે, નવાં બે એન્જિન માટે, મકાનની મરામત માટે, મળીને પાંચેક લાખ જોઈ શે.’

‘ઠાકીર પાસેથી સંધને પંદર લાખ મળેલા. તેમાંથી દસ લાખ મિલના આપ્યા. પાંચ લાખ છે. ખીજ પાંચ લાખ આવતા વર્ષમાં આપણે પેદા કરવા જોઈએ. જોકે ખીજ પાંચ લાખનું વચન ઠાકીરે આપણને આપેલું છે; એનો ઉપયોગ બનતાં સુધી મિલમાં ન કરવો એવો અમારો બનેલો મત છે.’

‘નવનીતલાલ અને રામસિંહ પોતાનું કામ વ્યવસ્થિત ગોઠવી લે પછી મુખર્જી, અમદાવાદ, કરાચી, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગુન, કાનપુર વગેરે સ્થળે સંધની શાખાઓ ખોલી, હિલ્લરમાં તોરણરથી અચારકાર્ય ચરૂ કરવા વિચાર છે.’

‘વાહ કયા બાત!’ અબ્દુલ્લા બોલી બેઠ્યો.

‘ જોલો દેવજીભાઈ, તમે પાકો પ્લાન અને આંકડા કયારે આપશો ? ’ બલભદ્રે પ્રૂછ્યું.

‘ ફરનિયર બધું મારે મગાવવું ! ’

‘ હા. ’

‘ પંદર દિવસમાં આપીશ. ’

‘ પંદર નહિ એક માસ. આજે ૨૮મી છે, આવતી ૨૮મી-એ જોઈએ. અને મકાનો બધાં વસવા જેવાં મોડામાં મોડાં એક વર્ષમાં જોઈએ. ’ બાબુભાઈએ ચોક્કસાઈ કરી.

‘ હબૂલ. ’ દેવજી મિત્રી સલામ ભરી ચાલ્યા ગયા.

‘સારું ચાલે છે. દર ત્રીજે દિવસે કાઈ પણ એક ચાલીમાં સભા થાય છે, અહીં રાત્રીયાળા અને વાચનાસભા શરૂ થઈ છે.’

‘લાલ કેવેક લેવાય છે ?’

‘હજી તો શરૂઆત છે. પણ ધીમે ધીમે વધશે.’

‘કામદારોમાં અને શહેરીઓમાં આપણા મંડળ વિશે અને મિલ્લ વિશે શી વાત ચાલે છે ?’

‘સેંકડે નેવું ટકા આપણી તરફેણમાં છે. એક વરસમાં એક એક કામદારને કળજે કરી લેવો છે.’ રામસિંહ બોલ્યો.

‘બહુ ઉતાવળા ન થવું.’ બાબુભાઈએ એક દખાવી.

‘નહિ સાહેબ, એમ નહિ પણ મામલો ક્યારે વીકરે તે કંઈ કહી શકાતું નથી. અને આપણે હાયાં એમ આપણને લાગ્યું, બાકી ધીજી તો આપણી ચોખ્ખી છત માને છે. અને આપણી મિલમાં આવવા આજીજીઓ કરે છે.’

‘આપણે ત્યાં હવે જગ્યા નથી.’

‘અમે કહીએ છીએ: તમારી મિલમાં આગ જગાવો અને અમારી માફક મિલ કળજે કરી લ્યો.’ રામસિંહ ફરી તાનમાં આવી ગયો.

‘સૌને તમારી જેમ બલબદ્ધ કર્યાંથી મળે ?’ બાબુભાઈએ ટોણો માર્યો.

‘મશ્કરીની વાત નથી પડિતભાઈ.’ નવનીતે અંબીર થઈને કહ્યું: ‘આપણે સંઘને હજી વધારે વ્યવસ્થિત બનાવવો જોઈએ. અને આજ તમારું કાર સાહેબ હિંદુસ્તાનમાં ચાખાઓ ખોલવા કહે છે. તેનો અમલ તત્કાળ થવો જોઈએ.’

‘બરાબર છે.’ ગોપાળરાવે ટેકા આપ્યો: ‘જો વિના આપણી મિલનું જ કર્યાં કરીએ તો સ્વાર્થો કરીએ, એમાં પરમાર્થ ક્યાં રહ્યો ?’

‘તમારી વાત ખરી છે પણ આપણે પહેલાં મારુતિ મિલને

એવી બનાવી દેવી જોઈએ કે હિંદુઓનો મજૂર એની વાત સાંભળીને લડત માટે અધીરો થઈ જાય. એને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય. પોતાની પગિચ્છિતિમાં પૂરો, અમંતોષ ન પ્રગટે, એ સ્થિતિ અસહ્ય ન બને ત્યાં સુધી માણસ, એમાંથી નીકળવા મરણિયો થતો નથી.' બલભદ્રે મિલને. આદર્શ બનાવવાની જરૂર ઉપર ભાર મૂક્યો.

‘એ વાત ખરી છે. છતાં ઠેર, ઠેર સલાઓ, વ્યાખ્યાનો, પત્રિકાઓ, પુસ્તિકાઓનો મારો ચલાવી મોટું આદોલન જગાડ્યા વિના દી નહિ વળે.’ નવનીતે, કહ્યું.

‘એ વાત તો બાણભાઈએ પહેલાં કરી દીધી. એને માટે ગ્રંથ ખાત કાઢી રાખી છે. માત્ર વર્ષત આવે એની રાહ જોવાની છે.’

‘રાહ જોવાની હવે જરૂર નથી.’ રૂપવતી ગર્જી ઊઠી. અત્યાર સુધી એ શાંતિથી સંભળ્યા કરતી હતી. પણ બલભદ્રના ઉદ્દેશ વાક્યે એ કંકણી ઊઠી. ‘હાકાર તો બાણભાઈ સાથે ગઈને જગત ચઈ ગયું છે. પણ નવનીત, તુ મૂંઝાઈય નહિ હાકાર આવે કે ન આવે. હું તારી સાથે આવીશ તુ, હું ને ગમસિદ્ધ, મુખમાં જ નહિ પણ દેશ આખામાં ધૂમી વગાડું. આ’ દિવસમાં મારું માથું ફાટી ગયું છે. હાકાર ચાલીઓમાં જઈને કાઈ વાર મોડા આવતા તો તારી ઉપર હું ખિન્નતી. પૂરું જમતા નહિ, જીવમાંથી જગી જતા તો મને તારા ઉપર ચીડ ચડતી પણ હવે મને એની સમજ પડી. મારી સાથે કામ કરતી બહેનોને મોટેથી જે વાતો મેં આલગી છે એ તમારી પુરુષોની આગળ કહેતા મને શરમ લાગે છે. ખિન્નારીને ગુલાવડ આવી હોય તો માડ એક માસ મળે; બાળકોની દશા એથી થે ખૂબી. રાયા મુદાદ્દોની તો આજો જ ફેડી નાખવી જોઈએ. ગામડાનાં હવાપાણીથી બધાયેલ લોકો જેવું શરીર પાંચ વર્ષમાં લીધું દેઈ થઈ જાય છે, એજાબાયે નહિ. આપણી ચાલી તો હજી દીક છે. બીજા મિત્રોમાં તો કહે છે: માણસ

સાવ કંતાઈ જાય છે. મારી પાસે કામ હરે છે એ આપણા કુંડલા પંચકની જ છે. એણે એવી એવી વાતો કરી છે કે સાંભળતાં રૂંવાડાં બેડાં થઈ જાય અને કાનના કીડા ખરે.’

આખું વાતાવરણ ગરમ થઈ ગયું. રૂપવતીના કપાળ પર પરસેવાનાં મોતી બાઝ્યાં. બાણુભાઈ ઊંડા દુઃખથી નીચે જોઈ રહ્યા. બલભદ્ર અંદરખાતે સળગી રહ્યો. રામસિંહ બધો ચંડાવી એકી-ટરી જોઈ રહ્યો. અબ્દુલ્લાની આંખ લાલ થઈ જોવાળગાંવે ‘પાંડા-

જ રસાદાં લાવણુ કર્યા પછી વક્તા પોતાના મ્થનનો સાર
 શાંતિથી કહી જાય તેમ મનઃમૂકીને વરસ્યા પછી વાદળા
 ઝરમર ઝરમર વરસી રહ્યા હતાં મહાલક્ષ્મીના મનૂર-
 લતામાં પાણી છતી રહ્યા હતા રસ્તા પડ્યો વાહનો આણુનાણુ-
 ના ચાલનારુઓને પોતાની ગતિનો સચોટ રીતે ખ્યાલ આપી રહ્યા
 હતા પતરા અને જૂના નળિયાંથી ઢકાયેલા છાપરા અસ્તવ્યસ્ત
 ચર્ચ ગયા હતાં અદર રહેતા મનુષ્યજીવો પોતાના રક્ષણ માટે નિષ્ફળ
 પ્રયત્નો કરતા હતા

ન્યુ ક્રાઉન મિલના મનૂરો છતીને ધર તરફ આવતા હતા
 એ વખતે એક મોગી દેખાવડી મોટર બધે જાગ્યો આવી પહોચી
 હમહમિયા ઉડડતા નાગોડિયા ડામરા મોટર ફરતા ફરી વળ્યા

દેધાના પાપસા ગોઠણુ સુધી ચડાવીને નવનીત બહાર નીકળ્યો
 અંપત મોટરમાં રાખીને રૂપનતી નીચે બિતરી રામસિંહે આગળ
 જઈને રસ્તો બતાવ્યો.

રૂપવતી—નવનીતને આવતાં જોઈ અંદરથી જે જશ્ય બહાર આવ્યા.

‘ક્યાં જવું છે ભાઈ!’ રામસિંહને એકે પૂછ્યું. એનાં કપડાં બધા ભોળાપણાં હતાં. માથું ઊઘાડું હતું. દાઢી વધેલી હતી. ચહેરા પર મોહી ન હતું. આખર્માં ઊઝાડા ભર્યા હતા.

રામસિંહે એને ઉત્તર આપ્યો: ‘તમારાં ઘર મુધી.’

‘અહીં તો બાપા, ભાભા રહેવાય એવું નથી.’ એમ કહીને એણે ચોરસ તરફ હાથ કર્યો.

‘કેમ ભાઈ, તમારું નામ શું?’ રૂપવતીએ આવતવિત

માં ચૂલો હતો. એલ્યુમિનમની છુધાં પડી ગયેલી બે તપેલી, કાઢીની કટાઈ ગયેલી બે-ત્રણ યાળાઓ, ખીજ બાબુ ગાસા જેની બે-ત્રણ ગોઠડીઓ, વાંસડાની વળગણી ઉપર બીનાં, ફાટલાં, મેલાં લૂગડાં. એક વરસની એક છોકરી રોટલાનું બટકું લઈ બેઠી બેઠી ખાતી હતી, એના હાથનું લીટ રોટલાને અડતું હતું અને હાથ, મોં અને રોટલા પર માખીઓ જણુગણુતી હતી આખા ઘરમાં ચૂલા અને તેને લીધે જ ભેજ હતો. ખાટલા પર જૂના સાડલાનો ચંદરવો આંધો હતો. ખાટલા આગળ નવ-દસ વરસની છોકરી બેઠી બેઠી પવન નાખતી હતી.

ખાટલામાં માત્ર હાડઆમનો માળખો અનેલી અનુષ્ઠાકૃતિ પડી હતી. આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી, ગાલનાં હાડકાં દેખાતાં હતાં, અહેરો બિહામણો લાગતો હતો. ઘડી ઘડી એ બાઈ ઉધરસ ખાતી હતી અને ખાટલા નીચે લોહિયાળ બગખા કાઢતી હતી. બહુ ચુંકવાની શક્તિ પણ હવે એનામાં રહી ન હતી.

‘કેટલાક દીથી માંહી છે તારી મા?’ રૂપરનીએ ઊંડીને પૂછ્યું.

‘ધણા વ દી ચવા.’

‘તાવ મુદ્દલ ઊતરતો નથી?’

‘બપોર પછી બહુ ચડે છે. સરાર-સાંજ મોળો પડે છે.’

‘દવા કરાવો છો?’

‘અરે બા,’ રામલો ઘરમાં આવ્યો. ‘દાકતરનાં ઘર ભરાં.

પેટમાં ન ખાઈને દાકતરને દીધા પણ મટતું જ નથી. છોકરાનાં અને મારાં નસીબ ફૂટલાં, ખીલું શું?’

‘દેશમાં કેમ નથી લઈ જતા?’

‘દેશમાં ક્યાં જઈને પડીએ? કોઈ નજીકનું સગુવહાણું છે નહિ, ઘરબાર નથી, દસ વરસથી અહીં છીએ. રોટલો અહીં રહ્યો. લાડાના વ પૈસા નથી તો ત્યાં ખાયે શું?’

‘તમારે ગળ ૩’ દી હોય કે ?’

‘ગવિનારે’

‘પરમદિવસે, કેમ ?’

‘હા હા’

‘તો તું ગિંગામ પ્રાર્થના-સમાજ પાસે ‘મારુતિ સધ’ની
ઓદિસે આનજે’

‘બા સાડુ, આવીય’

‘પણ દીકુ છે ?’

‘ગોતી કાઢીશ’

‘ત્યા તને દવાદાઝ પચારી-પાગણુ, મચ્છગાની અને થોડા-
ધણુ કપડા આપશે’

‘તમારો પાઠ બાકી હવે તો નથી પોગાતુ માથાના વાળ
જેટલું દેલું થઈ ગયું કે’

રૂપવતી બહાર નીકળી એના ચહેરા પર ગ્લાનિ હતી.

‘ગમસિદ્ધ’ એણે ખૂબ મારી

‘હા’ ગમસિદ્ધ સામે આવ્યો

‘હવે ક્યા જશું ?’

‘આ આખી દાગમા આનુ જ કે’

‘માદગી ?’

‘માદગી નહિ પણ માદગીનો મોટોભાઈ’

‘આલો આપણે જોઈ આવીએ’

‘પણ કીચડ-પાણીમા થઈને જવું પડશે’

‘જાને, વાધો નહિ’ ધીમે ધીમે જણે જણુ આગળ આજ્યા.

ધગમા નજર કરતા કરતા વર્ષા જાય છે ત્યાં એક છોકરાની યીસ
સાબળીતે રૂપવતી એના ધરમા પેડી રામસિદ્ધ પાછળ આવ્યો
વરસાદ તને બધ થઈ ગયો હતો

‘કાણુ રહે છે અહીં ?’

‘અમે ગહીએ છીએ.’ એક આધેડ વયની બાઈ બહાર આવી

‘કેમ મારો છો છોકરાને ?’

‘ગુ કરીએ બા, છોકરા શાયા વેરી જગ્યા છે’

બાઈ જામેથી આવીને રાધવાની તૈયારી કરતી હતી બેઠને લીધે ચૂસો બળગતો ન હતો. છોકરાનો બાપ દારૂ પીને એક કાર અર્ધો ઘેનમાં પડ્યો હતો.

‘તમારા વગ છે કે ?’ રૂપવતીએ ધમ્મા પેસતા પૂછ્યું.

‘હા’ કટાળા ભરેલા અવાજે બાઈ બોલી.

‘કેમ મૂતા ? કે માદા છે કંઈ ?’

‘તમારે ઈ બધું પૂછીને શું કામ છે બાઈ ?’

‘અમરથી પૂછુ છું માંદા હોય તો દવાદાર આપી શકાય.’

‘દારૂ તો પીને આવ્યો છે, હવે માગની દવા બાકી છે’

રૂપવતીએ નિસામો મૂક્યો. બાઈના અસલ દુ અની કંપનાથી એનું કામગીરિ ધવાયુ દુ અનો તાત્કાલિક હવાજ એને સૂઝ્યો નહિ, એ પાછી ફરી.

‘કેમ બેન ?’ નનનીતે પૂછ્યું.

‘દારૂ પીને ઘણી આવ્યો કે. બાઈ બિચારી ચાકીપાકી રસોઈ કરે છે છોકરા પજવે કે વગસાદનું ધરમા ઉભાર તેમ નથી’

એક પત્રી એક મૂપડા નેતા આગળ ચાલ્યા એક ધમ્મા પાય-૭ માણસો હતા. ધરડો બાપ, જીવાન વગવડ, બે ડોકર્સ ચોણા લાગનું ધગ બીનું હતું. ચોથા લાગમાં પાય છત્ર જેમ તેમ પડ્યા હતા. એક ઠેકણે મા સિનાય બધાને ખસ નીકળી હતી. બાપ, બે દીકરી ને બે દીકરા પહેલા નાના બે છોકરાને હતી. બાપને લુખસ હતી. બેમાથી આજુ ધર સડી ગયું.

એક પ્લાસે સૌ પાણી પીતા, એક થાગીમાં બધા જમતા,

એક પથારીમાં ગળ્ગે જણ સૂતા અને એક ઘોલકાની સૌ હવે લેતા. આથી ખસતું ગળ્ગે જામેલું રહેતું હતું.

‘આમાં હવા શું કરે?’ નવનીતે નિરાશાભર્યા અવાજે કહ્યું.

‘નવનીત, આ લોકોનો આમાં વાંક નથી. કેમ કરીને જોખમાં રહે?’

‘ખૂબી તો જો છે કે આવી સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરતા નથી માંદા થઈને જૂએ મરણ, જૂએ પીડાઈને મરણ પછી અન્યાયની સામા થઈને દુઃખ નહિ વેડે.’ ગમસિંહે કહ્યું.

‘આપણે એમને આ બધા દુઃખનું કારણ સમજાવી, અન્યાયનો સામનો કરતાં શીખવવું જોઈએ.’ રૂપવતી બોલી.

‘હમણાં જોમાસામાં સૌ એકઠાં નહિ થઈ શકે.’ નવનીતે જવાબ આપ્યો.

‘તો ઘેર ઘેર જઈને વાતો કરશું. એક એક ઘેર પા પા કલાક બેસીને સમજાવશું. આપણે આખી મુખર્જીનો લોભ ન રાખવો. આ એક જ ચાલી બસ છે.’ રૂપવતીએ કહ્યું. નવનીત સાંભળી રહ્યો.

ગમસિંહે નિરાશાભર્યા અવાજે કહ્યું: ‘આ લોકોને સમજાવવા બહુ મુશ્કેલ છે.’

‘મુશ્કેલ કામ કરવામાં જ મર્દાંગી છે. એમાં જ મજ છે.’ રૂપવતીએ ઉત્સાહ બતાવ્યો.

દોઢ કલાક ફરીને ત્રણે પાછાં ફર્યા.

પાછા ફરતા નવનીતે રૂપવતી સામે નજર કરી તો તેના ચહેરા પર જુરસો અને શેષ રષ્ટ્ર દેખાતાં હતાં. ગામડાની સાધારણ લાગતી કેટલીક બીઓ તદ્દન અભણ હોવા છતાં એને તક મળે તો આખા ગામ ઉપર સત્તા ચલાવતી હોય છે, એ ચક્રિતનું નવનીતને આજે દર્શન થયું.

આં ખ મીચીને ઉઘાડીએ તેમ એક વરસ વીતી ગયું. મારુતિ મિલમા જાહેરાતના પાટિયા ઉપર મોટા અક્ષરે નીચે મુજબ સૂચના લખેલી હતી. મજૂરો દૃષ્ટતા ત્યાં ટાળે વળવા લાગ્યા. એકખીનને ખજે હાથ મૂકીને, ડોક લંબાવીને, જીયા થઈ થઈને મોટેથી વાંચવા લાગ્યા:

સૂચના

આવતી કાલથી આઠ દિવસ મુધી મિલમા રજા છે. મિલનો ધોખીઘાટ આઠ દિવસ મુધી સૌને માટે ખુલ્લો મૂકવામાં આવશે. પોતપોતાનો સામાન, કપડાંલગા, બેરી-છાકરાં સાથે વ્યવસ્થાપકથી માંડીને સ્વાધિકાર મુધી સૌએ સવારના સાત વાગે હાજર થવું નવાં મકાનો તૈયાર થઈ ગયાં છે. ચોથે દિવસે ત્યાં જવાનું છે.

વાર્મા આવ્યાં હતાં. ખાટલા, ગાદલાં, ગોદાં, ઘોડા, વાસણ, ડોલ, ચટાઈએ વગેરે સામાન સારી રીતે તકકાર્મા ખુલ્લો કરી શકાય અને ત્રણ-ચાર માણસ સુધી થકે એટલી જગ્યા દરેક વિભાગ માટે રાખતાં આસવાના રસ્તા સિવાય મિલ્કતમાં કયાંય ખુલ્લી જગ્યા ખાલી રહી ન હતી.

દરવાજેથી જ નંખર પ્રમાણે વિભાગમાં મોકલી આપતા હતા. દસ વાગ્યા સુધીમાં સૌ આવી ગયા. બલભદ્ર અને રૂપવતી, બાણુભાઈ અને વીણા, ગોપાળગવ અને સત્યભામાજાઈ, અબ્દુલ્લાખાન અને મરિયમજાઈ, રામસિંહ અને કમરીજાઈ પોતપોતાની જગ્યાએ હાજર થઈ ગયાં હતાં. સવારના આરંભી રાતના અગિયાર સુધી આમાંના કોઈને મિનિટની કુરસદ ન હતી, છતાં થાક કે આળસ, માંદગી કે કંટાળો જણાતા ન હતાં.

સાંજે કામકાજ ખતમ થયે રમત ચાલુ થતી. વાળુ-પાણી પછી જલસા ગોઠવાતા; એમાં લજન, સંગીત, નૃત્ય, સંવાદો, ભદ્રુના ખેલ, અંગકસરત, બ્યાખ્યાનો, મેનિક લેન્ટર્ન, વગેરે વિધ-વિધ કાર્યક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. આખ વીચીને ઉધાડીએ તેમ ત્રણ દિવસ વીતી ગયા.

ત્રણ દિવસ પૂરા થઈને ચોથા દિવસનું પ્રભાત ઊગ્યું.

પરોડા સેન્ટ્રલ પ્રીકનમાં કેદીઓ પોતાનાં બિજાનાં ખડી પાડીને, નંખર લગાવીને સ્વચ્છ શરીર પર સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને, મોડું દેખાય તેવાં શ્વળી-પાટ અને અન્ય ચીજો ગોઠવીને હારખંધ ઊભા રહે તેમ બે હજાર કામદારો ઊભા રહ્યા. સામાનની દરેકદરેક ચીજની તપાસ થઈ. સડેલો માલ રદ કરવામાં આવ્યો. સડેલા શીશા, સડેલાં ખોખાં, કાચળા, ગંધાતાં બોદા નોંધ કરીને રદ કરવામાં આવ્યાં. રદ થયેલો માલ પચાસ ટકા કિંમત ભરવાથી પાછો મળશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

એક ફાંકડા ઇન્જીટર કપડાંવાળા મિયાંના સફેદ બિછાના નીચેથી ગંધાતી લુંગી નીકળી. નિરીક્ષકે સહેજ મોટેથી કહ્યું: 'આવા ધંધા કરો છો. મારુતિ મિલમાં રહીને ?'

બસ મિયાંને આટી ગઈ. એક બે અપરાધ બોલીને એમણે બિસ્તરો લપેટ્યો. એક જોખામાં ગોડવેલો સામાન પાછળથી મળૂરી કરીને લઈ જવાનું ઠરાવી દેવાનું તરફ ચાલી નીકળ્યા. બીજાએ ચારવા પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ! દરવાજો પહેલે તે પહેલાં રસ્તામાં બલભદ્ર પોતાના વિભાગમાં સામાન ગોડવી એક બાણુ : જિભો હોતો. નજર જતાં બલભદ્રે મિયાંને જૂમ મારી સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી મિયાં આગળ ચાલ્યા એટલે બલભદ્ર રસ્તા પર ચાલ્યો. આડો કર્યો. 'ક્યા કુઆ મિયાંસાંબ !'

'કુછ નહિ, જાને દો.'

'લેકિન ખાત તો કરો.'

'સાલા સખ ગ્રમાની હો ગયે હું.'

'પણ ધયુ શું ! ચાલો મારી સાથે પાછા ચાલો.'

'નહિ કોઠાર સાંબ, જાને દો.' એમ કરતાં મિયાંભાઈ બલભદ્ર સાથે પાછા ફર્યા. બલભદ્રે એમના જોખા પાસે બિછાનું પથરાવ્યું. લુંગી સાંજે ધોઈ નાખવાનું કહી પોતાની જગ્યાએ ગયા. મિયાંભાઈ અર્ધાંક કલાક રીસમાં કોઈની સાથે જોલ્યા વિના નીચી નજરે જોવા રહ્યા.

ત્રણ વખત તપાસ થઈ ગયા પછી ચોથી વખત બાણુભાઈ નીકળ્યા. હસતા હસતા, ધીરે ધીરે, ઝોલ્લી નજરે બધું જોતા ચાલ્યા આવતા હતા. કોઈની સાથે ગમતના બે શબ્દ બોલી ખડ-ખડાટ હસી પડતા. તેમની પાછળ અબદુલ્લા અકકડ ચાલે ચાલતો હતો. બે-અઢી કલાકે તપાસ પૂરી થઈ.

પછી જૂગળું વાગ્યું. મિલને દરવાજો દસ લોરીઓ આંવીને

ખલ્લદ્ર, રૂપવતી અને નાના કિરણને બંગલો યાદ પણ આવતો નથી. છતાં મીઠી મૂંઝવણનો અનેરો આનંદ તેઓ પણ ધરાવી રહ્યાં છે.

પહેલે જ દિવસે રૂપવતીએ સગડિયા-ચૂલામાં ફાલસા નાખ્યા ત્યારે ખલ્લદ્રે પૂછ્યું: ‘રસોષ્યો બોલાવું ?’

‘લે રાખ હવે બહુ ચુનું.’

‘હું બિડ, હું રાંધું. તને નહિ ફાવે.’

‘તો શું ફાવે ? હું જો તો ખરો, અડધી કલાકમાં રાટલી-શાક તૈયાર.’

‘આજ તો રૂડી, બાજરાનો રાટલો ધડ.’

‘સગડી હિપર લોટીમાં બાજરાનો રાટલો રો ધડાય !’

‘કેમ ? મહારાજ ધડતા ને ?’

‘મા’ગજ ધડે. અને તો મોટા ચૂલા હોય, ધીમે તાપ બળતો હોય ને મોટી તાવડી હોય ત્યારે ફાવે.’

એમાં બાણુભાઈની સવારી આવી ચડી. ‘શુ ચાલે ? મિસિસ

દોડીને લોક ટાળે વળ્યાં. રતનમાની ખૂમ સંભળાઈ: ‘માડી, મારો બલલો આવ્યો છે.’ ઓસરીમાં શેતરંજ પાથરીને કિપર બદલદ્ર બેઠો છે. ફરતાં ન નાંમેટાં માણસો ઘેરી વળ્યાં છે. રતનમાએ આગળ આવીને કુખણું લીધું. સમાચાર પૂછ્યા. ‘માડી, રાજ તો મોઢરમા આવજ, આજ કેમ પગપાળો ?’

‘આજ મા, એવું મન થઈ ગયું.’

‘છોકરાં ને વહુ બધાં સારાં છે ને ?’

‘આ ધરમાં બેઠાં.’

‘હારે લાવ્યો છે ?’ કહીને રતનમા ધરમાં ગયાં. રૂપવતી જીભી થઈ રતનમાને પગે પડી. રતનમાએ જીભી કરીને પાથમાં લીધી. સમાચાર પૂછ્યા. છોકરાને તેડીને બહાર આવ્યાં. ‘છે ને મારો રાજ. ખીન્ને બલલો થવાનો !’

/ દૂર જાહેલી બાઈઓ બોલી: ‘રતન જેવો દોકરો છે.’

‘લે...ન હોય ? બલાબાઈને ઘેર રાજ છે !’

‘મારા સમ ?’

‘તયે ?’

બલલદ્ર બાઈબાઈ-દોસ્તદોસ્ત-સાથે વાતચીત કરે છે, એવામાં ગામમાં ખબર પહોંચી ગયા. શેઠ, પટેલ, ગોરદાદા, સૌ આવી પહોંચ્યા. બલલદ્ર જડીને જીભો ચ્યો. સૌને ગમ રામ કરી બેસાડ્યા.

‘કેમ શેઠ, પટેલ, ગોરદાદા, મમ્મમાં ?’

‘જી હા. આપને દીઠે વિશેષ.’

‘ પોતાનું માનવું નહિ પણ પોતાનું કરવું. એના ત્રણ રસ્તા છે. ’ બલભદ્ર સહેજ વિચાર કરવા અટક્યો. પટેલ વગેરે આતુરતાથી સાંભળી રહ્યા. ‘ એક તો દરબાર અને લેણિયાતોને હથિયાર-બળથી સાફ કરી નાખવા ! બીજો એતરમાં પાકે તેમાંથી લશ્વતર, ગ્રામરક્ષણ, અને આરોગ્ય પૂરતો લાગ આપી બાકીનામાંથી એક દાણો ન દેવો. પરાણે લેવા આવે તો જન આપવો પણ અનાજ ન આપવું. આવી સમજણ ગામડે ગામડે ફેલાવવી, એકો કરીને વધારાની ના પાડવી. લલે પછી જાતી કરે, જેલમાં નાખે કે માર મારે. ’

‘ એમાં તો ખુવાર થઈ જઈએ. ’

‘ ખુવાર થયા વિના છોકરાને છાશ નહિ મળે. ત્રીજો રસ્તો છે ઈ બીજામાંથી જ ફૂટે છે. જગત નિભાવનાર ખેડૂતને દુઃખ દેતાં દરબારની આંતરડી કાઢે અને એ તમારો મત કબૂલ રાખે. ’

‘ એ તો સાત કંપે થ જનવાનું નથી. ’

‘ ન બને કેમ ? આપણી વાત સાચી હોય અને આપણે એકો હોય અને દુઃખ વેડવામાં તો આજે થ કર્યા બાકી રહે છે ? ’

‘ ઈ તો છે જ. આપણે ત્યાં તો બધા સમજે છે અને સંપ

‘માત્ર સાંભળ્યે ફેર ન પડે. એક દાનેથી બીજો કાને ઘડી નાખે કાંઈ દી ન વળે. એ તો પાંચ પાંચ, દસ દસ ગામ વચ્ચે અંદર આવેા સમજાવવાનો નીકળે અને રાત-દી એની ખાજી લાગ્યો રહે સારે એકો ચાપ અને મદારાજી ટકા રહીને બેકુની વાત સાચી માને. કેમ લખમજીભાભા બોલતા નથી !’

‘ભભાની વાત સો ટકા સાચી છે.’

‘ભભાભાઈ,’ જોડે વાત ફેરવી. ‘આજ દી મુઠ્ઠી તમે આવનાર સારે મોટર હોય, બે-પાંચ ગેડિયા સાંચે હોય, ચૂબ્બ નેવો ડરેય હોય, બે-પાંચ મિનિટ માઠ રોકાઓ. આ વખતે કાંઈક ફરી ગયા લાગેા છો ?’

‘ મને ય જાગે છે. પહેલાં તો ધરતીને માથે પગ નહોતો મૂકતો. ’

‘ અને આજ ઓસરીમાં બેઠો. બિબો થઈને સામો આવ્યો. ’

‘ પાછો એનો આપાને તેડી જવાની વાત કરતો’તો. ’

‘ અને કાં તો બધું હારી આવ્યો હોય. ’ શેડે નવો મુદ્દો કાઢ્યો.

‘ ના, ના. એવું હોય તો મોઢું પડી ગયું હોય. આ તો મોં ઉપર તેજ ઝળકે છે. છોકરા કેવો કઠેપા કુંવર જેવો છે ! રૂડી-એ ધરેણું પહેર્યો’તાં. ’

‘ કાલ ફરી મળશું ત્યારે વાત ’

‘ અને બેઠતના હિતની વાત કરતો’તો એ પણ સમજવા જેવી હતી. ’ પટેલ બોલ્યા.

‘ હિતની કરતો’તો કે ચડાવી દેવાની ઈચ્છાને ખબર છે ? ’ શેડે ગોરદાદા સામી આંખ વીંચી.

‘ ત્યારે તુને પારખું નથી. એમ બબો મગદનો બેટો છે. ઝીંઝુડામા રહે તો દરગારને હાથ છલ કઢાવે. ’

‘ એટલી તારી વાત સાચી. ’ શેડે ફેરવી તોળ્યું. ‘ બબો છે, સત્તાવાળો. વસ્તીમાં સંપ હોય તો પડખે બિબો રહે એવો છે. ’

‘ મા તો મુજબ આવશે એટલે ઘોડા વાળતી ચર્મ જશે હું તમને લીધા વગર જવાનો નથી ’

‘ હ ત્યાં શુ કામ કરજી ? ’

‘ હું ને વહુ મિલમાં મજૂરીએ જઈએ છીએ. પણ તમારે મગાને રાખવો ને ભગવાનનું ભજન કરવું. ’

ધણી રકરક પછી કાનાભાભા બોલ્યા ‘ જીવતો રહે માગ દોકરા, હું ને તારી મા આવશું, બસ ? ’ ખલભદ્ર રાજી થયો.

રાતોરાત દરજી બેસાડી બે દિવસમાં કાનાભાભાનાં અને રાણીમાના કપડાં સિવડાવ્યા. ત્રીજે દિવસે સવારે ગાડુ તેમજ પાદર સર્ગાવદાયા, હેતુમિત્રુ, પાંડોશી વળાવવા આવ્યાં કાનાભાભાની આંખમાં ઝળઝળિયા આવી ગયા. પપ્પુ ભલા સાથે રહેવાની હોશને લીધે હૈયું કંઠથી ઠરી સૈની રત્ન લીધી ગણીમા પણ મળ

દર રેથને કાઠિયાવાડ એક્સપ્રેસમાંથી માળાપને લઈને બલભદ્ર ગિતર્યો. જાણુભાઈ, નવનીત, રામસિંહ સામા આવ્યા હતા. સંસ્થાનમાં ગયા ત્યાં લોકો દોડ્યા આવ્યા. અઢી હજાર જુદ વસતા હતા. પણ ચાર દિવસથી બલભદ્ર વિના સેનું સનું લાગતું હતું. આજ જણે મારુતિ સંસ્થાનમાં નવો ગ્રાણુ આવ્યો.

કાનાભાભા અને રાણીમા જુનવાણી માણસ હતાં એમની એલી જુનવાણી હતી, પોશાક જુનવાણી હતો, માન્યતા જુનવાણી હતી. ઘેર આવતાં કાનાભાભાને બલભદ્રે પાટલા પર બેસાડ્યા. માને સાચવીને બાપાની પાસે બેઠાં. રૂપવતીએ ગ્લોડામાં જઈને રસોઈની તૈયારી કરવા માંડી કિરણ રામસિંહના હાથમા હતો.

થોડી વાર ખુશી સમાચાર પૂછી સૌ છૂટા પડ્યા. રાંધી બાઈને બલભદ્ર વગેરે યાક્યા-પાક્યા સર્થ ગયાં.

સવારમાં બહાર ચોટલા પાસે માળાપને બેસાડી બલભદ્ર દાતણ આપ્યાં. દાતણ કરીને ધરમાં આવ્યાં ત્યાં રૂપવતીએ રોટલો ને દહીં આપ્યાં. કિરણ દાદાના હાંફાળા બોલામાં લપાઈ ગયો હતો. કાનાભાભાએ રોટલાનું બટકું લાંચતાં કહ્યું: ‘ગગા, હાલને તું યે.’

‘બાપા, મેં વહેલો નાસ્તો કરી લીધો.’

‘અટાણુમાં કેવાં સાગદો થયો ?’

‘મિલમાં કામે.’

‘પાડો ક્યેં આવીશ ?’

‘જાર વાગે અપોરે. રૂડીએ આજ રમ લીધી છે. ઈતમને

ફવા લઈ જશે. બધું બતાવશે.' રમેશમાં જઈને કહ્યું: 'રૂપા, બધું બતાવીને પછી મિત્રમાં લઈ આવજો.'

'મિત્રમાં મને શરમ લાગે.'

'હવે એમાં શરમ શેની? સાધેલે લૂગડે અને ઘરડે મ બાપે લાગ્યે નહિ ખમર છે?'

'આ બધું કદાપણ આજ સુધી ક્યાં ગયુંતું?' રૂપવતી ધીમેથી કટાક્ષમાં બોલી. બલભદ્ર જવાબ દીધા વિના ચાલ્યો ગયો.

રૂપવતીએ કિરણને તૈયાર કર્યો ત્યાં મોટર આવી પહોંચી. કાનોબાબો અને રાણીમા જિંદગીમાં પહેલી જ વાર આવી મોટરમાં બેઠાં. મોટરને કે એના ફાંફરા ફાઈવરને નાનમ કે નવીનતા લાગ્યા નહિ કાગણુકે અનેક વાર છુટ્ટા મિયાંએ, ઘરડી ઘાટણે અને ગરીબ હરિજનોએ મોટરને પાવન કરી હતી.

જેત જેતામાં મોટર મલખર-હિંચ પર ચડી ગઈ. 'બલભદ્ર-પ્રાસાદ'માં દાખલ થઈ. ચોક્કીદારે જિભા ચઈ સલામ બરી. મોટર ગર્જદારમાં જઈ જિભી રહી. રૂપવતીને કોતરતી જોઈને મિસિસ રોમર્ટ સામા આગ્યા. 'ગુડમોર્નિંગ રાણીસાહેબ!'

શક્તા હતા. તેઓ સાગી દલીલો કરતા પણ મિસિસને ગળે વાત ચિતરતી ન હતી.

રૂપવતી ઘડીક બેસીને પાછી બગલો બતાવવા લાગી. સોફા, કબાટ, ફૂલદાનીઓ, ગાલીચા, દાદરા, ફરસમંધી, પવંગ, તિજોરી, રમકડાં, ચિત્રો બધું જોઈને કાનોબાબો હેરત પામી ગયા. 'જોઈને નાણી, આવો મહેલ બાવનગરના મહારાજાને ય ન હોય.'

'એને બચારાને કચાઈ હોય.' રાણીમાએ દામાં હા મેળવી.

'આમાં અમે રહેતાં.'

'મારા સમ?' કાનો જાબો રહી ગયો.

'હા, આપણો જ છે. તમારા દીકરાએ ચણાઓ છે.'

'હું નહોતો કહેતો?' રાણી સામે જોઈને કાનોબાબો ખોલ્યા:

‘ભજતો જરા અંકાણો છે.’ કનૈયાબો હસ્યા.

‘એનો વાંક ઝાઝો ન હોય. પણ એવો સ્વભાવ બેધનો પડી ગયો તે વાત વાતમાં લડી પડીએ. વાત વાતમાં એકબીજાને બદ્ધ લાગી જાય.’

‘હવે તો નિરાતે રહ્યો છો ને ?’

‘હવે તો કનિયા કરવાનો વખત જ નથી મળતો ને ! સતાર-માં વહેલા ઊડી, દાતણ-ખાણી કરી, નાહી-ધોઈને ઈ કિરણને ફેરવે ત્યાં હું શિરામણ તૈયાર કરું. શિશુવીને કામે જઈએ. બપોરે છટીને બાતું ખાઈને બે ઘડી આડે પડએ ઘઈએ ત્યાં પાછું બૂંગણું વાગે. સાંજે હામેથી છટીને રમવા જઈએ.’

‘રમવા !’

‘આ તો આપણા ઝોળખીતા છે એટલે નામનુ બાકું લઈએ છીએ. નહિતર મહિને હજારે ય આવો જગવો ન મળે’

‘મને લાગ્યું જરુ કે આ મહમ તારી હારે પટપટ વાતો કરે છે તે કાઈક ઝોળખાણુ હશે.’ કાનો કેડે હાથ ઈને ઊભો રહ્યો. બાબુલનાથ, ચોપાટી, તાજમહાલ હોટેલ, પાલવાળદર, બોરીમદર, જુલેશ્વર, મહાલક્ષ્મી ચઈને અગિયાર વાગે મિલમા આવી પહોંચ્યાં ત્યારે ખવલદ મોતાની ડુકડી સાથે ઊભા સાવરણાથી ચોગાન સાફ કરતો હતો.

દેશદેશના હડા જુજવા, મથી વહે જમ પર ફરફરવા,
યજ્ઞ સાંવિથી આખો ઠરવા, એક જ ભારત સભ્ય પદાકા ।

*

સુવર્ણસિંધુની અજલિ વહેતો, સમીરણ તુજને ભેટ,
ખડ ખડની આસિય-ઠાળો, હલિપિ-વર્ણો છાંટે,
હંડા ! યાહેલા જનનો દીસે છે તું આસા-દીવડો.

મહાલક્ષ્મીની મજૂરચાલીમાં ગુમા વણકરને ઓટલે આઠ-
દસ ટપુડિયાં છોકરાં એકઠાં મળીને એક ચોપાનિયું વાંચે છે.
ત્રણ-ચાર ચોપડી જણેલાં છોકરાં આંગળી મૂકી મૂકીને અક્ષર
ઉઠે છે. રામાનો મોટો છોકરો લગો ઉતાવળે વાંચવા લાગ્યો:

‘સ્વાતત્ર્ય-કૃત્ય-દિનઃ પ્રથમ ઉત્સવઃ રવિવાર કયાં ગાળશે ?
મારુતિ સંસ્થાનમાં.’ મોટા અક્ષરનાં મથાળાં વાંચીને લગો સૌને
સમજાય પાડી. આખો ફાડીને, ડોકું બિંચું કરીને, જમણો હાથ
આગળ ધરીને એણે કહ્યું: ‘ખગર

‘ બોજન સમારંભ-બપોરના અગિયાર. ’

‘ એટલે જન્મવાનું. નહિ લગા ? ’

‘ હા. પછી તથા વાગે સભા. ’

‘ બાપણો ચવાનાં, નહિ ? ’

‘ હા. પછી પાંચ વાગે મૈનની રમતો, વ્યાયામ... ’

‘ પછી ? ’

‘ પછી રાતે સાડા આઠ વાગે ગરબા, લજન, સંવાદો વગેરે. ’

‘ નાટક ચવાનાં, નહિ લગા ? ’

‘ હા. ’

‘ આપણે જાણું ? ’

‘ આપણને ત્યાં કાણુ જાણવા દે ? ’

‘ કેમ તને તો આજખે છે ને ! તારી ઉપર તો દીકરા જેવું હેત રાખે છે. તારી માને સાજી કરી દેશમાં મોકલવા રેલનું નૂર દીધું ’તું. ’ લગો જવાબ દેવા જાપ છે ત્યાં તો મોટરનું બૂંગળું વાગ્યું. ડોકરો દોડી રસ્તા પર પહોંચ્યાં. મોટર જાણી રહી. રામ-સિંહ જિતરો. આવીને લગાને પૂછ્યું. ‘ ડોકરા ! તારા બાપા ક્યાં છે ? ’

‘ મુંબઈ ગયા છે. ’

‘ ક્યારે આવશે ? ’

‘ રાતે મોડા. ’

‘ અને આ બીજાં ડોકરાનાં માબાપ ? ’

‘ ઘેર છે. ’ બે-ચાર ડોકરા સાથે બોલી ગયાં.

‘ તો એ બધાંને બોલાવો. ’

ડોકરાઓ દોડ્યાં. માબાપો જોટલાં ઘેર હતાં તેટલાં ટોળે મળ્યાં. રામસિંહે કહ્યું : ‘ જુઓ, તમારાં બધાં ડોકરાને-નાનાં મોટાં તમામ ડોકરાને-કાલ અમારી મિત્રમાં જન્મવાનું છે. સવારે

વહેલાં આવી જાય ત્યાં જોવાનું છે. રમત, ગમત, નાટક, ગરબા એમ લાખો કાર્યક્રમ પૂરા થતાં રાતે મોડું થશે એટલે સોમવારે સવારે પાછા આવશે.’

‘જલે બાપા, તમારાં જ છોકરાં છે. પણ અમારાં દેનાં છોકરાં તો તમે જાણો છો. એકલાં ક્યાંય પોસાય નહિ.’

‘એ તો અમે સાચવી લેશું. તમે લોકો ય જોવા તો આવજો, સમજ્યા ને ?’ રામસિંહ ચાલ્યો.

‘કેમ બેસરો નહિ ?’ એક છુટ્ટાએ વિવેક કર્યો.

‘ના, મારે હજી બીજે ઘણું કંઈક જવાનું છે.’

રામસિંહ ગયા પછી મોડે સુધી મારુતિ સંસ્થાનની વાતો ચાલ્યા કરી. રાતે ને રાતે કપડાં ધોઈ સૂકવી નાખ્યાં. સ્વખાખાં પણ એ જ વિચારો આવ્યા કર્યાં. વહેલા અધાસમાં ઊડી, નાહી ધોઈ, ફાટલાં છતાં ધોળેલાં કપડાં પહેરી મારુતિ સંસ્થાન તરફ ચાલી નીકળ્યાં.

*

સંસ્થાનની વચ્ચોવચ્ચ વ્યોમના અંતરને માપતો, જગત-પોષક સૂર્યનારાયણનો થાક હરતા આકાશી પંખા જેવો, ભારત-માતાના સ્વમાનના પ્રતીકરૂપ, પિતા હિમાલય અને ગંગામૈયાનો લાડીલો, હિંદીજનનો પ્રાણ એવો ત્રિરંગી ગાંધીજી સ્વેચ્છાએ ફરકી રહ્યો છે.

મોટાં ત્રણ વર્તુળમાં અઢીહજાર માણસો ઊભાં છે. આશ્લી હરોળમાં ઘેરી વાદળી ચૂરી, ધોળું અડધું ખમીર, અને ગળામાં લાલ રૂમાલ બાધીને જિએલાં નાનાં બાળકો શોભી રહ્યાં છે. તેમની પાછળ કેસરિયા સાડોએ અને કમરે વાદળી કમરપટ્ટા બાધીને સ્ત્રીઓ ઊભી છે. તેમની પાછળ, પાની સુધી પહોંચતો સફેદ લેમે, ગોઠણ સુધીનો તેવો જ જીજ્ઞો અબો પહેરીને શાંતિના ફિરસ્તા

જેવા પુરુષો જિભા છે. તથા કુંડાળાની પાછળ નજર પહોંચે ત્યાં મુઘી માનવ-મેદની ઊભી છે.

બારમી માર્ચ રવિવાર; ભારતની ઐતિહાસિક સ્વાતંત્ર્ય-દૂત-નો શુભ દિન: પૂર દમામથી ઊજવાય છે. મારુતિ સંસ્થાનના વસવાટ પછી આ પહેલો જ ઉત્સવ હોઈ ઐ આનંદ અને ઉત્સાહ-માં મસ્ત બન્યાં છે.

હિંદુસ્તાની સેવાદળમાં તાલીમ મેળવી આવેલા મિરાદર પાંકુ-રંગે કશકરી દબે અંડાવંદન કરાવ્યું. ઝંડા-પ્રશસ્તિનાં ગીતોના સમૂહ-ગાને બલિદાનની ભાવના ઊભરી આવી. વાતાવરણમાં એક પ્રહારની ખુમારીના રજકણો પ્રસરી રહ્યાં. સેંકડો અંતરમાં મુંઝવેલ ધર્મ રહ્યો:

દેશ દેશના હડા જુજવા, મધી રહે જમ પર ફરફરા,
પણ યાતિથી આંખો ઠરવા, એક જ ભારત લખ્ય પતાકા !
અને

સખત સિંધુની અંજલિ વહેતો, સમીરણ તુળને ભેટ,
ખડ ખડની આશિષ-છાંયો, લલિત-વરગો છાંટે;
હડા ! યાદેલા જનનો દીસે છે તું આશા-દીવડો.

ઉત્સવના પ્રમુખ તરીકે સોલાપુરથી ખાસ આવેલા અખિલ ભારત મજૂર સંઘના મહામંત્રી રાજવાડેએ જ્વજ્વંદન પછી બ્યાખ્યાન આપ્યું. જ્વજ્વંદન ખતમ થતાં પ્રેક્ષકો સંસ્થાન જેવા નીકળી પડ્યા.

. રાખોડી રંગનો હાફકોટ, એવા જ રંગનું પાટલૂન, કાળા ખૂટ ને માથે કાઢિયાવાડી દર્બની આંટિયાળી પાખડી, હાથમાં નેતરની વાંકા હાયાવાળી લાકડી: રામો વણકર પોતાના પાંચ-છ દોસ્ત-દારો સાથે વિદ્યાવધ તરફ ચાલ્યો.

બૂરા રંગનાં બેડા પાટનાં મકાન આગળ આવીને રામો અટક્યો: ‘ જુઓ કેશવલાલા, આ નિશાળ. અહીં છોકરા ભણે છે.’

ગોઠવેલી ચોપડીઓ હતી. મેજ ઉપર દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક છાપાઓ હતા. વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, ઉર્દૂ, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી દરેક ભાષાનાં હતાં. પત્રો પિત્તળનાં ચક્રતાં નીચે દબાવીને મૂકેલાં હતા.

‘અહીં બધાં બપોરે અને રાતે વાચવા આવે.’ રામાએ કહ્યું.

‘દેશપરદેશના ખર્ચ ઘેર બેઠાં મળી જાય.’ કશવે ટેકો આપ્યો.

‘અને વળી પોતાના ધધાનું, પોતાને ગમતી વાતો અને સ્ત્રીજન-વસ્તુનું જ્ઞાન મળે.’ લખમણ બોલ્યો.

‘હા, પણ નકામા ટલ્લા મારવા, આડે માર્ગે ચક્રુ, ગંજીપા-ચોપાટ દીયજી કરતાં સારું.’ ધનો વણકર પહેલી વાર બોલ્યો.

આગળ ચાલ્યા ત્યાં સહકારી દુકાન આવી. દેશી બનાવટની કાચની, ચીનાઈ માટીની, જસતના પતરાની અને માટીની રંગ-બેરંગી બરણીઓ અને ડબ્બાઓમાં કરિયાણાની, અનાજની, સૂકા મેવાની, મુખવાસની નિરનિરાળી ચીજો ભરેલી હતી દરેક ઉપર ચિઠ્ઠી ચોઢી મોટા અક્ષરે નામ લખેલાં હતાં. લીલા રંગના મોટા ઘોઢા ઉપર અગતિય દેખાય તેમ ગોઠવણ કરેલી હતી. કટલરીની ચીજો એક બાજુ હતી મોટી ગૂણો, ગોળના રવા, ખાંડનાં પીપ, આસતેલ, મીઠું તેલ, ઘીના ડબ્બા વગેરે અદરના ભાગમાં મૂકેલાં હતા.

‘ભાભા, આ દુકાન કોઈ વેપારીની નથી.’

‘ત્યારે કોની છે?’

‘બસ મિલની જ. બધી ચીજ મળે. દૂધ સુદાં અહીંથી લેવાનું.’

‘દૂધે મ અહીંથી?’

‘હા. ગાયો ગળી છે. પણ કેની? કામધેનુ જેવી.’

‘વાહ આ તો મળનું.’

અંદર જઈને સૌ જોવા લાગ્યા. ભીંતો ઉપર પદાડો, નદીઓ, પશુપક્ષી, જીવજંતુ અને માનવજીવનનાં વિવિધ દશ્યોનાં કળામય ચિત્રો લટકાવ્યાં હતાં. 'આશ્ચર્યના ઉદ્ગારોથી આનંદ વ્યક્ત કરતા સૌ એક પછી એક ચોરડા તરફ જોવા લાગ્યા.

આંગણમાં નાનકડો, બાળકાએ પોતાને હાથે કરેલો બગીચો જીજરતો હતો. વેલના માંડવા, વર્ગો ખેસી શકે તે રીતે રેતી પાથરીને કરેલા પથગાર; ઇંટોની ચોરસ, ત્રિકોણ, લંબગોળ અને સીધી કરેલી હારો; બગીચાની બાલુમાં જ નાના નાના હાથ-ઉઘોગના બે ચોરડા હતા. બતાવતાં રામો બોલ્યો:

‘જો ભાભા, આપણા કારીગરનાં ઊંકડાં બહુને બીખ ન માગે માટે એને કારીગર બનાવવાના નોખા નોખા ધંધા શીખવવામાં આવે છે.’

‘ઊંકડાં કેવાં એકસરખા ડરેસમાં ધન્ય કરતાં ઊભાંતાં!’

‘મારો વિચાર ભગવાને અહીં મોકલવાનો છે.’

‘અહીં રાખે છે!’

‘અત્યાર સુધી નહોતા રાખતા, હવે બોર્ડિંગ કરી છે.’

‘તો તો મારો દાનિયો ય આવશે.’

‘પણ આપણી વરણુને રાખે છે?’ રામાએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘હો, કોઈ બી વરણુ, અહીં એવો બેદલાવ નથી.’ ઉઘોગની બાલુમાં જ બ્યામામનો ચોરડો હતો. અંદર પેસતાં રામે કહ્યું: ‘જો ભાભા, તારા દાનિયાને લગાઈમાં મોકલવો હોય તો ય અહીં અધું સાધન તૈયાર છે.’ બ્યામામવર્ગમાં મગદળ, લાડી, લેટમ, બાલાં, જરા વગેરે સાધનો આર્ષક રીતે ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં.

આગળ ચાલ્યા સાં વાંચનાલય આવ્યું. મોટો ખંડ, વચ્ચે ચાર-પાંચ લાંબાં મેજ, ફરતી ખુરશીઓ, ભીંત પાસે મૂકેલા ઊંચા ઠાંચનાં બારણવાળા કબાટોમાં પૂર્ણ ચડવેલી અનુક્રમ નાખીને

ગોડવેલી ચોપડીઓ હતી. મેજ ઉપર દૈનિક, અઠવાડિક, માસિક છાપાંઓ હતાં. વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, ઉર્દૂ, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી દરેક ભાષાનાં હતાં. પત્રો પિત્તળનાં ચક્રતાં નીચે દયાવીને મૂકેલાં હતાં.

‘અહીં જ્યાં જ્યોરે અને રાતે વાંચના આવે.’ રામાએ કહ્યું.

‘દેશપરદેશના ખચર ઘેર બેઠાં મળી જાય.’ કેશવે ટેકા આપ્યો.

‘અને વળી ચોતાના ધધાનું, ચોતાને ગમતી વાતો અને ચીજ-વસ્તુનું જ્ઞાન મળે.’ લખમણ બોલ્યો.

‘હા, પણ નકામા ટલ્લા મારના, આડે માર્ગે ચડવું, ગંજીપા-ચોપાટ ટીચવા કરતાં સારું.’ ધનો વધુકર પહેલી વાર બોલ્યો.

આગળ ચાલ્યા ત્યાં સફકારી દુકાન આવી. દેશી ખનાવટની કાચની, ચીનાઈ માટીની, જસતના પતરાની અને માટીની રંગ-બેરંગી બરછીઓ અને કાચાઓમાં કરિયાણાની, અનાજની, સૂકા મેવાની, મુખવાસની નિરનિરાળા ચીજો ભરેલી હતી. દરેક ઉપર ચિઠ્ઠી ચોઠી મોટા અક્ષરે નામ લખેલાં હતાં. લીલા રંગના મોટા ઘોડા ઉપર અગ્રજીતર દેખાય તેમ ગોડવણ કરેલી હતી. કટલરીની ચીજો એક બાજુ હતી. મોટી ગૂણો, ગોળના રવા, ખાંડનાં પીપ, ગ્યાસતેલ, મીઠું તેલ, ઘીના કબ્બા વગેરે અંદરના ભાગમાં

‘અમરચો હું નથી કહેના કે હવે જોર કરીએ.’

‘એમ ઉતાવળે આજા નો પકિ.’

‘ત્યારે રાહ જોતાં જોતી રહીએ તો એ વગ્નેય પાગ ન આવે.’

‘અહીં કેમ નથી ગમતા ?’

‘દેવદાસને રાખે ? એ કરતા બીજી મિત્રોના મજૂર પોતા નામાં સપ અને સમજણ કરીને કારણદાર હાથ કરતા જાય એ જ સારું તો જ બધાનું કામ થાય.’

‘ગમા, હું આ વાત કંઈ ત્યારે કોઈ આગેવાન નેવો છામજ ?’ કેશવે રામાને ખગ દિનની વાત કરી

‘આગેવાન તો ઠીક પણ ચાર-છ મહિને ન્યુકોટનમા ધડાકો કરવો કે ઈ નક્કી’ ગમાના ચહેરા પર તેજ આવ્યું

કરતા હોય, મજબૂત, કામગર અને આનંદી. એમનાં ઘર, આંગણાં, પહેરવેશ બધું જોઈને આપણે દિંમ થઈ જઈએ. ’

‘ મને તો તારી વાતો સાંભળીને ચ નવાઈ થાય છે. ’

‘ નવાઈ જેવું કંઈ નથી. એક છ મહિના તમે બધાં મારી દ્વારે રાત-દી સમગ્રવટમાં સાથ આપો. મજૂરોનાં મન ફરવવાં એ કંઈ મોટી વાત નથી. છ મહિનામાં મિલ હાથ કરીએ. ’

‘ ગાંડો થયો કંઈ ! ’

‘ નહિ માને તમે બાલા. ’

‘ માને ક્યાંથી ? વાતને કંઈક પાયો હોવો જોઈએ ને ? ’

‘ ઠીક છે. બતાવીશ કેટક વાર. ’

‘ કેટલા વાવ્યા હશે ? ’ ધનાએ પૂછ્યું. ’

‘ સાક્ષ દસ થવા વાવ્યા હશે. જો ને આ સામે નિશાળનો. ’

‘આ હાથદા તો પોતે પોતાને માટે ઘડેલા. સગદારના નહિ. વળી જાતજાતનાં માણસો: મુઝગતી, મગડી, દિંદુસ્તાની, પંખળી એમ પચરગી પ્રજા..’ એક વિલામ પૂરો કર્યો. ફરવ ઉનાવગો થયો. ‘રામા, હાલો ડોકરની ખમર દાઢીએ.’

સૌ પાછા ફર્યા. અગિયાર વાગવા આવ્યા હતા.

બોજન-સમારણની બેઠક ગોઠવનાગમાં મુખ્ય ગોપાળ ભેરીનાં પત્ની સત્વજામાખઈ અને પડિત આહેમના પત્ની વીણાબેન હતાં. પીગસનારી દુકડીએને સૂચના પણ તેઓ જ આપનાં હતાં.

રામે વણકર અને તેના મિત્રો આવ્યા ત્યારે પીરસવાનું ચાર થઈ ચૂક્યું હતું દૂરથી જ તેઓ જિલા ગદી ગયા.

‘આમાં ભગલો કયા જડે?’ રામે ઉઘાર કાઢ્યા.

‘તે ભગલો બધાની બેગો બેડો હશે?’

‘હારતો. મેં તને ન કીડું કે અદાં ભુલશે છે જ નહિ, જેને એવું હોય એ પોતે ભુલ બેસે. જો ઓલીકાર છેડા બેસે’

‘ક્યાં?’

‘જો આમ છેવાડા.’ રામે દૂર હાથ ચીંધાડ્યો.

‘હા...જાખની પાઝળ, લાલપીળાં અગોટિયાં પહેર્યાં છે...’

‘હા ખસ, એ બધા ખાલણિયા રસોઈ જમનાર.’

‘ત્યારે હવે આપણે જઈએ. એ તો બેસી ગયા હશે’

‘હા. ઝટ જમીને પાછા બપોરની સજામાં આવી પહોંચીએ.’

*

હામદારો, દારીગરો, વિદ્યાર્થીઓ અને ખીજાં હજારો સ્ત્રી-પુરુષોથી સમારણના ચિકાગ લગાઈ ગયું હતું. પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન પૂરું થયા બાદ બાણીભાઈ જીડ્યા. તેઓ લાગ્યે જ બોલતા તેથી સૌને નવાઈ લાગી. તેમણે બોલવાની ચરચાત કરી ‘મારે આજે તમને બંધલદ્ર દાખવનો પરિચય આપવાનો છે. તમને યોગે અમે

તેમને ઝોગખીએ છીએ. પણ મારી વાત સાંભળ્યા પછી તમે કહેશો કે આવી તો અમને ખબર જ નહીં.

સાંભળનારા શાંતિથી એકચિત્ત થઈ ગયા બાબુમાઈએ આગળ ચલાવ્યું:

‘અમે બંને બાલમિત્રો છીએ તે તો તમારામાંના કેટલાક જાણે છે. ઝીંજીમાં નામના એક નાના ગામના તેઓ રહીશ છે. એ ગામે મારા બાપા મહેતાજી હતા ત્યારે અમે બંને સાથે બહુતા. બહુવામાં તેમનો નંબર દહેશમાં પહેલો રહેતો. આગળ બહુવાની તેમને ખૂબ હોશ હતી. શક્તિ પણ હતી. પરંતુ તેઓ પછાત ગણાતી કાળી જાતિના જન્મેલા હોઈ આગળ ન બહુી શક્યાં. તેમનું બહુતર અટકયું. તેમના બાપદાદાના, ભુગાર અને ચોરીના ધંધા તરફ તેઓ વળ્યા. સુદ્ધિ તો હતી જ. મહત્વાકાંક્ષા પણ હતી નવા જમાનાને ઝોગખવાની ધમ્મજ હતી. સાથેસાથ અન્ધના દિલ માટે કંઈક કરી છૂટવાની વૃત્તિ પણ હતી. નાની ચોરીઓ કરતા ત્યારે પણ છૂટે કાચે દાન કરતા. એમ કરતાં પૂનાની રેસ-માથી લાખોપતિ બન્યા અને હજારોનાં દાન આપતા થયા. પણ એમનો શુભ માત્ર આગેવાનીથી, શ્રીમંતાઈથી જ ખો નહો. એમના

તમે જોશો કે બલભદ્ર ઠાકાર એક શ્રીમંત જાગીરદાર છે માટે આપણા આગેવાન નથી, પણ તેઓ તન-મન-ધનથી કામનારોની એવા કરવા માગે છે તેથી તેઓ આગેવાન છે. જોકે અત્યારના જમાનામાં ધન, વિદ્યા અને સત્તાથી માણસ આગેવાન બને છે અને આપણે સૌ એ ત્રણે વસ્તુને નમીએ છીએ. પણ ખરી પૂજા તો ગુણની જ કરવી જોઈએ. માણસ નિર્ધન અને નિરક્ષર હોય છતાં તેનામાં સેવાભાવ હોય તો તે આપણા ખરા આગેવાન બની શકે. એ અર્થમાં ઠાકાર આપણા આગેવાન છે. તમે તો આ બધું આજે જાણ્યું; પણ હું તો એમની ચોરી-સૂંટનો ચે સાક્ષી છું. પણ હું તેમના હૃદયને જાણુ તો અને તેમનામાં ચતા ફેરફારો સાચી દિશા તરફ વળ્યા એટલે તેમના તરફ મારું મન વધતું સાધ્યું. આજે તેઓ મારે મન એક સાચા કામદાર છે.' આમ કહી બાણ-ભાઈ બેઠા તેવા જ શ્રોતાજનોએ તાળીઓના અવાજથી ગેદાન ગજવી મૂક્યું.

બલભદ્ર અને રૂપવતી સજ્જન નેત્રે સાંભળતાં હતાં. રાજ-વાડે હાથવિશમાં ઠાકારને બેઠી પડ્યા અને ઊભા થઈને બોલવા લાગ્યા: 'હું ધનથી, સત્તાથી અને પાકિત્વથી અજાતો નથી. બિલકુલ મને એ વસ્તુના અભિમાની પ્રત્યે તિરસ્કાર છે. ઠાકારે ધન અને સત્તા હોવાં તેથી હું આદર્યો હોય. પણ આજે જે હકીકત મેં સાંભળી તેથી તો મારા મનમાં જુદા જ ભાવ ઊભળી નરવા છે. હું માનતો આવ્યો છું કે અમલ જોવા ગામડિયાઓમાંથી કોઈ આગેવાની લેશે ત્યારે જ કામદારોનો ઉદ્ધાર થશે અને ઠાકારે ખૂરખો કાઢી નાખ્યો એટલે આપણને તેમનામાં એવા સાચા આગેવાનનું દર્શન થયું છે. તેમની આ હિંમતને માટે ધન્યવાદ ધોઈ છે. બેન રૂપવતી રાણી નથી પણ એક ગામડિયણ છે, એક કાલણ છે, એ જાણીને તો મારું હૈયું નાચી ઊઠ્યું છે. આજની બહેલી-

ગણેલી વિદ્યુત બહેનો કરતાં ગામડાની કેટલીક બહેનોમાં જે ખમીર પડ્યું છે તેના પ્રતીક સમી રૂપવતી છે. તેમને હું અંતરથી પ્રણામ કરું છું. ધન જીવવા કરતાં ત્યાગ જીવવો કઠણ હોય છે. ગામડાનાં માણસો સ્વભાવે પરગણુ હોવાથી તેમનામાં સેવાભાવ સદૃજ હોય છે. તમને કદાચ નવાઈ લાગતી હશે કે એક ગામડાગામનો કાળા આટલું ધન કેમ મેળવી શકે અને આટલો મોટો આગેવાન કેમ થઈ શકે ? મને એમાં નવાઈ નથી, લાગતી. 'પાસે દમટી પશુ ન હોય છતાં ઊર્ધ્વાચાર્ય કરી બુદ્ધિના જોરે કરોડાધિપતિ બન્યાના અનેક દાખલા હું જાણું છું. અને હૃદયના ખરા ભક્તિભાવને જોરે વાલિયા બીકમાથી મહર્ષિ વાલ્મીકીનો દાખલો તો હજારો વરસથી આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. નાના ઇતિહાસમાં જોઈએ: શિવાજી ને દૈદરઅલી અમણુ હોવા છતાં કુચળ સેનાપતિ હતા તે જો જાણે છે અને બલભદ્ર દંકાર તો તદ્દન અમણુ નથી. તેમના મંત્રી નવનીતલાલ પાસેથી મેં જાણ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ અત્યારના રાજકારણના અભ્યાસી છે. તેઓ અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચી-સમજી શકે છે હજી એક પચીસી પહેલા ત્રણ-ચાર અંગ્રેજી ધોતણુ ભણેલા બાહોશ માણસો મોટાં મોટાં રજવાડાંના દીવાનપદે હતા તે જાણીતી વાત છે. દ્વંદ્વામાં યુનિવર્સિટીની પદવી લીધેલો, ઉચ્ચ માતિનો માણસ જ લોકનાયક થઈ શકે એ બમ ટાળવામાં દંકારનો દાખલો લેવા જોવો છે. ઊદ્ધર્તુ ખેડૂત અને મજૂર-ચળવળની આગેવાની આના લોકો સહેલાઈથી લઈ શકે એમ પણ મને લાગે છે. અને તેથી દંકાર બલભદ્રને વિશેષ અભિનંદન આપું છું.'

મોડી રાતે લોકો વીખરાયા.

*

ખીજે દિવસે સવારે આ-પાણી લેતી વખતે રાજવાડેએ કહ્યું-
'બાબુભાઈ, તમને નથી લાગતું કે કાકારે એકવાર દિંદને પ્રવાસ
કરવો જોઈએ.'

'મેં તો તેમને એકવાર સૂચવ્યું પણ હતું.'

'મને લાગે છે કે હવે તે સમય આવી પહોંચ્યો છે.' રાજ-
વાડેએ કહ્યું. 'તેમણે કામદારોના પરિચય કરવા ખાતર પણ
ફરવાની જરૂર છે.'

'ગોઠ્ઠીમીઠની પ્રશામતનો દોષ વહેરીને પણ મારે કહેવું
જોઈએ કે રાજવાડેની માફક મજૂરોની ખાતર મેં વારંવાર જણાવેલો
વેડો નથી, જમતભંગના કામદારોની મુક્તિની લડતથી એમના જેટલો
માહિતગાર નથી. દિંદના કામદારોની સાથે બે દસકાનો તેમનો
સંબંધ જોતા તેમની પાસે હું તો બાળક જેવો ગણાઉં.'

'પણ તમારે ક્યા આગેવાન યઈને માનપાન મેળવવા ફરવું
છે?' રાજવાડે બોલ્યા.

'હા તમારી સાથે, તમારી પાછળ તમે કહ્યો તો દિંદના
કામદાર મિત્રોને મળવા આવું. મને એ હોશ પણ છે.'

'બસ મારે એટલું જ જોઈએ છે.' રાજવાડે રાજ થઈ
બોલ્યા. 'મારે છટાદાર જાણણીની જરૂર નથી મુક્તિમાજ દલીલો-
ની જરૂર નથી. મારે તો તમારો પરિચય સૌને કરાવવો છે.'

બલબદ્રે આખરે કબૂલ કર્યું. તારીખ નક્કી થઈ. બલબદ્ર,
નવનીત અને રૂપવતી ઠરાવેલ સમયે પ્રવાસે બિપડ્યા.

*

સોલાપુર રેલવેને રૂપવતી તથા નવનીત સાથે બલબદ્ર માર
લેધો ને પેરણ પહેરીને હાથમાં ફિરબુને તેડીને બેઠા. રાજવાડેએ

હાર-તોરા પહેરાવ્યા સામે આવનાગઓએ બલબદ્ધને નમસ્કાર કર્યા
સૌ ઉતારે પહોંચ્યા

રાતે જાહેરસભા મળી હમરો કામતરોની મેદની વચ્ચે
રાજવાડેએ બલબદ્ધને આવમાર આપતા કહ્યું ‘ સોલાપુરવાસી
ઓના સફલાય છે કે આજે કામતરોનો એક સાચો સાથી એમને
આગણે આવી ઊભો છે મુમર્ઠની મજૂરોની પોતાની એની મારુતિ
મિનના સરથાનનો એ પ્રાણ છે એમના દિલમ મજૂરોના દુખ
ની ભઠ્ઠી જલ્યા કરે છે હિદના કામદારોને મળવા તેમણે હિદને
પ્રવાસ આપ્યો છે મજૂર મજો, કામદાર સધો, મજૂર મહાસભા
મજબૂત બને, કામદારો સંપીના અને જહાદુર બને તે માટે
મનતો પ્રયાસ કરવા તેમણે આ પ્રવાસ ખેલ્યો છે કામગ બલબદ્ધ
એક ગરીબ અને પછાત વર્ગમાં જનન્યા છે અને આપમણે લાખો
રૂપિયા કમાઈ કામતરોના દિત ખાતર પોતાની સપત્તિનો ભોગ
આપી ફકીર મન્યા છે

‘ મિસિસ ઠાકાર એક મજૂરણી જેઠે મારુતિ મિનમા માથે
ટોપના ઉપાડે છે અને એક ચાલીમા સૌની સાથે જ રહે છે
મુમર્ઠની બીજી મિલોની ચાલીઓમા વરસતા વરસાદે ઝૂપડે ઝૂપડે
એ ફરે છે અને કામદારોને તેમની દીન-હીન દશાનુ લાન મગવે
છે, તેમણી છૂટવાનો ઉપાય પણ બતાવે છે

‘ ઠાકાર-દ પતીની રવાર્પણની લાવના આપણામા આવો અને
આપણા ધ્યેય પ્રત્યે આગળ વધવામા તેઓ આપણા સહમગ બનો ’

રાજવાડે બેઠા બલબદ્ધ ઊડ્યો તાળીઓના અવાજથી આકાશ
બેઠાયુ બલબદ્ધ વાત કરતો હોય તેમ અવાજ-પ્રસાગક ધન પાસે
ઊભો રહી બોલવા લાગ્યો મજૂરોની હાલની સ્થિતિ, તેના કારણે,
તેમણી નીગવાનો ઉપાય, એમાં બેઠીતી હિમત, ઉત્સાહ, ધીરજ,
અત, સગડન વગેરેનો ખ્યાલ આપ્યો દોઢ કનાક સુવી કુળતી

વહેળા જેતું અરખલિત, નિર્મળ વ્યાખ્યાન આપ્યું. સાંભળીને સૌ મુગ્ધ બન્યા.

મોડી રાતે રાજવાડેના મકાન ઉપર ખાસ કાર્યદેરા એકા મળ્યા. મજૂર મહાસભાને કઈ રીતે, મજબૂત બનાવવી તેની વિચારણા કરી. બલભદ્રે પોતાના અનુભવની વાતો કરી.

પાઠશી રાતે કાર્યદેરા નવા ઉત્સાહ સાથે વીખરાયા. નંદુ જોના, નની પ્રેરણા સાથે મજૂરોના ઉદ્ધારનાં સ્વપ્ન ધક્કા સો ઘેર ગયા.

બલભદ્ર વગેરે રાજવાડે સાથે બીજો દિવસે પૂના જવા જીપડી ગયા

દક્ષિણ, મધ્ય હિંદ, બંગાળ, બિહાર, ઉત્તર હિંદ, પંજાબ, સિંધ થઈ મજૂર-પ્રવૃત્તિના મધ્ય કેન્દ્ર સમા અમદાવાદમાં આવી પ્રવાસ પૂરો કર્યો મુગ્ધ આવી લાખી સફરનો થાક હજી જીત્યો નથી ત્યાં ન્યુ કોલન મિલમાં મામલો વીકર્યો અને તેમાથી મોડી લગાઈ જીપડી.

બટકાવ્યો. તૂટેલો તાર સાથે તે પહેલાં એને બાવડે થોભી બાજુ પર ખેંચ્યો અને સૌના દેખતાં, ખાસ કરીને ગમેા સાંભળે તેમ જાળ દર્ધને એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. ‘જોતો નથી કાપડમાં બગાડ થાય છે ? સાધી લે જલદી.’ બીજો કાઈ કાઈ બોલે તે પહેલાં મુકાદમ બીજી તરફ ચાલ્યો ગયો.

રામો વણકર અને આસપાસના બીજા કામદારો સમસમી રહ્યાં. બે કલાક માંડ માંડ એમણે પસાર કર્યા બારનું બૂંગળું થતાં બાતાં ખાવા લીંબડા નીચે જઈને બેઠા.

રામાની રીસ ઝિતરી ન હતી. એણે બેસતાં બેસતાં કહ્યું : ‘એમાથી કાઢ્યો નહિ શા સારુ ?’

‘પણ મને પૂછ્યું ને જવાબ દઉં તે પહેલાં તો થપાટ ધરી દીધી.’

‘એવું અવળું બોલ મા. તું કહેતો હો તો આજે બપોરે જ એનો તોર ઉતારી નાખીએ. એના માથામાં ગજ નથી ઘાસ્યા. કાઈને હાથ અડાડવા આવે એવો ચાર-પાંચ જણ ચઢીને ફરો કરી નાખીએ. પછું...પછી મિત્રને ગમ રામ.’ ખીમે કહ્યું.

‘ના એમ આડે રસ્તે તોફાન નથી કરવા.’

‘આડે રસ્તે શેનું ઈંધણે મજૂરીએ આવે છે ને આપણેય મજૂરીએ આવીએ છીએ મારવાનો એને શો હક્ક છે?’

‘એવી બહુ બહાદુરી હોય એ માર સાખી ન લે. ઈંને ઈં વખતે તડ ને ફડ કરે!’

ખીમે બોલ્યો નુદિ. બધા લાતા ખાઈને આડા પડ્યા. બપોરનું જૂગળું ચતાં કામે ચાલ્યા.

ખીમે જૂગળું ચલા પંજી ખીડી સળગાવી

ગમે કહ્યું. ‘બધાની ખીડિયું મઈ આ એક ખીમલાની ગદી.’

ખીમે છતાંય ન બોલ્યો.

‘ખીમા, બોલતો કેમ નથી?’

‘અમરચો. જાઓ તમે, હું આ આવ્યો.’

ખીમે મહેલવાન હતો. મજબૂત ઘાટીતું શરીર, નાનપણમાં ખાધેલ-પીધેલ હતું. મુઠાઈ આવ્યે આઠ મહિના પૂંગ થયા ન હતા. વળી હજી કુંવારો હતો. રામા વણકરને વેચે વેચે એના અંગમાં જાળ ઊડી હતી.

ખીડી પીને ચારતે રહીને મિલમા મયો કામે ચડ્યો. ઠવાક થયો. ખીમે ચારેકાર જોવા કરે છે. એમાં જારણાને માપી લેતું સુકાદમનું પડછદ શરીર દેખાયું લાય ચહેરો, જૂરી મૂઝ, કાળું જાડીટ અને કાળા પટ્ટાની પાલડી દેખાઈ. ખીમે નીચું નોંધીને સાળ ખટખટાવવા લાગ્યો. તડ તડ બે દોરા તોડીને વચ્ચે લાખો અજૂરો પાજો. ફરી દોરા તોડીને સાંધવા લાગ્યો. ફરતો ફરતો

મુકાદમ આવ્યો. ખીમાના કાપડ સામે નેઈ રહ્યો. ખારસો મોટા ખજૂરો ધંત્રની ગતિથી ચાલ્યો જતો હતો. છાં ખીમો શેષુ ધાણીને વણ્યે જતો હતો.

મુકાદમનું માથું ફાટી ગયું. પદ્યે ચડીને નેતરની ભડી લાકડી ઉઠાવી, લોખંડી એડીવાળા ભાગથી બે ફટકા લગાવી દીધા. ખીમો એની જ રાહ નેતો હતો. આંચકો મારીને લાકડી ઘૂંટવી દીધી. બેકામ મુકાદમ સામે થાય તે પહેલાં ફક ફક લગાવતા જ માંકચો રામો ફૂદીને વચ્ચે આવ્યો. મુકાદમે બપુનું માગવા આવ્યો. રામાને બે મુકા લગાવી દીધા. રામાને માર પડતો નેઈ શતો ને કરશન બાલુમાંથી દે જા આવ્યા. આગલા દિવસોની દાઢ કાઢવા લાગ્યા. મુકાદમની પાછડી ઊડી ગઈ. રામે જૂમ પાડીને વારવા પ્રયત્ન કર્યો: 'હોકગઝો, ગજન કરો મા, મરી જરો.' પણ કોણ સાંભળે ? દમ-બાગ જીવાનિયા એકલા થઈ ગયા. મુકાદમને પછાડીને સારી પેડે ગૂંઘો. સાળો બધે પડી ગઈ. બધા દોડ્યા આવ્યા. રાજે વળીને નેઈ રહ્યા. ખીમો અને માફીના જીવાનો ઊંકયા. ચેતપોતાની સાળ પર ચાલ્યા ગયા.

જાય છે. ધરમાં એક ખાટલા પર જરા ઠીક જેવી ગોદડી પાથરી છે; રૂપવતી ઇસ બાજુ બેઠી છે. બાજુમાં બલભદ્ર બેઠો છે. સામે રામો, માંદગીમાંથી કોટેલી એની વહુ, કેથવલાભો વગેરે બે-ચાર આગેવાનો બેઠા છે. બપોરની વાત સંભળીને રૂપવતી ધગી ગઈ છે. ધીમે અવાજે, શાંતિથી બધાંને સમજાવે છે.

‘રામાને’ અને બીજા આઠ જણને રજા દીધી એથી હડતાળ પાડવી એ કાંઈ વાજબી કારણ નથી. હા, તમે કાંઈ સામા થયા ન હોત, મુકાદમને માર્યો ન હોત તો હજી તમારી વાત વાજબી ગણાત.’

‘પણ મુકાદમને મારવાનો શું હક્ક છે ?’ રામો તાકીયો.

‘હું એ જ કહું છું. મુકાદમે વિના કારણ મજૂરોને માર માર્યો માટે એ મુકાદમને રજા આપે અને હવે પછી ફરી આવુ ન બને તે માટે નવા મુકાદમો જે ખાતામાં નીમવા હોય તે ખાતાના મજૂરોની સંમતિથી જ નિમાય એવો નિયમ કરે’

‘ ખરુ કહે છે ’ કેશવભાભે ટાપશી પૂરી.

‘ ત્યારે છોટો કાલનો દિવસ કામે જાય એમ હું સમજાતુ છું. કાલે રાતે રાજવાડે આવવાના છે તેમના આવવા પછી ઠરાવ કર્યું પગમ દિવસ ગવિવાર છે તે હડનાળ અને સરઘસ-સમા રાખ્યું. ’

‘ હા, એ જોગ બરાબર જામશે. ’

બલભદ્ર ને રૂપવતી બિર્યા મહાર જતા જતા ઘર સામી નજર કરીને રૂપવતી બોલી ‘ કેટલું ફક્ક ઘર બનાવ્યું છે ગમા બાઈનો પગાર તો એટલો જ છે પણ ચોખખાઈ, ગોડવણ, જરિયાત, વગેરેની સમજણથી કેટલો ફેર પડી જાય છે. ’

‘ એ તો આપણા પડિત સાહેબ નથી કહેના કે પેસો વધે એની સાથે સમજણ વધે તો જ સુધારો થાય. ’ બલભદ્રે ટેકા આપ્યો.

બધા બહાર નીકળ્યા સભાજનોએ તાળીઓના અવાજથી વધાવી લીધા બાપણો થઈ રહ્યા પછી રાસ-ગરમા શરૂ થયા રૂપવતીએ મીઠી દલકથી બે ગરમા ગવરાવ્યા. ત્રણ તાળીના ગરમામાં તો સાબળનારા લીન થઈ ગયા મોઢી ગતે મૌ સસ્થાન તરફ આસ્થા

ન્યુ ડાટન મિલના મજૂરોની ફરિયાદ અને માગણીઓ ઠરાવ-
રૂપે લખી તેના માલિક ઉપર તથા મિલમાલિક મંડળ-
ના પ્રમુખ પર મોકલી આપી રવિવારે મારપીટના
વિરોધમાં સરઘસ-સભા રાખ્યાં.

શનિવારે બપોરે ઠરાવની જાણ સત્તાંજ મિલમાલિકામાં ફેફફાટ
શરૂ થયો. 'કમિશનરને બગલે મોટરોની ઢોડધામ શરૂ થઈ. સભા-
સરઘસમાં બલભદ્ર ઠક્કરની હાજરી નોખમકારક ગણવામાં આવી.

રવિવારનું પ્રજાત ઊઘડે તે પહેલાં કમિશનરની મોટર મારુતિ
સંસ્થાનમાંથી બલભદ્રને ઉઠાવી ગઈ.

સવાર પડતાં શહેરમાં સમાચાર વાયુવેગે પહોંચી ગયા. હડ-
તાળ આપોઆપ સંપૂર્ણ બની. ભોડોનો જુસ્સો બિજળી આવ્યો.
સરઘસ-સભાની ગોઠવણનો બાર રાજવાડે, ખાણુભાઈ, નવનીત
અને રૂપલતી તથા અન્ય કામદારો પર આવ્યો. તેઓ તૈયારી

‘આજાર.’

સ્વયંસેવકદ્વેષોને જ્ઞાના કરી, રાજવાડે મનોરદાસ મોને મળવા ગયા. શેઠે ઊભા થઈ આવકાર આપ્યો. મીઠાં વેણુથી બદ્ધમદ્દના ખબર પૂછ્યા રાજવાડેએ વખત ન મુમાવતાં પૂછ્યું: ‘ખેલો શેઠ, મને મો હુકમ છે?’

‘હુકમ નથી; વિનંતિ છે. આ બધું તોફાન અમરા ઠંઠાર સાડેજ હોયે તો ન થાય.’

‘આમા તોફાન કયાં છે?’

‘ખીલું શું? તમે મારા ધરમા આવીને મને કહો કે ધરનો માલિક હું છું તું બહાર નીકળ, નદિનરં હું કહું તેમ કર. મારો ગુલામ થઈને રહેવું હોય તો રહે, એનો શા અર્થ?’

‘જુઓ શેઠ,’ રાજવાડેએ હઠ અચાને કહ્યું: ‘મને અસારે લાખી ચર્યાનો સમય નથી.’ આ પ્રજા તત્ત્વનો હોઈ સમય માગી લે છે. દેહમા આપને કહું તો કોઈ પણ મિત્ર કે કારખાતું એકલા નાણાંથી નથી ચાલતું નાણાં જોટલી જ ઉપયોગી, એથી વિશેષ ઉપયોગી મજૂરી છે એટલે મિત્ર કે કારખાતા ઉપર માત્ર નાણાં

‘ શેઠ, જો તમે તમાગ મડળને એવો જિધો રસતો લેવાની સલાહ આપશો તો હાથમા દીવો લઈ ન ફૂવાના પક્ષવા જેવું થશે.’

‘ શા માટે ? ’

‘ બધી મિલો બધ કરવાની જરૂર શી છે ? ’

‘ અમારી મરજી ’

‘ તમારે શાંતિનો ભગ યગવેલો કે ? અને સુપ તોડાવેલો છે ? સદનશીલ અને મૂળા કમદારોને ■ છડી તોફાન કરાવવાં છે ? ’ ગજવાડેનો બવાજ હિમ બન્યો.

‘ તોફાન ન થાય માટે તો મિલો બધ કરવાની વાત કરુ છુ અને ચાર-છ માસ ખોટા ભોગવી લેશુ. ’

‘ ડોકા ફેસનાવો છો ? રાજવાડે વધુ રોષે બતાયા. ’

‘ ડોકા નથી ફેસલાવતો પ્રથુ ખરી હકીકત કહુ ■. ’

‘ એવું પશ્ચિમ શુ આવશે ખમર છે ? ’

‘ શુ ! ’ શેઠ આખો ઝીણી કરી, ચક્ષમા હાથમા ગમ્ખી પૂછ્યુ.

‘ તમે જાણો છો છતાં તમારે મારે મોઢે મ્હેવરાવવુ છે તો સાંભળો. ’ શેઠ આતુરતા વિના એમ ને એમ સાંભળી રહ્યા રાજવાડેએ ચિત્ર ગજૂ કર્યું.

‘ જો પડીએ મિલો બધ થશે તે પડીએ હમરો કામદારો બેદાર બનશે આઠ-પદર દિવસમા હમરો કુટુંબનાં લાખો માણસો બૂખે મરતા થશે. નાના ગભરુડા બાળકો માતાના સ્તનનુ ધાવણુ સુમર્ષ જતા મરણુચીસો પાડશે અને એ બૂખે મરતા બાળકોને જોઈને કામદાર મરણુચીસો બનશે તોફાને ચડશે. સરકાર વચ્ચે પડશે, તોફાન વધશે, લૂટફાટ થશે, એમા તમારી મૂડી તમારા જીવન અને કામદારોના જીવનનુ જોખમ રહેનુ છે આ તમારે કરાવવુ છે ? ’

‘ હા ’ શેઠ મક્કમ ગયા ‘ કામદાર તોફાન કરશે તો સરખર સીધા કરશે બૂખે મરશે તો મિનના બારણા ઠોકતા આવશે. ’

‘ત્યારે હું રમ લઈશ.’ ગજવાડે ઊઠ્યા. લુખ્યા સ્વરે શેડે વિદાય દીધી: ‘આવજો.’ ઊઠ્યા પણ નહિ. રાજવાડે મંબીરે અહેરે બહાર નીકળ્યા. કાગડુનો ભેઈ રહ્યા. હજારો અચાન ભાંકુ-ઓના બાવિની ફિકરથી જાણે રાજવાડેનાં પોપચાં વળી ગયાં હતાં. એની કાંતિ જાણે નમી ગઈ હતી. નીચે ભિતરીને એ મોટરમાં બેઠા. ડ્રાઈવરને કહ્યું: ‘આપણા કાર્યાલયે લઈ લે.’

ડ્રાઈવરે મોટર કાર્યાલય તરફ હંકારી.

રાજવાડે કાર્યાલયે આવ્યો ત્યારે ધડિયાળમાં ચારના દોશ પડતા હતા તરત જ મારુતિ સસ્યાનમાં ફેનથી પૂંછપૂં: ‘સરવજ નીકળ્યું? કોણ કોણ મુખ્ય છે?’

‘હમણાં જ રૂપવતી, રાધાકિસન, પરિસિંહ, અને પાંકુરમ ચાર જણની સાથે બધા હામદારો નીકળ્યા.’ બાબુભાઈએ જવાબ

‘પ્રશીથી.’ રાજવાડેએ રીસીવર નીચે ચૂક્યું.

રાજવાડે ઊડવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં ઘંટડી વાગી. રીસીવર કોને માડ્યું. કમિસ્નર રોગટનો ઘેરો અવાજ ગળ્યો: ‘કૃપા કરી તાજાંતોળ મળી જાયો.’

રાજવાડેએ કહ્યું: ‘ખૂબ કામમાં છું.’

‘હમણાં જ આવો તો મહેરજાની. તમારી ખાસ જરૂર છે.’ રાજવાડે તરત જ નીકળ્યા. પોલીસ ઉપરીની ઓફિસે પહોંચ્યા. જુએ તો કોઈ જંગ જીતવાની તૈયારી થતી હોય તેમ પોલીસ-પાર્ટીઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. ખમર આપીને રાજવાડે અંદર ગયા. હાથ મિલાવી બેઠા. કમિસ્નરે વાત શરૂ કરી: ‘મિસ્ટર રાજવાડે, હડતાળ પડાવવામાં તમે ધસી ઉતાવળ કરી છે.’

‘આપે મિસિસ કાકોરને પકડવામાં કરી છે તેટલી નહિ.’

‘હું સરખસને અટકાવવા માયું છું.’

‘તો મામલો ગંભીર જનરો.’

‘નહિ અટકાવું તોપણ ગંભીર જનરો.’

‘અટકાવવાનું કારણ મને જણાવું નથી.’

‘ અમ્મણ સલામ. ’

ગજવાડે ગદાર નીકળ્યા. સીધા મારુતિ સરથાનમાં ચાલ્યા. રસ્તામાં સઘસ સામુ મળ્યું. મોખરે મોટો રાધ્ધ્વજ રાખીને પરિસિદ્ધ ચાલતો હતો. પાછળ પાંચેક હજાર કામદારો આવતા હતા. દાદર, મહાલક્ષ્મી, પરેલ, લાયખલા વગેરેના સર્વ કામદારો આટરોડ આગળ એકઠા થઈ ચોપાટી પર જવાના હતા.

રાજવાડેએ મોટર અટકાવી. રાધાકિસનને સૂચનાઓ આપી. કમિશ્નર સાથે થયેલી વાત કરી તોફાન ન થાય તે માટે ખાસ સાવચેત ગ્રહેવા સૂચવ્યું. અને પોતે બાણુભાઈને મળી તાત્કાલિક આવી પહોંચે છે એમ જણાવી મોટર ફાફી મૂકી.

બાણુભાઈ જાડનાં પિજરા કદાવી ઓટલા બનાવરાવે છે ત્યાં રાજવાડે આવી પહોંચ્યા. ‘ કેમ એકાએક ! સરવસ સામે મળ્યું ! ’

‘ જ હા. મને કમિશ્નરે બોલાવ્યો હતો. ’

‘ હ. ’ શાંતિથી બાણુભાઈ સાંભળવા લાગ્યા.

‘ એણે સરવસ અટકાવવાનો વિચાર કર્યો છે. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ એ તો એને ખમર હું ધારુ છું ત્યાં સુધી એનો ઇરાદો તોફાન કરાવી હડતાળ તોડાવવાનો છે. ’

‘ સંભવ છે. તેમણે શું કરવા ધાર્યું છે ? ’

‘ હું જાઉં છું. મને કદાચ પકડે તો તમે બધું ભેળો. નાનુભાઈને સઘળી માહિતી છે. ’

‘ હરકત નહિ. તમે હવે જલદી જાઓ. ’

રાજવાડે બોમ્બે સેન્ટ્રલ નજીક પહોંચ્યા ત્યાં તેમને કાંતે ગોળીઆરના અવાજ સંભળાયા. લોકોની કિકિયારી સંભળાઈ. ચિંતાવુર ખીનીને મોટર જલદી હાંકવા તેમણે કહ્યું. પણ આંટરોડ જોકથન ઉપર માણસોની જામી હતી. વાહન જઈ શકે તેમ

જીવું નહિ. આગળ ઊતરી પડીને મહામુશ્કેલીએ માર્ગ દાખતા તેઓ આગળ વધ્યા આવ્યાં તેવાં જ માંદરોડ જંકશન આગળ અને સગવડને અટકાવવામાં આવ્યાં. અને રાધાકિસન વગેરે આગેવાનોને ગિફ્ટાર કર્યા. હથિયારમધ પોલીસની ટુકડીઓ તૈયાર હતી. અમદાવાદે ટોળાને વીખરાઈ જવાનો હુકમ કર્યો. ટોળું વીખર્યું નહિ પણ વધવા લાગ્યું. આગળ તો ચાર ચારની હારમાં વ્યવસ્થિત રીતે ચાલતા હામદારો હતા. રાષ્ટ્રીય અને મનૂર ગીતો ગાતા તેઓ ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. કેટલાક આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તુરંત જ લાડીમારનો હુકમ આવ્યો. લાડીમાર શરૂ થતા જ હામદારો બમણા વેગે ચલા. તેમણે આગળ ધસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાક પાછળથી અને બાજુથી મારની ખીકે નાસવા લાગ્યા. કમિશનરે મેજિસ્ટ્રેટની રજાથી હવામાં ગોળીમાર શરૂ કરાવ્યો. એ જ વખતે ‘લાલ કંડા ઝિંદગીદાર’ કરતી પાચસો હામદારોની એક ટુકડી આગળ આવી. પોલીસ ત્રામે ધસી. અંતી હામદારો પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના સિપાઈઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. એની જ રાહ જોવાતી હોય તેમ એ જ ઘસે લોકો પર ગોળીમાર શરૂ થવા. મહામુસીમને રાજવાડે કમિશનર પાસે પહોંચ્યા પણ કમિશનરનો ચહેરો એ વખતે ક્રોધથી લાલ મળ્યો હતો. એણે એક શબ્દ બોલ્યા વિના મદદનીશ કમિશનરને હુકમ કર્યો: ‘ધસકો ગિફ્ટાર કરો. યાને પર લે જાઓ.’ રાજવાડેને સંઈ ગયા.

છુટ્ટે હાથે ગોળીમાર થવા લાગ્યો. મનૂરો ધાવણ થઈને પડવા લાગ્યા. કેટલાક લોકો પાછળથી વીખરાયા. વચ્ચેથી નાસી ગયા. એક દલાકે મામલો ચાલ પડ્યો બુનિસિપાલિટી, કોંગ્રેસ હોસ્પિટલ, ધર્માઈ હોસ્પિટલ, સરકારી હોસ્પિટલ વગેરે હોસ્પિટલોની ખીમાર-ગાડીઓ છટી.

ગામવાડેને મૂકીને તરત જ વિદ્યુત મોટર લઈને વાયુવેગે મારુનિ સંઘાનમાં આવ્યો અને બાબુભાઈને મામલાના ખર્ચ આપ્યા મામલાના ખર્ચ પડતાં જ ગોપાળગવને લઈને બાબુભાઈ તોફાનની જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા. બાબુભાઈ આવ્યા ત્યારે કમિશ્નર વગેરે અધિકારીઓ ચાલ્યા ગયા હતા. ધાપણ થયેલાને પોલીસ પહેગ નીચે ઇસ્પતાલે ખસેડવામાં આવતા હતા. લોહી નીંગળતાં કપડાં; બેભાન, ત્રાસજનક ચહેરાવાળા અનેક મનુષ્યો ગરતો ભગઈ ગયો હતો. બાબુભાઈ અને ગોપાળગવ દુઃખિત મને મોટરમાંથી ઊતર્યા અને મનુષ્યોને ખીમાર-ગાડીઓમાં મોકલવાના કાર્યમાં મદદ કરવા લાગ્યા. દોઢેક કલાક જખ્મીઓને સાગરા માટે મોકલી આપી બાબુભાઈ, પાછા સંઘાનમાં આવ્યા.

હકીકતથી વાકેફ થયાં. આટલા તાર લખાવી સરચાનના પ્રમુખ જોપાળ નેપીની સહીથી રવાના કરવા દેહી પછી કહ્યું: 'હવે એક આખો કાગળ લ્યો. પરિપત્રના રૂપમાં લખો. આને કઈ તારીખ થઈ?'

‘ચોથી નવેમ્બર.’

‘અગિયારમી નવેમ્બરે દેરાબરમાં મજૂરો પરના આ અસાધ્યારના વિરોધમાં હડતાળ અને સજા ભરાય. સજામાં વિરોધ દર્શાવતો દરાવ કરી મુખ્ય કાર્યાલયે મોકલી આપે તે પણ પરિપત્રમાં લખો. પરિપત્રમાં લખીને પછી મહાસભાના સામાન્ય મંત્રીને એક પત્ર લખો. તેમાં દરેક પ્રાતિક સમિતિઓ તથા ગિરજા સમિતિ જોને આ હડતાળને સંપૂર્ણ બનાવવામાં સાથ આપે તેવી ખાસ

ન્યુ કોટનના હસ્તાળિયાઓનો પ્રશ્ન એમને મૂંઝી રહ્યો હતો. બીજી બાજુ સંસ્થાન ઉપર લયનાં વાદળ ઝમૂમી રહ્યાં. એમને આભાસ થતો હતો. એમના નિર્મળ અને તટસ્થ હૃદયમાં ભાવિ ઘટનાઓના લયુક્તારા વાગતા હતા. દુશ્મને ઇંગ્લેન્ડ પૂર્વક ખરામે ચાલી દીધેલા કામદાર-ચગવળના જહાજને તોફાનમાંથી બચાવી લઈ દિનારા લાગી હાંકરી જવાનું ભગીરથ કાર્ય માથું ભાઈ સામે આવી પડ્યું હતું.

એકાએક તેમને એક વિચાર સૂઝ્યો. તરત જ કાગળ લખવા બેઠા. કાગળ લખતી વખતે તેમના ચહેરા પર નિશ્ચિતતાની રેખાઓ અકારેલી જણાતી હતી. કાગળ પૂરો કર્યો. વળી આંટા મારવા લાગ્યા.

નાનુભાઈ ઇરિપતાલના અહેવાલો લઈ આવ્યો તે જ વખતે માંદાના ખખર પૂછતા પહેલાં તેના હાથમાં કાગળ આપીને કહ્યું:

‘તું હાલ સવારની ઝડામરમાં માલવણ જા રાતે બાર વાગે માલવણ પહોંચીશ. રાતોરાત આ મરનામે ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ઘર શોધી કાઢજે અને પરમ દિવસ બપોરે જો વાગ્યા પહેલાં કામ પતાવી અહીં આવવાની ઝીમગ પકડજે.’

નાનુએ કાગળ ખિસ્સામાં મૂક્યો અને બીમારોની નોંધ આજુ-ભાઈના હાથમાં આપી.

પરવીના પડમાં ધખી રહેલા લાવારસથી જમીનમાં ફાટ પડે અને બાખી ધરતી ધણુધણી ઊડે તેમ મુખર્ષના ગોળાબારથી આખું દિંદ ધણુધણી ઊડ્યું. અખિલ ભારત મજૂર સંઘે આ અત્યાચારી પગલાના વિરોધ તરીકે, શહેરે શહેરે અને ગામડે ગામડે હડતાળ પાડવાનું ફરમાન બહાર પાડ્યું.

મુખર્ષની હડતાળ સફળ બનાવવા મુખર્ષના આગેવાનોની બેઠક મળી તેમાં મજૂરસંઘના મદદનીશ મંત્રી અને બાબુભાઈ હાજર થયા. બાબુભાઈએ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં કહ્યું:

‘આપને ખબર મળી ગયા હશે કે ન્યુ ફાટનમાં મજૂરોની ગઈકાલની સભા લાડીમારથી પોલીસોએ વિખેરી નાખી. ગોદીના કામદાર સંઘની સભામાં મજૂરોને પ્રાયમિક હક્કોની વાત કરવા ખાતર આપણા સંસ્થાનના બે કાર્યકરોને ગિરફતાર કર્યા છે. રેલ્વે યુનિયનના મંત્રી મને મળવા આવ્યા હતા. તેમણે હડતાળ પડે તો ઉતારુઓની તકલીફની વાત કરી. એક દિવસ માટે પોતાનો સામાન પોતે ઉઘાવી લેવો તેમાં કશી અડચણ નથી. પહેલા અને

આફત છે. એ આફત એક દિવસ ભોગવી લઈને આપણા સ્વમાન-
નું રક્ષણ કરવું એ મને ઈષ્ટ લાગે છે. એટલે રેલ્વે અને ટપાલી-
મંડળના મંત્રીઓને બોલાવી છેલ્લી વાત કરી લેવાની જરૂર છે.
જો થકય હોય તો આપણે એકેએક મજૂરને ઢામ પર ચડતો
રાકવો. જોઈએ સૌ મળીને એક સાથે હડતાળ પાડે તેમાં નોકરી
જવાનો ભય નથી જ. એ ભય છોડીને બલે બે-ચાઠ જણ હોય
તો પણ પાડે એટલી બધી આશા દગેક પાસે નહિ રાખી શકાય.
તેથી આપણે સૌએ પ્રયત્ન કરી સમુદયત હડતાળો પડે તેવી
પેરવી કરવી જોઈએ અને આવી જંગી હડતાળ પડે તો જ
આપણે હિદીઓ એક તાંતણે થયા છીએ એની પ્રતીતિ થાય.

ખીજું એક ખાસ ધ્યાન ગમખાનુ છે તે એ કે સરવસને
અટકાવે, માર મારે કે ગોળી છોડે તોપણ આપણી શાંતિ ન
તૂટવી જોઈએ. એને માટે મારુતિસઘ, મજૂરસઘ, પ્રાંતિક સમિતિ
અને અન્ય મંડળોના કસાયેલા સ્વયંસેવકોને મોખરે અને તોફાની
ટાળાઓ પાસે ગમખા જોઈએ કારણકે શાંતિ એ જ આપણી
છતનુ મૂળ છે.

હડતાળ સંપૂર્ણ અને તે માટે આપણે સ્વયંસેવકો, કાર્યકર્તા-
ઓ, વિદ્યાર્થીઓ, વગેરેને જુદે જુદે સ્થળે એકઠા કરી સમજ
આપવી પડશે આપણી પાસે સમય ઓછો છે તેથી ઝડપથી
કામ કરવું પડશે મજૂરવર્ગમાં આ બનાવે રાખની જવાબા દેવાની
છે તેથી તેમને હડતાળ પર ઉતારવાનું કામ સહેલું છે પણ તેમને
શાંત રાખવા એ કડણુ છે. હવે આપણે ત્રિભાગવાર કામ વહેચી
લઈએ.

ખાણભાઈના કચનને ટેકા આપનારા, એમાં મુશ્કેલીઓ ફર્શાવ-
નારાં બે-ત્રણ ભાષણ થયા પછી કાર્યક્રમ પાર પાડવા વિભાગોની
સોંપણી થઈ બાજરમાં શાકભાજી સુદાં ન વેચાય તેવી હડતાળ

પણ વિષે કાઈને શંકા ન હતી. મિત્રો, 'કારખાનાં, ખમરો, મહાવિદ્યાલયો ને વિદ્યાલયોમાં ઝાંઝો પ્રવલ્ન કરવાની જરૂર ન હતી પણ રેલ્વે, ગોદી, ટપાલ અને સરકારી ઑફિસોનો પ્રશ્ન મુખ્ય હતો. તેને માટે સુનંદ પીઠ દાર્યકરોને ગોઠવ્યા. મુંઝવણની હડતાળને યાદગાર બનાવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સાથે સૌ બહાર પડ્યા.

મારુતિ મિલમાં આવી જાણુભાઈ એ ગોપાળરાવને બોલાવ્યા. 'આજે ચાર વાગે મિલ બંધ કરાવો. ચારથી સાડા ત્રણ કલાક પત્રિકા વહેંચવા જવાનું છે. અને આઠથી સાડા નવ સંસ્થાનમાં સભા છે. આવતી કાલે મિલ બંધ છે. આ ત્રણ સૂચનાઓનાં પાટિયા લગાવી દો અને દરેક કામદારને કામમાં જપાટો કરવાનું કહી દો.'

ગોપાળરાવ ગયા પછી ત્રિવેદીને બોલાવ્યા. 'જુઓ મિસ્તર ત્રિવેદી, આજે ચાર વાગે મિલ બંધ થશે. ત્રણ કલાકમાં દરેક કામદાર આ નોંધ પ્રમાણે વિભાગવાર પત્રિકાઓ વહેંચી આવશે. રાતે આઠ વાગે સંસ્થાનમાં સભા છે. તમે પણ આવજો. સાથે તમારા મિત્રોને લાવજો. એ વખતે રેલ્વે, ગોદી, તાર, ટપાલ વગેરે ખાતાઓની હડતાળ માટે સમજણ આપવા દુકડીઓ ગોઠવાશે. ખાસ ઉપરોક્ત ખાતાના કારકુનવર્ગને સમજાવવાનો કાઈ કીમિયો શોધવાનો છે. તેમને પત્રિકાઓ પહોંચાડી, અને તેટલાને રૂબરૂ મળી સમજાવવાના છે. નાનું વિદ્યાર્થીઓમાં જશે.'

'કાગ્રિસ કમિટી અને ટ્રેડ યુનિયન કંઈ નહિ કરે ?'

'એ બધું કરે છે અને કરશે, પણ આપણે એવડે દોરે કામ કરવાનું છે. મંપૂર્ણ હડતાળ રેલ્વે, તાર, ટપાલ સુદાંતી એ સામાન્ય વાત નથી.'

'હાજી. એ છે તો અસાધારણ.'

'બસ ત્યારે રાતે આઠ વાગે બંને તેટલા મિત્રો સાથે સંસ્થાનમાં આવજો.'

'આ વખતે બધાં ડેવલપમેન્ટ અનસાઈન્ટિફિક અને અન-નેચરલ થયાં છે, નહિ સાહેબ ?' ત્રિવેદીએ ધૂળધું.

‘ અશાસ્ત્રીય કે અકુદરતી તો ન જ કહેકાય. પણ અણધાર્યાં ખરાં. એનું કાગળ એમ છે કે ઘણા વખતથી ધૂધવાતો અગ્નિ એકદમ ભડકો ચાલ ત્યારે આપણને નવાઈ લાગે છે. ખરી રીતે એમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી ’

ત્રિવેદી ગયા પછી બાણુભાઈ જે દિવસનું ચડેડુ મિત્રનું કામ પતાવવા લાગ્યા. પૂરી ૫૬૨ મિનિટ ન ચર્ચ ત્યાં નાનું ઉતાવળો આવ્યો. એના ચહેરા પર ભય અને ઉદ્વેગ જણાતા હતા. બાણુભાઈએ શાંતિથી પૂછ્યું: ‘ કેમ નાનું ઉતાવળો ? ’ નાનું બોલો. થોડી વારે શાંત ચર્ચને બોલ્યો: ‘ મેં ખાનગી ખમર સાંભળ્યા છે. ખરા-ખોટા રામ જાણે, ’ બાણુભાઈ સાંભળી રહ્યા: ‘ કે આજકાલમાં મજૂર સંઘનું મુમઈ-મથક અને મારુતિ સંસ્થાન એકઠાપડે ઠરાવશે. ’

‘ એવું પગલું ભરતાં સરકાર વિચાર કરશે. દુનિયામાં કાંઈ મનાતી અગ્રેજ સરકાર એવું અવિચારી પગલું નહિ ભરે. અને ભરશે તો ભારે પડશે. તને ક્યાંથી ખબર મળ્યા ? ’

‘ મનોરદાસ શેકની પેઢીમાં મારો એક મિત્ર છે તે વાત લાખ્યો. શેકે કમિસ્નરને મળી આ બધું કરાવ્યું છે અને હજી એ જ આ બધી ચાવીઓ ચાલે છે. ’

‘ કંથી હરકત નહિ. તું તારા કાર્યાલયમાંથી ખાસ કાગળો વગેરે ફેરવી નાખજે, અને સાવચેત રહેજે. અને આજ ને આજ ‘ બોન્ડે સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની ’ના મેનેજરને મળી આવજે. ’ નાનું ગયો.

ખજનગીને બોલાવી બાણુભાઈએ સિવક તપાસી. સંસ્થાન અને સંઘની પુરાંત જ્ઞાને ખાતે ચાલી દેવી તેના વિચાર કરવા લાગ્યા. કદાચ એકઠાપડે ઠરાવે તોપણ મોટી ગકમ સરકારને હાથ ન પડે તેવી ગોઠવણ કરી. ખજનગીને જતાં જતાં બાણુભાઈએ કહ્યું: ‘ આ તો ફક્ત અફવા છે. મને પોતાને નથી લાગતું કે સરકાર આવું પગલું ભરે. તમે આ વાત ક્યાંય ફેલાવતા નહિ. ’

‘ બહુ સારું સાહેબ. ’ ખજાનચી બારે પગલે બહાર ગયા.
બાબુભાઈ પોતાના કામમાં મૂકાયા.

બરાબર અઢી દિવસ દસ કલાક ઊંઘના બાદ કરતાં પૂરા
પચાસ કલાક મુઝઈના મળૂગ-વર્ગના મગજ ઉપર સતત મારો
ચાલ્યો પત્રિકાઓ, કામદારો, કારકુનો, બહેનો, વિદ્યાર્થીઓ, વાનર-
એનાઓ એક પછી એક હડતાળને સફળ બનાવવાની સમજણ
દેવા નીકળી પડ્યાં. લતે લતે, ઘેર ઘેર એક જ વાત ‘ અગિયાર-
મીએ સત્તજડ હડતાળ પાડવાની છે. ’ ‘ અગિયારમીએ તાર-ટપાલ
પણ બંધ છે. ’ ‘ અગિયારમીએ લોકલગાડીઓ બંધ છે. ’ ‘ અગિ-
યારમીએ દ્વાર બંધ છે ’ ‘ અગિયારમીએ વાહન માત્ર બંધ છે. ’
‘ અગિયારમી યુદ્ધ-શાંતિને દિવસ છે. ’

મેઠા લાલ-લીલા અક્ષરે લીંત પર પત્રિકાઓ ચોડાઈ ગઈ.
છાપાવાળાઓએ ‘ અપૂર્વ હડતાળ ’ કરીને નવમીની રાતે અમ-
લેખ લખ્યા ને ‘ બારમીએ અંક બંધ ’ કરીને કાળા લીટીના ચોગઠા-
માં ગોળાબારના અત્યાચારને ધિક્કારી કાઢતું લખાણ લખ્યું. અગિ-
યારમી આવ્યા પહેલાં જ મુઝઈગરા મગજને પર હડતાળ પડી ચૂકી.

ઘાટીઓએ જે દિવસ અગાઉ બાઈસાહેબોને પાણી, વાસણ,
કપડાં હાથે કરી લેવાની ચેતવણી આપી દીધી. અને એ આગામી
દુઃખને ગડતાં સ્ત્રીઓએ ચાલીએ ચાલીએ સરકાતું ઉતર રાખ

અ રુણનો મુરોમિત નાગી રથ ક્ષિતિજ પર આવીને ઊભો રહે તે પહેલા, સત્યનારાયણના પ્રતાપી મિશ્રો જગત પર પોતાનો પ્રભાવ પ્રસારે તે પહેલાં ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલી મુનર્ધ નગરી જાગી ઊઠે તે પહેલા, કાળગત્રિના ઝોછાવા જેવા, સ્વામ ગગી પોષાધ્વાળા સિપાઈઓએ મારુતિ સમ્યાન વેરી લીધું

ફળશ્રકના બગીચામાં બાલુભાઈ ગીતાના પ્નોક ખોલતા આંટા મારે છે ત્યાં તેમણે સરથાન ફૂતો વેરે પહો પથરાયેલો દોરો શુ છે તે જોવા રસ્તા તરફ નજર કરે છે ત્યાં લીક્ષુ પ્રમથ તેમની આખો પર પડ્યો આખો અબ્બઈ ગઈ એક સેકડમાં તેજ ફેકનારે બાલુભાઈનો ચહેરો જોઈ લીધો બાલુભાઈ બગીચામાંથી નીકળીને મુખ્ય દગ્ગામ તરફ જવા રસ્તા પર આવ્યા એટલામાં સામેથી બે-ત્રણ અમનદારો અને સોજરોની એક ટુડી આવતી જણાઈ

ચાલે તેમ ધમ્મજ્ઞા હો તો આપ લશ્કરી સિપાઈઓને બહાર જ રાખો એવી વિનંતિ કરું છું. આમાંથી કોઈ ક્યાંય નહિ જાય એ વિષે આપ નિશ્ચિંત રહેજો. ’

‘અમને તેમાં કશી હરકત નથી. ’ સલામ કરીને ગોરો અમલદાર પક્કટણ સાથે બહાર નીકળી ગયો.

સાડા પાંચ વાગે ઘંટડી વાગી. કામદારો મધ્ય ચોકમાં રાષ્ટ્ર-ધ્વજ ફરતા આવીને એકઠા થયા. સૌ આવી ગયા એટલે ‘બાબુ-ભાઈ બોલ્યા. ’ ‘સંસ્થાનને ગેરકાયદે ઠરાવવામાં આવ્યું છે ઉપરાંત એવીસ કલાક અહીં અટકમાં રાખવાનો હુકમ છે. ’

‘કયા સંસ્થાનમે’ સે હમકો નિમ્મલના મંગતા હૈ ? ’ એક હીચો રાતો-પીચો થઈ જતાં બોલ્યો: ‘હમ કબી મકાનકા કબજા નહિ છોડેગે ’ સાંભળીને બીજા બે-ચાર જણ પણ બીકળી બીક્યા.

‘જુઓ ભાઈઓ, આમાં ઉતાવળા થવાની કશી જરૂર નથી. મરતાં સુધી સંસ્થાનનો કબજો ન છોડવો એ સારી વાત છે. એમાં વીગતા છે. પણ એની અત્યારે જરૂર નથી. આપણા-માંના કેટલાક એમ કરી શકે ? જુદો, બાળકો, કેટલીક સ્ત્રીઓ એમ ન કરી શકે. વીકરેલા સોલજરો ન કરવાનું કરે તે વખતે મગજ ઠેકાણે રાખીને શાંત રહે તેવા, બહાદુરીથી કેસરિયા કરે તેવા આપણામાં બહુ ઓછા છે. એટલે મેં આપણે માટે તથા ન્યુ કોલનના મજૂરો માટે હડતાળ ચાલે ત્યાં સુધી કામ કરવાનું એક સુંદર સ્થળ શોધી રાખ્યું છે. ત્યાં આપણે કાલે સવારમાં જ

ખાળક જેવી અદાવાળા કામદારોએ તાળીઓના અવાજથી સ્વસ્થાન ગળવી મૂક્યું

‘ જાઓ હવે જરૂરી સામાન તૈયાર કરો સર્પ કાચળી ઉતારી નાખે તેમ મમ્મનોની અને હારે ચીજ-વસ્તુઓની માયા ઉતારી નાખો અને હિંગલ્તે જતા ઉતેમાઓની ભાવનાથી મનને મજ ખૂત કરો ’

*

મધરાતે દરોડો પાડીને મજૂરસંઘના કાર્યાનયમાંથી ત્રણ કારકુનોને અને એક ઊંકરાને પકડીને ઉતારી મૂક્યા મદાર તાળુ મારી પોલીસ-પહેરા ગોઠવી દીધો ભાવખત્રા, પરેત અને મદા લક્ષ્મીમાંથી દરેક આગેવાન કામલાગે પકડીને ભારખના જેલમાં પૂરી દીધો

પ્રાતિક સમિતિના સામ્યવાદી સભ્ય ભાઈ ગરિમકાતને ગિરફ તાર ક્યાં

સવારથી જ મુમઘિમાં પોલીસરાજ શરૂ થઈ ચૂક્યું દ્વાબો ખાલી જતી હતી, ગરતાઓ સૂતા સૂતા લાગતા હતા, દુખનો બધ હતી

બપોર સુધીમાં ઠેર ઠેર લશ્કરી પહેરા ગોઠવાઈ ગયા સાજ ના ચાર વાગે પ્રાતિક સમિતિના મકાન આગળ વિદ્યાર્થીઓ, મજૂરો, ગુમાસ્તાઓ, કારકુનો, શિક્ષકો, એમ્બા થવા લાગ્યા રેલ્વે, ગોદી અને ટપાલના તનતોડ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા

સાડાચાઝ વાગતા મંત્રીઓ અને સ્વયંસેવક મડળોના ક્રેપ્તાનો આવી પહોંચ્યા રાષ્ટ્રધ્વજ, લાલ ઝંડા, પૂડાંના સૂત્રો, કપડાના સૂત્રો લઈને વાનગ્યેના અને કામદારો રૂઆપથી ફરવા લાગ્યા

પાચના ટકોરા પગા ચાર ચારની હારમાં સૌ ગોઠવાયા હતા એ જ વખતે ચાર લોરી ભરીને ગોરા તથા ગુરખાની

પદ્મલે જોઈવાઈ. અધિકારીએ આવી મંત્રીઓ તથા મંડળોના મુખીઓને કેદ કર્યા. બાકીનાને વીખરાઈ જવા હુકમ કર્યો. કોઈ વીખરાયું નહિ એટલે તુરત જ લાકીમાર શરૂ થયો. કેટલાક નાકા, કેટલાક ખેસી ગયા. કેટલાક ગીત લલકારીને ચાલવા લાગ્યા. ચાલવાનો પ્રયત્ન કરનારને બમણો માર પડ્યો. લાકીઓ, બંદકોના કુંદા, ગડદા-પાટુથી કેટલાયને જમીનદોસ્ત કર્યા તોપણ કોઈએ હાથ ઉઠાવ્યો નહિ. સખ્ત ધાયલ થવા છતાં ન હીંચ્યા તેમને સમિતિના જ મકાનમાં પૂર્યા

દરેક રસ્તાને નાકે લોકોને ચાર વાગતાં અટકાવવામાં આવ્યા હતા. પ્રાતિક સમિતિ મુઠી બહુ થોડા પહોંચી શક્યા હતા. કેટલીક જગ્યાએ અટકમાં લેતાં વિના કારણુ હમકલાં થયા. મહા-લક્ષ્મીથી આવતી એક મજૂર દુકાનીને લેમિંગ્ટન ગ્રાંટરોડના જંકશન આગળ રોકી. રોકનાર પોલીસ પચીસ હતા. મજૂરો પણ તેટલા જ હતા. ધક્કા મારી મજૂરો આગળ વધ્યા. ધક્કામૂકી કરતા પોલીસઓકી નજીક પહોંચ્યા ત્યાં બીજા પોલીસો બહાર દોડ્યા આવ્યા. મજૂરોને માર મારી ચાલુમાં પૂરી દીધા.

એવું જ હમકલુ લાયખલાક્ષિજ પર થયું. નળમળરમાં પંદરેક પોલીસ ઉપર સો જેટલા હિંદુ-મુસ્લિમ કામદારો તૂટી પડ્યા. પાંચ મિનિટમાં બીજા દુકાનીઓ આવી પહોંચી. કામદારો જુદી જુદી દિશામાં નાસી ગયા.

નળમળરમાંથી નીકળેલા ચાર કામદારો કર્નાકલિજ થઈને સીધા ગોદી પર ગયા અને શહેરમાં કામદારો પર ચુજરી રહેવા સિતમના ખગર આપ્યા.

‘તુમ લોગ યહાં કામ કરતે હો. વહાં તુમારે બાઈ-બહિન પર પીટ પડતી હૈ. સારે શહેર મેં લશ્કર દિખાઈ હેતા હૈ. મિલ ઔર કારખાનેકા એક બી કામદાર જિત્તા નહિ રહેગા.’

બસ જૂમ ઊડી.

‘સુના, ચે લોગ કયા કહતે હૈ?’ એકે ખીજને ક્યું.

‘કયા?’

‘મજૂરો પઠ માર પડતી હૈ ચહરમે લશ્કરદા પહેગ હૈ.’

‘તો હમ લોગ કયા કરે?’

‘કામ છોડ દે. ઔર કયા? આજ કાઈ થોડા બોલ સકતા હૈ?’

‘ચલો તળ ઝોડો.’ કહીને ઉપારેલી ગૂણુ પડતી મૂકીને રસૂલમિયાં બહાર નીકળ્યો. નીકળતાં નીકળતાં ચારને ચેનવ્યા ચારે આફને, અડધી ગોદી ખાલી થઈ. અને અડધીમાં ગણુગણાટ શરૂ થયો.

પચાસ-સાઠ મજૂરો બહાર નીકળીને ઘર તરફ જતા હતા ત્યાં પાછળથી એક પોલીસ-પટ્ટણુ આવી. મજૂરોનો માર્ગ રોકીને અમલદારે હુકમ કયો: ‘ચલાઓ, પિછે ચલો.’

‘કયો?’ રસૂલખાનું મગજ ફાટયું. ડાળા ફાડીને એ અમલદાર સામે ધૂરકયો.

‘કયો? કયા?’ એક ગુરખો આગળ આવ્યો વડા અફસરના ઇશારાને સાનમા સમજી જઈને રસૂલખાને ધક્કા મારી પાછો હાંવ્યો. આખી પટ્ટણુ મજૂરોને ધક્કાવીને અંદર લઈ ગઈ.

‘ચલાઓ કામ શુરૂ કરો.’

ગોડણુ સુધીનું મેડુ પચિયું, કાળું જાફીટ, ગંદી કાળી માથામા બેસી ગયેલી ટોપી, કાળો વાન, ભૂખરી મૂઝો, લકૂ શરીર, ચમકતી આંખો, ઊંજળા દાંત, કચકચાવીને દંતુ ગૂણુની ચપ્પી ઉપરથી એક ગુરખા ઉપર ફૂટી અને ‘કાય તુઝા ખાપાયા શુદ્ધામ આહે?’ કહીને એને ગળે પાક્યો.

સિપાઈઓ દંતુ ઉપર તૂટી પડ્યા. મજૂરો સિપાઈઓ પર તૂટી પડ્યા. ફણવારમાં રમખાણુ થઈ પડ્યું સામસામા લોહી-

લોહાણુ થઈ ગયા. નવી ટુકડીઓ આવી તે પહેલાં આખી ગોદી-
ના મજૂરો અને કારકુનો એકઠા થઈ ગયા. થોડી વારમાં નવી
ટુકડીઓ આવી પહોંચી. નવા સોદ્ધરોને જોતાં જ સૌ જેમ ફાળ્યું
તેમ જીવ લઈને નાઠા. નાસતાં કેટલાક પકડાયા. કેટલાકને મરણ-
તોલ માર પડ્યો.

રાત પડી. અંધારું ઊતર્યું. શહેરમાં ૧૪૪મી કલમ લાગુ
પાડી. રાતે દસથી પાંચ સુધી બહાર નીકળવાની બંધી થઈ. રાત-
ના રાજ એનો લાભ લેવા નીકળી પડ્યા. ગિરગામ બક રોડને નાકે
એક દુકાનમાં એકાએક ભડકો થયો. લોક દોડી આવ્યા. ‘કાઈએ
આગ લગાડી, દોડો દોડો.’ ભડ ..ભડ...ભડ આગની જ્વાળા
ઊંચે ચડી. રણુણુ ટણુણુ ભમાનકે ટોકાગ વગાડતા, ઝીંક જમા-
નાના લડવૈયા જેવાં લોખંડી બખ્તર અને પિત્તળના ટોપા પહેરેલા,
લાલ સીડીવાળા, લાલ ગથમાં બેસીને વાયુવેગે દોડતા, રસ્તામાં
હડકેટે આવનારની પરવા કર્યા વિના બળાવાળા છૂટ્યા. જોતજોતા-
માં ત્રણ-ચાર બંબા આવી પહોંચ્યા. ચોથે માળે જવા માટે એક
અમિશત્રુ લાલ સીડી પર બેઠો. સરસરાટ સીડી લાંબી થઈ અને
છેક આગની ઝાળ સુધી એને પહોંચાડી દીધો. એણે પાણીનો
ધૂધવો છાંચો એવો જ તાળીઓના અવાજથી આસપાસ એકઠા
થઈ ગયેલા માળાના લોકોએ એ વીરને વધાવી લીધો. ૧૪૪મી
કલમનું જાન બૂલીને કેટલાક રસ્તા પર ટોળે વળ્યા. અર્ધા કલાક-
માં આગ ઠરી ગઈ. નજરાજના શરીરમાંથી નીકળેલો છળી ફરડા-
ના ઝાડમાં પેડો હતો એમ, બંગેલાની આગ શમી તેવી જ પોલીસ-
અમલદારોના શરીરમાં પેડી અને લોકો ઉપર દંડાપ્રહાર શરૂ થયો.

પણ ગિરગામ બેક રોડ શાંત પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં પાપધુની
લાગી. ફરી બંબાવાળાના બીજા ધણુધણુટ કરતા ટોકરાના અને
પેડાના અવાજે લોકોની ઊંઘ ઊડી ગઈ. એક મારવાડીનું ઘર

સજગાથી અદર પાત્ર-સાત મવાલી જિતવાં હતા. હાથ આવ્યું તેટલું સ્વર્ધ નાસવા જતા રોક જગી ગયા. ખૂમ પાડી તેવા જ જાગીએ-થી પાછળ જિતરી પડ્યા.

શાંતિમાંથી આગ પ્રગટાવનાર અને આગમાંથી શાંતિ કરનાર અને પ્રકાગ્ની ટુકડીઓ દોડતી આવી પહોંચી. આખા શહેરમાં ધાક, લૂટ, આગ, બંબા, પોલીસ, સોલ્ડર, સિપાઈ, ધાધન, માર-ફાક, છરી, ચાકુ, લાકી, તમંચા, વગેરેથી આખી રાત ધમાક મચી રહી. હિંદુ-મુસ્લિમ રમખાણોની કાગમી યાદ આપે તેવાં મવાલીઓના તોફાનોથી આખું શહેર ધ્રુજી ઊઠ્યું.

*

પરેશિયાના પાત્ર વાગ્યાથી ધમાલ મચાવી મૂકનારા મુમકગિરા લોકો, સાત વાગ્યા ને સરજ જાગીને જોએ આવ્યો તો ય ધર બહાર નીકળ્યા નહિ. દૂધવાળા કે શાકવાળા દેખાયા નહિ ધાડીઓ પણ આવ્યા નહિ. શહેરીઓનાં મન પર ન કળાય એવી અગમ્ય ધાક બેસી ગઈ એ વખતે દાદગથી બાહિયા ધક્કા મુધી મોટર લોરીઓ દોડવા લાગી

કરી શકતી નથી. અને જે સામા થતા નથી, સાંતિથી પોતાનું કામ કર્યે જાય છે એને પકડે છે.’

‘નિર્દોષને પીડે ત્યારે જ પાપનો ધડો ભરાય.’

‘હવે એને રાક્ષસને પાપ-પુણ્ય કેવું?’

મારુતિ સંરંધાનની લોરીઓ પૂરી થઈ પછી ન્યુ કોટનના મજૂરો નીકળ્યા.

ગોદી ઉપર પહેલી લોરી પહોંચી ત્યારે જે-ચાર રુદ્રપુત્ર મજૂર, ઘોળા ટૂંકાં પંચિયાનો :કચ્છો મારેલો, સફેદ પહેરણ ને આથે લાલ ફેટા બાધેલા જોવા હતા.

‘કાય કુડે જાણાર છુમિ?’

‘માલવણ.’

‘હે સોલ્જર કશાલા?’

‘અમ્હાલા ગિરફતાર ક્રિયા દે.’ એક લેખો બોલ્યો.

‘કાય સાંમતે?’ બીજાએ પહેલા મજૂરને પૂછ્યું.

‘બધાને પકડીને માલવણ લઈ જાય છે!’

‘કારણ?’ ત્રીજો નજીક આવ્યો.

એકદમ ચારે જણા ખસી ગયા. લોરીઓ આવતી ગઈ તેમ જ્વાત વધતી ગઈ. મજૂર-ચાલીઓમાં વાયુવેગે વાત પ્રસરી ગઈ. મજૂર-લતાઓમાંથી શહેરમાં પ્રસરી. લાખનાં ઘરો ઉપર અગ્નિ-જ્વાળા ફરી વળે તેમ જે કલાકમાં સાગ શહેરમાં વાત ફરી વળી. ‘અરે વિનુ?’ એક મગણે કહ્યું: ‘દેખો, ખાલી મારુતિ સમ્યાનવાલે નહિ, સભી મજૂરોકા લે જાતે દે.’ ન્યુ કોટનના મજૂરોને જતા જોઈ એ બોલી જાક્યો.

‘હોય.’ વિનુએ સર્વગતાનો ડોળ કરી કહ્યું: ‘મુંબઈ મધે જિતકા કોરખાના, ગિરણી, સભી કામગરકો કેદ ક્રિયા દે. રાત મધે ફાર પિટા દે.’ હિંદી મરાઠીનું મિશ્રણ કરીને વિનુએ હેડ ધીરવા.

‘સાલા કયા હોયગા ?’ પડાણુ ચિંતામાં પડ્યો.

‘આ વખતે તો સિપાઈ લોગ પણ મજૂરની પડ્યે છે.’
વિનુએ ઉમેર્યું.

‘અચ્છા.’ પડાણુ ખુશી થતાં બોલ્યો.

દાદરથી લાઉચા ધક્કા સુધી માર્છલોમાં લબાવેલા માર્ગ ઉપર જે જે રહેતા હતા તેમણે નજરે નોંધું. અને જેણે નજરે નોંધું તેમણે કમ્પનાથી વધારીને પાડાશીને કહ્યું: ‘વાતનું વતેસર થતાં, રાતના ત્રાસને બુલાવે તેવી બપની લાગણી ફેલાવતી ગયો ઊડવા લાગી.

એકે ગપ મારી. ‘બધા મજૂરોને કેદ કર્યા છે. પૂનાથી લશ્કર મગાવ્યું છે. આખા શહેરમાં લશ્કર જોડાયું છે. કાકણ કિનારાના કિલ્લાઓમાં કામદારોને કેદ કરી ફટકારવાના છે !’

‘મારુતિ સંસ્થાનવાળાને માલવણના સિંધુદુર્ગમાં અને ન્યુ કોટનવાળાને વિજયદુર્ગમાં કેદ કરવાના છે. બાકીનાને બળબળી-થી કામે આપવા લશ્કર આવી પહોંચ્યું છે.’ બીજાએ ટેકા આપ્યો.

‘ગોદીના મુકાદ્દમોને અને મજૂરોને સખત માર માર્યો. એમણે સપ કરી લશ્કરના સોબરોને સામો માર માર્યો. ગોદીનો માલ લૂંટીને ધર બેગા કર્યો અને સ્ટીમરમાં હતો તે દરિયામાં ફેંકી દીધો.’ પહેલાએ જોસમાં આવી જઈ કહ્યું.

‘શાખાશ.’ એકે દક્ષિણી ગૃહસ્થથી શાખાશી અપાઈ ગઈ.

‘આમાં સરકારની મોટી ભૂલ થાય છે.’ એકે નાગર ગૃહસ્થ દાંતે ધસ ધસતા બોલ્યા. આલીના મધ્યમવર્ગના લોકો સાંભળી રહ્યા. ‘મારુતિ સંસ્થાન જેવા કામદારો, જેઓ શાંતિ રાખવામાં મદદરૂપ છે તેમને પોતાના પક્ષમાં લઈ, તેમની મારફત આ તોફાની લોકોને વસ રાખવા જોઈએ.’

‘પણ સરકારને ક્યાં શાંતિ જોઈએ છીએ !’ એકે લુહાણો

ચેપારી બોલી બિઠ્યો: 'એને તો મવાલીઓ તોફાન કરે, બે-ચાર શેઠિયાઓનાં ઘર લૂટે, પછી શેઠિયાઓના રક્ષણને બહાને મજૂરોને મારીને સીધા કરવા છે. અને શેઠિયાઓ પાસેથી વેસા લઈ દાખ-માં રાખવા છે.'

'જુઓ હજી મજૂરોની લોરીઓ ચાલુ જ છે.' એક જણે આંગળી ચીંધી

'અરે આખી રાત આમ ને આમ લોરીઓ ચાલ્યા જ કરી છે.' બીજાએ કહ્યું.

'જેટલા તોફાની લતા છે એમાંથી પકડી પકડીને લઈ જાય છે.'

'આપણા ઘાટા આજે આવ્યા નથી.'

'એ તો રખુચક થઈ ગયા.'

'આ એકે જાપાવાળા મુંઝઈને અડધું માંડું કરે છે.' એક વકીલ જાણુ લઈને બહાર આવ્યા.

'શું લખે છે?'

'વર્ગ-વિગ્રહની શરૂઆત: હિંદુ-મુસ્લિમ બેકારોએ શ્રીમંત લતાઓમાં પાડેલી ધામ: જુકી પડેલી સરકારની લશ્કરી વ્યવસ્થા: જોદીના મજૂરો અને લશ્કર વચ્ચે અથડામણ: શહેરમાં ઘાગુ પડેલી ૧૪૪મી કક્ષમ: હિંદુભરમાં હડતાળ અને સભાઓ: બલભદ્ર કાકારને દેશપાર કર્યા છે.'

'ખરું પૂછો તો આ ન્યુ કોટનના મામલામાં સરકારને પડવાની જરૂર જ નહોતી.' વકીલ સાહેબ બોલ્યા.

'નવ વાગવા આવ્યા તો ચ દુકાનો બિઘડતી નથી.' લુહાણે ગૃહસ્થ ચિંતામસ્ત અવાજે બોલ્યો.

'ક્યાંથી બિઘડે ? આજે દાલ કરતાં વધારે સળંગ હડતાળ પડવાની.'

સાડા નવ વાગતા આખું મુખઈ આવી ઊડતી ગપથી
જનાઈ ગયું

દસ વાગતાં જાણ્યા ધક્કામાંથી પાચ રીમરોએ લગર
ઉડાવ્યા અને સાડાનણ દબર રળામાંથી 'છન્દિયાન કિન્દાબાદ'
'વદેમાતરમ્'ના હર્ષનાદ ગાજી ઊડ્યા

'મજૂરો વિના સૂતી પડેલી ગોદીઓમાંથી પસાર થતા
રીમરો કાઢણુ દિનાગ તરફ ધીમે ધીમે ચાલના લાગી

મધ્યરાત્રિનો સમય હતો આવતો હતો. સાગરની 'ઊતરતી' ભરતીનાં મોળાં સ્ટીમરો સામે જોરથી અથડાતાં હતાં. અનંત તારાઓ પોતાના પ્રભાવથી અજવાળી આક્રમના આયમતા ચંદ્રને ઝાંખો પાડી રહ્યા હતા એ વખતે સાગરકિનારે અર્ધચંદ્રાકારે બૂકી રહેલી નાળિયેરીઓનાં ઝુંડમાંથી ડોહિયાં કરતા માલુ વણુના દોવા ઝબૂક્યા. મામે કાળમીંઠ પથ્થરનો બનાવેલો, કોઈ મહાબુજંગની માફક દરિયા વચ્ચે દોઢેક માઈન લાખો ચર્ચને પડેલો સિંધુદુર્ગ દેખાયો. મહવા લઈને આવતા નાવિકાનાં ગીત સંભળાયા, અને સ્ટીમરનું ઉતારુઓનાં મન હર્ષથી ઊછળવા લાગ્યાં.

મહવા સ્ટીમર સાથે લાગતા જ સામાન જાલુ પર મૂકી સૌ ઊતરવા લાગ્યા. પાંચે સ્ટીમરો ખાલી થઈ ગઈ. કિનારા પર પડાવ નાખ્યો. જોવા માટે માછીંલોક ટોળે વળ્યા. ધરાન છોડીને આવેલા પારસીઓને જોવા સુરતને કિનારે ગુજરાતીઓનાં જૂથ જામેલાં તેમ પોતાના જ મુલકમાંથી મુનઈ કમાવા ગયેલાને આમ અચાનક એક સામદા પાછા ફરેલા જોઈ, પરદેશીની માફક, કુતૂહલ-

ચક્રે તેમને માટે ખટારાગાડીઓમાં વ્યવસ્થા કરશું. સામાન સાથે તેઓ પાછળથી આવે. '

'કાનાબાપા, અહીંથી છ ગાઉ દૂર જવાનું છે. તમે ને મા કિરણને લઈ પાછળથી ગાડામાં આવજો. ' બાણુભાઈએ કહ્યું.

'અરે છે શું બાર માઈલ હોય તો ય શું ? તારે રહેવું રાણી ! ' કાનાબાલાએ રાણી સામે જોયું.

'ના રે. આ કિરણ નહિ આવી ચક્રે. '

'એની જેવડા ધણા ય આસે છે. '

'લાવો એમને મારી સાઈકલ પર લઈ લઉં. ' શાસ્ત્રીજીએ કિરણને બોલાવ્યો. સહેજ ચરમાઈને કિરણ રાણીમાની સોડમાં સંતાપે.

'આલ મારી સાથે. ' બાણુભાઈએ આંગણીએ વળગાડ્યો. ખીન્ન કોઈ છુદ્ધાં, બાળ, અપંગની તપાસ કરી, ભારે સામાન પાછળ રાખી સૌને આગળ ચાલવા હુકમ આપ્યો.

લાલ માટીથી ઢંકાયેલી જીવતી પહાડીઓ હરિયાળા સાડીઓ પહેરીને બેઠી હતી, વચ્ચે ફસરી છુદ્ધાં જેવાં કુદરતી ફૂલ ખીલી રહ્યાં હતાં, ખાત કાળનો મંદ મધુર પવન વાઈ રહ્યો હતો. રસ્તાને કઠિ ઊભેલા ઘટાદાર આંખા-વડલામાથી બાલ રવિ ડોકિયાં કરતો હતો. કાફલો ધીમે ધીમે ચાલ્યો જતો હતો, અને સ્ટીમરમાં મંદા થયેલાં સ્ફેદ કપડાં પર લાલ માટીની આછી ઝાંચ પડતી હતી.

મુંબઈની ધમાલ, માનવી મુંઝાઈ મરે એવી હવેલીઓ અને ગાડીઓના ધખધખાટમાંથી, પૂર બહારમાં ખીલી રહેલી કુદરત વચ્ચે આવતાં સૌનાં મન અનેરો આનંદ અનુભવવા લાગ્યાં. ગાતા-વાતા ને મોજ કરતા બે કલાકમાં છ માઈલ કાપી નાખ્યા. ન્યાં મુદામ કરવાનો હતો તે મેદાન નજરે પડ્યું.

ત્રણ બાણુ ત્રણ ટેકરીઓ, વચ્ચે આખા, કાણુ અને જાણુ-

ડાની વનરાઈ. બાલુમાં ખળખળ વહી જતો મીઠા યાણીનો ઝરો, માલવણી ફોંડા જતી લાલ સડક; આવી મનોરમ જગ્યાએ પડાવ નાખવાનો હતો.

ઝૂંપડામાંથી દસ-બાર માણસો દોડ્યા આવ્યા. ગંગાધર શાસ્ત્રી આગળ આસા. સાઈકલ પરથી ફિરજીને ઉતારી લીધો. બાલુભાઈએ સૌને નીચે બિતરવા આજ્ઞા કરી:

‘ થોડો આરામ લઈ સૌ નાહવા-ધોવાનું પતાવો. ’

બાલુભાઈ એક બાંબા નીચે મોટા કાળા પથ્થર પર બેઠા. શાસ્ત્રીજી સાઈકલ દોરીને નીચે આવ્યા. ઝૂંપડામાં રહેનારા તેમના કામદારોને સૂચનાઓ આપીને બાલુભાઈ શાસ્ત્રીજી પાસે આવ્યા.

બાલુભાઈએ તેમને કહ્યું: ‘ શાસ્ત્રીજી, અત્યારે અને સાંજે થાય એટલું જ સીધું મગાવો અને તે પણ જલદી અને તે માટે ખીચડી, બાત-દાળ એવું જ. અને પછી કાકથી..... ’

‘ આપ એ ખાતે નિશ્ચિંત રહેા. માલવણ જેવું બનર આખા ઢાકણમાં નથી. દસ હજાર માણસ હોય તોય શું! જે જોઈશે તે કાકથી હાજર કરીશ. ’

‘ બસ થયું ત્યારે. આપણે. ઝૂંપડાની જગ્યા સાંજે જોઈ આવશું. ચોમાસામાં પણ હરકત ન આવે એવાં પાર્કાં, માટી અને કામડીનાં લીંપણવાળાં મકાન બનાવવાં છે. ’

‘આપણે ઉઘોગમાં પહેલા કયા કયા શરૂ કરાવશું?’

‘ઉઘોગ માટે મકાન તો ચાપ. બે મોટાં લાંબાં કારખાનાંના ધાટનાં ઓપરાંવાળાં મકાન કરાવશું. હાલ તુરત કલાકે બે હજાર તાર કાઢનારા પાંચસો રેટ્રિયા, પાંચસો ફટકાસાળ, પાંચસો ડાંગર ખાડવાના ખાણિયા, પાંચસો લોટ દળવાની મોટાં ચક્રવાળી મંદીઓ.’

‘આપણા આશ્રમવાળાએ શોધી છે તે?’

‘હા.’

‘અહા તો બીજા પણ ઉઘોગો ચર્ચ શકશે, નાનિયેરીમાંથી કેવી કેવી અદ્ભુત કારીગરીવાળા ચીજો બને છે તે તો આપને ખબર હશે.’

‘હું જાણું છું. પછી તો આપણે કાગળ, સાણ, તેલ, ગોળ, ચાંપુ, દાંતિયા વગેરે જાતજાતના ઉઘોગો શરૂ કરશું. આ ચાર હાલ તુરત પસંદ કરવા પાછળ એ ઉદ્દેશ છે કે જલદી શરૂ ચર્ચ શકે. એ કામમાં કારીગરો પાવરધા છે અને મુખ્ય જરૂરિયાતની ચીજો ખોરાક અને કપડા, એટલે ખપત માટે બજાર શોધવાં ન પડે.’

‘હીક ત્યારે હું જાઉં.’ મંગાધર શાસ્ત્રી ગયા.

બાણુભાઈએ ફરતી નજર કરી તો પ્રકૃતિ દેવીની મીઠી ગોદમાં કલ્લોલ કરતાં પંખીઓ, સ્વતંત્રપણે ખીલી રહેલી વનસ્પતિ, સ્વચ્છદે વિહરતાં પશુઓ, આવી આદ્લાદક કુદરત વચ્ચે પોતાને અને પોતાના હજારો સાથીઓને વસવાની તક આપવા માટે ઈશ્વરનો આભાર માન્યો.

મૂંપડાં ચતાં સુધી સૌએ જોવાનું વખતમાં ઝાડ નીચે અને બાકી ખુલ્લામાં જ પડી રહેવાનું હતું.

*

હજી પૂરા આઠ દિવસ ચલા નથી. જેમ જેમ ઓળંગે આવતાં જાય છે તેમ તેમ કામ પાટે ચડતું જાય છે. ટોળાંબધ

મજૂરો કામે લાગી ગયા છે. બહેનોની ટુકડીઓ તમારા લઈને માટી સારે છે. જાઈઓ કાદાળા લઈને લાલ માટીની ખાણો ખોદી રહ્યા છે. માત્ર લગોટી પહેરી છે, કાળી ચમકતી ચામડી સૂર્યના તાપમા પરસેવાથી બીની ચઈને માટી લાગતાં લાલ બનેલી છે, 'ચલા, લોકર લોકર' એવી જૂઓ પાડતા તમારા જરનારા તથા પાવડે તમારુ જારી દે છે. સ્ત્રીઓ દોડતી જઈને ઠલવી આવે છે. ખીજી બાજુ કડિયાકામ શરૂ ચઈ ગયું છે. કારખાનાની ભીંતો માથોડું ઉપર આવી છે. પચ્ચીસ પચ્ચીસ કારીગર અકેકે ભીંતે લાગી ગયા છે. ઝૂપડાંનાં મકાનોના સેકડો ભીંતમાં, જમીનમાં દટાઈ ગયેલાં પ્રાચીન ખડેરો પુનર્જીવન પામતા ધીમે ધીમે જોમાં ચાપ તેમ જીચાં ચતાં આવે છે. જાણે દટાઈ ચયેલી ભારતવર્ષની સરકૃતિ નવો દેહ ધારણ કરી નીકળી આવતી ન હોય !

બાણુભાઈ કામમા ફૂળી ગયા છે. એક બાજુ આ કામ, ખીજી બાજુ બંધાને નિયમિત પુષ્ટિકારક ખોનાક પહોચાડવાનું, ત્રીજી તરફ કનિયા-કકાસ વિન્યા સાથે રહી કામ કરાવવાની સમજાવટ, ચોથી બાજુ મુબઈથી આવતા, વધતા જતા તોફાનના ખબર અને ખબરને ખરા કરાવતા હમેશા મુબઈથી નાસી આવતા સેકડો લોકો-ને કામે ચડાવવાની ચિંતા. આમ બાણુભાઈ કામમા ફૂળી ગયા છે.

એ વખતે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિનો ઠનાવ રાષ્ટ્ર-પતિના પત્ર સારથે આવી પહોચ્યો. પત્રમા તાકીદે દિલ્હી આવવા લખ્યુ હતુ આમોઘોગસધના પ્રમુખ, મંત્રીઓ તથા પ્રાતિક શાખા-ઓના મુખ્ય કાર્યકરોને નિમત્રણો મોકલી તાકીદે બોલાવ્યાના તેમા ખબર હતા.

બાણુભાઈ બંધા કામનો જાર ગગાધર ચાચીને માથે મૂકી, દિલ્હી જવા નીકળ્યા

આદસો દનની નાની રમકડા જેવી સ્ટ્રીમર માલવણથી મુંબઈ જવા નીકળી. ત્રીજા વર્ગના બાંકડા પર સંઘોડાઈને બાણુભાઈ બેઠા હતા. બાણુમાં અને પગ આગળ દીનહીન દશામાં, અવ્યવસ્થિત, અસ્વચ્છ ટેવેલું પ્રદર્શન કરતા ઉતારુઓ તરફ જોઈને બાણુભાઈ નો ચહેરો દુઃખિત બન્યો. પોટકાં અને છોકરાને પકાખામાં રાખીને બેઠેલી, ગંદાં, ફાટલાં કપડાવાળી, બેસી ગયેલા ચહેરાવાળી સ્ત્રીઓ તરફ જોઈને એ વિચારમાં ઊંડા ઊતરી ગયા એવામાં એમને કોને અવાજ અથડાયો:

‘કુક ચાલતા બાણુ ?’

‘મુબઈ.’

‘મુબઈ કયાલા જતો ? તોફાન ફાર આહે.’

‘તોફાન તો આહે, પણ કરાયય કાય ? નોકરી આહે ન!’

‘તુ સંધ મધે નાહી ?’

‘મીં ગિરણી કામદાર નવ્હે.’

‘તર ?’

‘ તુમ્હારા મજહબ કયા હૈ ? ’

‘ મજહબ ઈસ્લામ. ’

‘ તો ફિર હિંદુઓકે સાથમેં કયોં ગયા ? ’

‘ હિંદુ, મુસ્લિમ, પારસી, ખ્રિસ્ત સબ એક હૈ. ગરીબોંકી દુનિયામેં મઈ બેઠ નહિ. ’ કોઈ નવજુવાન બ્યાખ્યાનકારનું સ્વપ્ન એમને એમ સંભળાવી દીધું. બાણુભાઈના કાન સંતુષ્ટ બન્યા. બીજા બાણુ વેંગુલાના દક્ષિણી બાણુ, માલવણુના એક યુવાન મિત્ર સાથે મોટેથી વાતો કરતા હતા તેના તરફ બાણુભાઈનું ધ્યાન ગયું.

‘ કામદાર સાથે કિસાન હડતમાં જોડારો એટલે સરકારના સાંધા દીલા સમજવા. ’

‘ અને એમાં આપણી જોવા મળ્યમ વર્ગના બલે. ’

‘ આપણે તો બળેલા જ છીએ ને ? ’

‘ નથી બળ્યા હજી. ’

‘ શું નથી બળ્યા ? મારી ઓફિસના અધીર્ કંઠન કલાઈ નક્કી કર્યું છે કે કોંગ્રેસની હાકલ પડ્યે નીકળી જવું. મને તો ગંગાધર શાસ્ત્રીએ એમના નવા કારખાના માટે જ જથ્થુની વરધી પણ આપી છે. ’

‘ કઈ જગ્યાએ કારખાનું છે ? ’

‘ માલવણુ ને ફોંડાની સડકે જ માઈલ ઉપર. હજી મકાનો

અણાય છે. પણ કહે જો તદ્દન નવું કારખાનું થશે. ’

‘ વાહ ! આપણો ચાન્સ લાગે તો જોજો. ’

‘ જરૂર. ’

બાણુભાઈ માત્ર સાંભળતા હતા. ’

મુંબઈ બિતરીને સીધા ટ્રેન પર ગયા. રેલ્વેમાં પણ એ જ વાતો. એક હસમુખો ગમ્મતી ટિકીટચેકર એક ગામડિયાને પૂછતો હતો : ‘ કેમ લ્યા, સવરાળ્યમાં બળવાનો કે ? ’

‘ હોવે ’ આપણે તો બળેના જ સીએ ને ! તમ લોક ન્ય
સોડો સો તે ? ’

‘ આ વખતે અમે વ ઝોડી દેવાના છીએ ’

‘ વાતો થાય ’

‘ નદિ પટેલ, ’ એક ગુમાસ્તો પાછને પાટિયેથી મો ફેરવીને
બોલ્યો ‘ આ વખતે તો શેઠિયાના નામાદર, વાણોતર, રેશ્વેના સાધા-
વાળા, હાકવાવાળા, ટપાલવાળા બધા નોકરીઓ મૂકી દેવાના ? ’

‘ તો તો સરકાર કાલ સવારે પાધરી દોર થઈ જાય. ’ પટેલ
ખુશી થયા ’

‘ પણ પછી ગાડી હાકશે કાણુ ’ દિગ્ગજેકરે પાછી મુશ્મલ કરી.

‘ કાણુ, તે વળી ’ પટેલે વળતો જવાબ આપ્યો

‘ કાલસા નાખનાર વિનાયતથી મોનારસે અને ઝડી ઝલી-
ને સાધા ફેરવવા માસ્તરોને બિલા ચાખશે ’

‘ એલા ઈ ભારી ખેસતું આવ્યું ’ કાઠિયાવાડનો એક લુહાણો
આનંદમાં આવીને બોલી બોલ્યો

માણુબાઈ શાંતિથી સાબળ્યા કરે છે

આખો કન્યો ઠાસોમસ ભર્યો છે બિમા રહેવાની જગ્યા નથી.
ખારણા આગળ પવન રોકીને લોકો બિલા હતા મુશ્મલ છોડીને
લોક દેશમાં નાસી જાય છે

‘ બીજી તો ઠીક ’ પટેલ વળી બોલ્યા ‘ આટલા બધા માનવી
દેશમાં જઈને ખાશે શું ? ’

‘ સૌ સૌનો માપદાનનો ધધો કરી ખાશે ’

‘ ધધામાં હવે બરકત ક્યાં બળી છે ? ’ પટેલે નિ શ્વાસ મૂક્યો.

‘ મોટા કારખાના બધ પડ્યા એટલે બરકત આવી સમજે

‘ હા એ પશુ ખરેખરું. પછી કદા કદીને પોતાના અથવા આસપાસના ગામનું વાપરે. ’

‘ આ નુસખો કાકને સજે તો સારું. ’

‘ પશુ રેલગાડીઓ બધ પડે ત્યારે ને ! ’

‘ હવે વાર નથી. ’ એક મજૂર બોલ્યો. ‘ હાકાર બલમદને કાળે પાણીએ મોકલ્યા ને મજૂરોને ગોળીએ વાંધ્યા. આથી સૌનાં મન જાંઝા થઈ ગયાં છે. સંપ કરીને એક સામટા મૂકી દે એટલી વાર છે. ’

‘ સંપ થવો બહુ કઠણ છે. ’ પટેલ હારીને બોલ્યા.

‘ મુંબઈમાં તોફાન બધ પડે તો સારું. ’ એક શેઠ ધીરેથી બોલ્યા.

‘ તોફાન તો તમારા જેવા શ્રીમંતોને ખરાખર નિચોવી લેશે, તમે એમને નિચોવ્યા છે તેમ, પૂરેપૂરો કસ કાઢી લેશે ત્યારે બધ પડશે. ’ છેલ્લા ખાનામાં બેઠેલા ચાર-પાંચ કોલેજિયનો-માંથી એક જિભા થઈને કહ્યું: ‘ દિયર, દિયર ’ કહીને તેના મિત્રો-એ શરાતન ચડાવ્યું એટલે એ આગળ વધ્યો. ‘ હું તો સીધે ચારે ગામ જઈને ખેડૂતોને એ જ વાત કરવાનો છું. શહેરોમાં ગમે તેટલી લાલચ આપે તો ય જશે મા. અહીં જેણે તમારી

આખો ડાખો પ્રવીણ સામે જોઈ રહ્યો. બાણુભાઈએ પણ
છાંચે જોયું.

‘અને હવે અમે અમારે પોતપોતાને ગામ જઈ અસહકારને
સંજ્ઞા બનાવવા ઘેર ઘેર ફરી વળશું. ગામડિયાની બનાવેલી ચીજ-
વસ્તુઓ શહેરોમાં જઈ વેચશું અને ગામડામાં પ્રાણુ પૂરશું.’

એક પછી એક સ્ટેશનો પસાર થતાં હતાં. બાણુભાઈ યાંત્ર
ચહેરે સાંભળતા હતા. તેમના મનમાં અનેક વિચારો આવ્યે જતા
હતા. ટ્રેન ચાલીસ માઈલની ઝડપે વડોદરા તરફ દોડી જતી હતી.
એનાથી અનેકમણી ઝડપે લોકવિચારનો પ્રવાહ નવી દુનિયા તરફ
ધસ્યે જતો હતો.

પ્રજ્ઞદેશના એક હેડાથી બીજા હેડા સુધી, હજાર માઈલ-
માં વહેતી જતી ધરાવદી નદીના મધ્ય ભાગમાં ડાબે કિનારે
વસેલું 'સહદેશનું' પાટનગર નજરે પડતા, બવમદનો ગોરો રક્ષક
બોલ્યો- 'આ 'સામે દેખાય છે તે માડલે.'

પાચ હજાર ફૂટ ઊંચે, ઊડતા હવાઈ જહાજમાંથી બવમદે
નજર ફેંકી રણિયામણી વૃક્ષગર્જિ વચ્ચે, જમીન સરસી લાગતી
નાની-મોટી પહાડીઓ પર, સ્તૂપાકારના બૌદ્ધ મંદિરોના સફેદ
શિખરો દેખાયાં. લીલા ધાસ પર, દૂર દૂર ચારો કરવા બેઠેલા જાણે
રાજહંસ, શહેરની બીજી બાજુ નજર કરી તો બાગમાં આકૃતિઓ
કંઠારીને ફરતી ત્રાંસી છોટા મૂકી હોય તેવા, રાજ મિન્દમાનના
સુપ્રસિદ્ધ કિસ્તાના કાંગરા દેખાયા.

વેગ ધીમે પાડીને વિમાન નીચે ઉતાર્યું. મેદાનમાં ચક્રર
લઈ, રસ્તા પર હાંકી કિસ્તામાં લઈ ગયા. સાતેક માઈલના ધેરાવા-
માં પડેલો લાકડાંની આચીન કારીગરીના નમૂનારૂપ મહેવાતોવાળો
કિસ્લો બલબદે જોયો. અંદર નાનાં નાનાં ખેતરો હતાં.

જે પુનિત સ્થાન લોકમાન્ય, લાલાશું અને સેંકડો ભારતીય
વીરોની તથોબૂમિ બન્યું હતું તે સ્થળે આવતાં બલબદને હર્ષામિત્ર પ્રગટી.

કિસ્તાના રક્ષકે એક તરફની ઝોરડીઓમાં લઈ જઈ કહ્યું:
'આ બે ઝોરડા આપને માટે તૈયાર રાખ્યા છે. આ જ ઝોરડામાં
લાલા લજપતરાયને રાખેલા.' સાંભળીને બલબદે પંજાબ-કેસરી-
ની યાદે ગદગદ મઈ રહકેનો આભાર માન્યો.

હેયું કરાઈ આવ્યું. 'તારા સમ લલા, હું આ જન્મમાં કાઈને આ આખે ફરી જોઈશ એવું નહોતું ધાર્યું.' ડળક ડળક આસુ સરી પડ્યાં. લબો પલ્લુ ગગમળો થઈ ગયો. ઘડીભર કાઈ બોલ્યું નહિ. પછી લબે આસુ લૂછી પીક ચામડી. 'હશે આપા, લગ-વાનતી મરણ. બેમો દાનાભાઈ, આ કામળા પર બેસો.'

'ના હું અહીં હેઠો બેઠો છું. ઓલો કાળ આવશે તો નાહક નો રાડ નાંખશે. તમે પત્રગ માથે બેસો.' મન નહોતું માનતું છતાં. અલભદ્દ ઉપર બેઠો. 'તમને તો જન્મમટીપ છે ક્યાં?'

‘ બેસો ને હવે, જવાય છે. ’

‘ હવે તો હી આપો બેગ જ છીએ ને ! ’

આપો માટલુ લઈને ગયો બલભદ્ર જોઈ રહ્યો. મનમાં બબ્બકો ‘ શી દશા માણસની થઈ જાય છે ! કેવો જોરાવર જુવાન ! ઝીંઝુડે માથાને ઘેર ગહેતો ત્યારે ગામ ત્યાંજાને તોબા પોકરાવતો. જુવાનીમા ફાટય કચાઈ સમાતી નહિ. બધી ખુમારી, બધું તેજ, ખલાસ કરી નાખ્યુ. ખુમાણ સિવાય, કાઠી ગજપૂત સિવાય, કોઈ ઘોડે બેસીને બળગમા નીકળે તો પત્ર ઝાલીને પછાડે. એ કુલાલિ માની આપો મારે માટે માટલું લઈ-પાણી લેવા ગયો !

‘ અભિમાન કચડાયુ એનું કંઈ નહિ પણ સ્વમાન હણાયું, તેજ હીણુ થયું, માણસાઈ ચાલી ગઈ આ જ રીતે દિંદની બળવાન, તેજસ્વી, સ્વમાની મગ્નનું સત્ત્વ ધ્વિટિય સસ્તનતે એક સંકા- માં હલું ન હલું કરી નાખ્યું. ’

‘ અરે ગમ ! ’ નિસાસો મૂકીને બલભદ્ર ઉદાસ બની ગયો. ઝોરડીની જળી સામે જોઈ રહ્યો.

ધડો ભરીને દાનો આવ્યો. ચાલીસ વરસે કેડ વળી ગઈ હતી. વાળ ઘોળા થવા આવ્યા હતા. માથે ધડો કમગતો હતો. બલભદ્રથી એ ન જોવાયું. બિડીને ધડો લઈ લીધો.

‘ અરે બભા, એટલો જોશે તો... ’

‘ જોશે તો શું ? ’

‘ તમને કંઈ નહિ, મને માર પડશે. ’

‘ અહીં આપણા બીજા કંઈ નથી ? ’

‘ ના, નથી ’ આપો જળી પાસે નીચે બેઠો.

બલભદ્ર આસપાસ બધું જોવા લાગ્યો.

‘ આજ શું રાધશું વાઈ ? ’ દાનાએ પૂછ્યું.

‘ આપણે બને મળી કાલથી નાધશું. આજે કશું કરવું નથી. ’

‘બહુ સારું.’

સાંજે બલભદ્ર કિલ્લામાં ફરવા નીકળ્યો. રક્ષક સાથે હતો. ખેતરોમાં શાકભાજી જોઈને કહે: ‘હું કાલથી અહીં કામે આવીશ.’

‘જેવી આપની મરજી. એક ટુકડો ખાસ બુદ્ધો રાખીશ.’

અર્ધા ઠસાકમાં પાછો ફર્યો. સાત વાગ્યા એટલે બલભદ્રે કહ્યું:

‘આપા, હવે પ્રાર્થના કરીએ.’ બલભદ્રે ગીતા કાઢી.

આપા સામું ને સામું જોઈ રહ્યા. પછી બોલ્યા ‘બલભા, હું ભગત થઈ ગયો હો!’

‘આપા, દેખાવનો ભગત છું. હજી મનનો ભગત નથી થયો.’

‘એમ હોય, તારી જીભ, તારો ચહેરો, તારું દિલ, બધાં ઉપરથી દેખાય છે. સ્વો વાંચો ત્યારે.’ બલભદ્રે પહેલેથી વાચવી શરૂ કરી. ગુજરાતી અર્થવાણી ગીતા હતી. સંસ્કૃત શ્લોક બરાબર ખેસતા ન હતા. અર્થમાં ઘનના સમજાણ પાડતો હતો. એક અધ્યાય વાંચીને પછી ભગ્નસાગર કાઢ્યું.

૧
બલભદ્રની દેશપાગીથી જાજેલી ભગતી હજી પાછી વળી નથી ત્યાં મનૂરસલાને પડખે રહેનાનો મહાસભાનો ઠરાવ બહાર પડ્યો એથી ફરી પાઠો ઉઠાજો આવ્યો પ્રગ્નમા નવચેતન રેડાયું, નવોત્સાહ ફેલાયો અને હડતાળે વધારે ઉચ્ચ સ્વરૂપ પામ્યું સગરે ઠેઠ ઠેઠ બગ વાપર્યું બગ વાપરતા હડતાળ વધારે સંજ્ઞા બની. મિલો, કારખાના, ગોદી, ખાણો, રેલ્વે, તાગ-ટપાલ, ઝાપ ખાનાં એમ એપ ફેલાયો. લામદારો અને કારકુનોના જૂથ શહેરો-માથી વતન તરફ પાછા ફરવા લાગ્યા લોકો વતનમા જઈ બેકારી-મા વધારો કરે તે પહેલા હાથઉઘોમના ઠરાવનો અમલ તાતુક સમિતિઓએ શરૂ કરી દીધો.

આ બાજુ સરકારે હડતાળ તોડવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા પ્રાતે પ્રાતના, ગિલ્ડા તથા તાલુમના મનૂર આગેવાનોને ઉપાડી લીધા-મનૂરોને કામે ચડવા ફરજ પાડી બગ વાપર્યું પરિણામ કિનકંઈ ન આવ્યું મનૂરોની જગ્યાએ બસોલા બેનરોની બમણા દામ આપીને મદદ લેવા ફર્ફાં માર્યા પણ મિથ્યા ધોમ ધખતા તાપ-મા પરમેવે નીતરતા ગિલ્ડામણા ચહેરા બનાવી આવતી ગાડીએ કાલસા પૂરવા જેવા કામ કરવાની કોઈની ગુજરા ન આવી

આખરે બ્રહ્માસ્ત્ર કાઢ્યું જે શસ્ત્રે મીરજાફરનો ઉપયોગ સિરાજ સામે, મીરજામનો ઉપયોગ મીરજાફર સામે, નિઝામનો ઉપયોગ હૈદર અને મરાઠા સામે કર્યો હતો, જે શસ્ત્રે મરાઠા, શીખ અને ગુરખાને સામસામા બોખરા 'કર્ચા' હતા એ બેદનીતિનું શસ્ત્ર કાઢ્યું.

પશુ હિંદુ-મુસલમાન, સ્પૃશ્ય-અસ્પૃશ્ય, બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણ એવા અળખામણા બેદેને બૂલી માત્ર પીડિત અને પીડનાર, યુવાન અને નાલિમ એવા જે જ બેદને જાણનાર, વારંવાર ખત્તા ખાઈને અનુભવે ડાહ્યા બનનાર હિંદે અદ્ભુત એકો જાળવી એ અમોઘ ગણાતા રાજને ખૂંદું બનાવ્યું.

હેલ્લાં સો વર્ષથી ધીમે પશુ સતત વહેતો આવળો પ્રવાહ સવળો થયો. પૈસાને લોભે ગરવા ગામડાં ભાંગીને સહેરમા જઈ વસેલા; રાહેરમાં જઈ શરીરે, મને અને દૈયે દુનગા બનેલા હિંદુ-વાસીઓ ગામડા તરફ પાછા ફર્યા.

વતનમાં જઈને જે હાથ બેઠો તે ઉલોમ લઈને, મળે તેટલી કમાણીમાં મન મનાવી અસહકારને મજબૂત બનાવવા લાગ્યા. દિવસ ઉપર દિવસ વીતવા લાગ્યા. આમવર્ગ વધારે ને વધારે મજબૂત બનતો ગયો.

*

જોતજોતામાં જ માત્ર વીતી ગયા. જેલના દિવસો રમતની માફક પસાર થઈ ગયા. નાસિક જેલને દરવાજે નાનું પડિત કિરણ સાથે આવીને ઊભો રહ્યો.

સવારમાં દરવાજે બિહારમાં જ રૂપવતીનું સહજ સુકાયેલું છતાં તેજસ્વી અને હસતું મુખ દેખાયું. જેલરને હાથ જોડીને એ બહાર નીકળી કિરણ દોડીને બાગી પડ્યો. બિપાડીને છાતીએ આંધો. બે-ચાં બચ્ચીઓ ભરી લીધી.

‘કેમ નાનું પડિત !’

‘મજામાં.’

‘ચાલો રામસિંહ, રામાભાઈ !’

રામસિંહ સહેજ નમજો પડ્યો હતો. રામો વચુકર અને તેના બે જોડીદારો ચારા થયા હતા. બધા મોટરમાં બેઠાં. મોટર

થોડી વાર આડીઅવળી વાતો ચાલી. રૂપવતીએ અને રામ-સિંહે જોલની કચની દુકામાં કહી ત્યાં મુખર્ષિ દેખાયું.

જેમ જેમ નજીક જતાં ગયાં તેમ તેમ શું નેવા મંજરી એની કહપનાઓથી. મગજ ભરાઈ જવા લાગ્યું. એક પછી એક પરાંઓ પસાર થવા લાગ્યાં. માનવી વિનાના માર્ગો, જી. આઈ. પી.ની લાઈનો પર ગાડીઓ દેખાતી ન હતી.

મુખર્ષિ આવ્યું ને રૂપવતીના હૃદયના ધગકારા વધી ગયા. અમરાપુરી જેવી મહાનગરી મુખર્ષિ જાણે કે વેસન દોસે છે. બોરી-બંદર, બોમ્બે સેંદ્રલનાં બચ્ચ સ્ટેશનો સૂનકાર પડ્યાં છે. પરાં તરફ કાળના કારમા વેગે દર પાંચ મિનિટે દોડી જતી લોકલ દેનોના ધમધમાટ એકદમ બંધ પડ્યા છે.

મુંબઈ તરફ ચાલી. નાનુએ કહ્યું: ‘આપણે મુંબઈના હાલ જોઈ પછી પૂના જશું. આવતી કાલે રાજવાડે, રાધાકિસન, ગોપાળ જોવી છૂટવાના છે. તેમને લઈ માલવણ જશું.’

‘બહુ સારું મા, ભાભા, બેન, બાણુભાઈ, બધાં ખુશીમાં!’

‘હા હા.’

આપણા કામદાર બાઈઓ કેમ છે?’

‘મજામાં.’

‘ન્યુ કોલનના પેણ ત્યાં જ છે ને?’

‘આપને બધી માફિતી લાગે છે.’

‘હમણાં છેલ્લા બે માસથી દશા ખમર નથી.’

‘છેલ્લા બે માસથી તો બધું કડેકાટ ચઈ ગયું છે.’

‘હોય નહિ!’

થોડી વાર આડીઅવળા વાતો ચાલી રૂપવતીએ અને રામ-
સિંહે જોઈની ક્યની દૂકમા કહી ત્યાં મુગઈ દેખાયું.

જેમ જેમ નજીક જતા ગયા તેમ તેમ શું જોવા મળશે
એની હૃદયનાઓથી મગજ ભરાઈ જવા લાગ્યું. એક પછી એક
પરાઓ પસાર થવા લાગ્યા માનની વિનાશ માર્ગો, જી. આઈ
પી ની લાઈનો પર ગાડીઓ દેખાતી ન હતી

મુગઈ આવ્યું ને રૂપવતીના હૃદયના ધગકારા વધી ગયા
અમરાપુરી જેવી મહાનગરી નુબઈ જાયું કે વેરાન દીસે જોયારી-
બદર, બોમ્બે સે દૂલના ભવ્ય સ્ટેશનો સુનકાર પડ્યા જી પર તરફ
કાળના કારમા વેગે દર પાચ મિનિટ દોડી જતી લોકલ ટ્રેનોના
ધમધમાટ એકદમ બધ પડ્યા છે

‘ એટલું જ નહિ, ’ ભાવનાશાળી યુવાને વિશેષ દુઝાઈને કહ્યું: ‘ આ નગરીનો જ નહિ પણ સારી દુનિયાનો પ્રાણુ ક્ષમદાર અને કિસાન છે. એ હાથપગ નથી પણ હૃદય વિનાનો ગમે તેવો સુદર દેહ હાડપિંજર છે એની આ સાબિતી છે ’

‘ હવે પાછા ફરીએ ’ અકળાઈને રૂપવતી બોલી.

‘ મારાથી તો આ જોયું જતું નથી. ’ રામસિંહ બોલ્યો. મુખઈ છોડીને મોટા પૂનાના માર્ગે ચાલી નીકળી.

પૂનામાં ગજવાડેના મિત્ર દેવધરને ત્યાં સીવા ગયાં. સૌ છૂટીને આવી ગયા હતા. અગસપરસ હેતથી મળ્યા. કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. અને તે જ સાંજે માલવણુ મથકના વિમાનમાં બેસી કલ્કત્તા કરતાં, સલાદિની હાગમાળાને નીગખતાં માલવણુ જવા ઊડી ગયાં.

આ ડીઝીલી અનેક હારેમાં, એકસરખા ચાર હજાર જૂંપકાં જોઈ છે. તાડપત્રીથી જાળેલાં છાપરાં વિમાન-માંથી દેખાયા જાય છે. કોઈ કુંજની વચ્ચે સમળીઓનાં જૂથનાં જૂથ હારનધે એસી ગયાં ન હોય !

એ જિત્તી સપાટ પહાડીઓ ઉપર, લાંબાં છાપરાંવાળાં કારખાના દેખાતા હતાં. સાંજને વખતે કામેથી છૂટેલા મજૂરો અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ મેદાનમાં એકઠા થતા હતા. એ વખતે ધર-ધરાટ અવાજ સંભળાયો.

સૌએ એક સાથે જોયે નોયું. નોયું ને ઝાળખી લીધું. જૂમ પડી ને નાનાંમોટાં સૌ એકઠાં થઈ ગયાં. જૂદા કાના લાભા આંખ આડી હાથની જાજલી કરીને બોલ્યા : ‘કોણ, આપણા ગરુડપખી આવ્યો ?’

‘હા બાપા, આવ્યો ને રૂપવતીબેનને લાવ્યો.’

‘જીવતો રહે મારા ભાઈ, ખીણું કંઈ નહિ, વહુ વિના છોકરો અર્ધો થઈ ગયો.’

વાત ચાલે છે ત્યાં વિમાન એક ગાઉ પર સપાટ મેદાન પર જીતરીને, સડક પર થઈને આવી પહોંચ્યું. જ્યાં ઘેરી વળ્યાં. એ ક પછી એક જણ વિમાનમાંથી જીતરવા લાગ્યાં.

ગમસિંહની વાકડી મૂછ અને કરડી આંખ જેવી ને તેવી જ હતી. નામા વણકરનો અહેરો વધારે કરાવદાર લાગતો હતો. રાજ-વાડે તદ્દન લેવાઈ ગયા હતા. ગાંધાકિસ્ન અને ગોપાળરાવ જેવા

ને તેવાજ હતા. રૂપવતી નજરે દેખાય તે રીતે લેવાઈ ગઈ હતી.

સૌ મકાનો પર આવ્યાં. ઘડી બે ઘડી વાતચીત કરી પોત-પોતાને ઘેર ગયાં. રાજવાડે ગોપાળરાવને લ્યાં ગયા. કિરણ રૂપવતીનો હાથ બેંચી ગયો.

‘આ અમારી ખૂંપડી.’ કહીને કિરણ અંદર પેટો. રૂપવતી બહાર બિભી રહી. ‘નાજિયેરીનાં પાનથી ઝાગેલી, લાલ માટીનાં લીંપણ ઉપર સુંદર ઝોળીપો કરેલો. આંગણમાં ફેળ, પોપૈયાં, લીંધુડીના ચાર-પાચ માસના નાનકડાં છોકરાં.’

‘બા, અંદર આવ ને.’ કિરણની ધીરજ ખૂટી. બહાર આવીને સ્ટાડી પકડીને અંદર રૂપવતીને લઈ ગયો.

‘આ અમારી બેઠક.’ એક ખૂણા તરફ હાથ કર્યો. એક ખૂણામાં નાનકડું એકાદ ફૂટ ઊંચું લંબચોરસ ટેમલ હતું. ટેમલ પાસે નાજિયેરીની ફૂણી કાપી ભરેલી ગાદી બિઝાવી હતી બીંત બાજુ ઉધાકા આડા મૂકેલા બોખામાં, થોડી ચોપડીઓ હતી. બોખા ઉપર બે ચઢી બે

બે પાટ પર રોતર જીભા વીંટીને ઝોશીકાં'ને કળા કમળા મૂક્યાં
હતા તે બતાવ્યા

‘ પડિતકાકા ગધે જો કયા ? ’

‘ રાધતા જ નથી. ઈ તો ટોપડું ને ખારેક ને ખજૂર ને
દૂધ ને એવું જ ખાય છે જો પેલા શીકા ઉપર ટોપલીમાં બધું
રાખ્યું છે તને આપુ બા ? ’

‘ ના બેટા, હું પછી ખાઈશ ’

એક ખૂણામાં દીવી ઉપર કાડિયામાં દીવેટ રાખી હતી.
જોઈને રૂપવતી રહેજ રીસમાં બોલી

‘ તમે લોકો તદ્દન જ ગલી ચઈ ગયા લાગો છો ’

‘ કેમ બા ? ’ નાનો કિરણ કશું સમજ્યો નહિ

‘ આ તમારો દીવો ! ’

‘ કાકા કહે છે કે એનાથી આખનું તેજ વધે ’

‘ રાખ વધે બિલકુ ઝાખું દેખાય ને આખો તથાપ. ’

‘ ઠીક હવે ઘેર ચાલો ’

‘ તુ કયા મુઠ્ઠિશ બા ? ’

‘ ઘેર ’

‘ તો અમે તારી સાથે મર્યું હો ! ’

‘ હો ’

કાનાબાબા ફળિયામાં બેઠા બેઠા નાનિયેરની કાથીનાં નેતરો
લાગે છે ત્યાં રૂપવતી અને કિરણ આવી પહોંચ્યાં

રૂપવતી આવી ત્યારે ઘણા માણસથી ચરમાઈને બાબા જ
માને મળી ન હતી આવીને કાનાબાબાને પગે પડી.

‘ બેટા, સો વરસની ચળે ’

માને પગે પડી. આખમાં ઝગઝગિયા લાવીને રાણીમાં બોલ્યાઃ
‘ દીકરા, મારા બાબાનું ઘડપણ પામજો ’

કમી બેને હાથે લાંબીને લોત પર ચિતરામણ ક્યાં છે. એક ખૂણામાં બિનગડનાં માટલાં લોતનાં ચિત્રો સાથે વાદ વદી રહ્યાં છે. એક ખાલુ પેટી પડી છે. એક ખૂણામાં શીકું લટકાવ્યું છે. ચારે લોતો ચોખ્ખી ફૂલ છે. ધુમાડો બધો ધુમાડિયા વાટે બહાર નીકળી જાય છે. શીકું, પેટી વગેરે નવાં લાઝ્યાં હોય તેવાં સાફ દેખાય છે. એક ખાલુ માટીની મોટી ગોળા સુધિયા પર પડી છે ને વચ્ચે ચાંબલા સાથે સ્વાઈ બાંધી છે.

‘કમીના, આ તો અસ્સર ઝોઝુડાનું આપણું ઘર બૂનાવી દીધું છે !’

‘સૌએ પોતપોતાના દેશની કારીગરી વાપરી તથે આપણે મ આપણું મકું-પાતળું કાંઈક કરવું જોયે ને ?’

‘જાશ કરે છે ?’

‘રાતે કાનાભાભો વાળુ કરવા બેઠા. રૂપવતીએ ધણું ઘી નાખીને બાભાને લાપસી ચોળી દીધી કાળિયો મોઢામા મૂકતાં કાનાભાભાની આખ બીની થઈ. ‘આજ મારો ભાભલો યાદ આવે છે. ઈ ખચારો ક્યાં ખાતો હશે ને થુ કરતો હશે ?’

રૂપવતી નીચુ જોઈ બાભાને દિંમત આપતા બોલી. ‘માપા, દુ ખ થુ કામે કરો છો ? કાલ સવારે ઘેર આવશે.’

‘કાલુ બા, મારા બાપુ ?’ કિરણે રૂપવતીનો ખભો પોતાના તરફ ખેંચીને પૂછ્યુ. કાનાભાભાને દિંમત આપનારી રૂપવતી સવાન સાંભળીને મૂગી થઈ ગઈ. એકાદશે કિરણ સામે જોઈ રહી.

હડીબર વાતાવરણ ગમગીન બની ગયું વાળુપાણી કરીને પરવાયા ત્યાં જશોદા, રાધા, રુકિમણી બધાં ઘેરે વળીને આવ્યા. ‘આલો રૂપાબેન, કમીબેન, ગંગા લેવા.’

‘એ આલો. કિરણ, તુ પડિતકાકા પાસે જઈશ કે દાદા સાથે સૂઈશ ?’

‘ના, અમે તારી સાથે આવશું.’

‘પણ અમને બહુ મોડું થશે.’

‘ભલે.’ ભારે મોઢું કરીને કિરણે રૂપવતીનો હાથ પકડ્યો.

*

પ્રાર્થના—મદિરની પહાડી પર એકવન કોડિયાની દીપમાળ અગટી છે. ફરતી ફૂલવેલ ગૂંથી છે. પોણોસો બહેનો કુડાળે જાબી રહી. ફરતા માણસો જોવા—સાંભળવા બેસી ગયા.

દીપમાળનો પ્રકાશ, ફૂલમાળની સુગંધ અને લોકગીતનું મધુર ગાન મોડી રાત મુઘી મારુતિ—વન ગુણ રહ્યું.

‘એક છાપરામાં રમકડાં, દાંતિયા, ચપ્પુ, સડી, તાળાં, હાથે બાધેલી ચોપડીઓનું નાનકડું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું. એક વિભાગ ખાસ નાળિયેરીનો જ હતો. એમાં નાળિયેરીનાં પાંદડાં, ડીટાં, કાચલાં, હોડાં, છાલ, ગર્ભ, રસ, કૂચા, બૂસાં એમ દરેકદરેક અંગમાંથી કોપરેલ, સુગંધી તેલ, સાબુ, મીઠુનતી, સીંદરી, ચટાઈ, જળ વગેરે જાતજાતની ચીજો બનતી હતી.

‘આ જ પ્રકારના ઉલોગો દરેક રથને ચાલે છે ?’ રાજવાડે-એ પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના. પ્રાંતોની ખાસિયત પ્રમાણે દરેક પ્રાંતમાં અલગ અલગ મથક રાખવામાં આવ્યું છે. બાકીનાં ગામડાંઓમાં નાનાં નાનાં અનેક છે.’

‘હું મોટાં કારખાનાં પસંદ કરું છું.’ રાજવાડેએ કહ્યું.

‘મને નાનાં સારાં લાગે છે.’ બાબુશાઈ બોલ્યા.

‘કારણ ?’

‘જોરાક, કપડાં, જેતીનાં મોટાં સાધનો, મુખ્ય ધરવખરી બને ત્યાં સુધી દરેક ગામડાંએ, બહુ તો તાલુકાના મુખ્ય મથક સુધીમાં બનાવી લેવાં જોઈએ.’

‘તો પછી ક્રિસ્તી અને પ્રાંતિક મથકોનો શો ઉપયોગ ?’ રાજવાડેએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘મેં કહી તેં સિવાયની દરેક ચીજો એ મોટાં કારખાનાં બનાવે.’

બાબુશાઈનો ઉત્તર સાંભળ્યા પહેલાં જ મનમાં રીસ ભરેલા રાજવાડે બોલ્યા : ‘ખરું પૂછો તો મને જલમાં પહેલા બજાર મળ્યા કે મજૂરોને શહેરો છોડી ગામડાંમાં જવાની સલાહ કોઈએ આપી છે, ત્યારે મને સજ્જત આધાત લાગેલો. મને થયું કે ખલ્લાસ હવે લડત બેસી જવાની. મેં મારા મિત્રના એક પત્રમાં પણ લખેલું કે જો

કામદારોને હડતાળ દેખાવવા વતનમાં પાછા ફરવાની અને ત્યાં જ કામ કરવાની સલાહ આપી છે, એણે દુશ્મનનું કામ કર્યું છે. કામદારોના જીરુસાને એણે અધ્યાનપણે તોડી નાખ્યો છે.' વાત કરતાં સૌ કારખાનાંઓમાંથી બહાર નીકળી કાર્યાલય તરફ ચાલ્યાં. રાજવાડેએ આગળ ચલાવ્યું: 'હું હું છું એની પાછળ સજ્જ કારણ છે. પકડાપકડી, સરઘસ, સમાઓ, દાહીમાર વગેરેથી વાતાવરણમાં એક પ્રકારનો જીરુસો આવે છે. એક પ્રકારની ગરમી જળવાઈ રહે છે અને એમાંથી વીરતા પ્રગટે છે.'

'એને હું વીરતા કે ભગતિ કહેતો નથી. જિલ્લું ત્યાં તોફાને ચડત અને સરકારને ફાવતું આવત. શૂણે મરત અને થાકી જત. અહીં શહેર કરતાં સુખ ઓછું નથી. જિલ્લું વધારે છે. અને નાના નાના હાથ-ઉછોગથી અનેક માણસોને રોજ મળે છે.'

'એ બાગતની તો આપણે ચર્ચા જ કરીએ તો સારું. આવી મનુષ્યશક્તિની નિરર્થક બરગાદી મારાથી તો સહન ન થઈ શકે. જડ યંત્રથી કામ થાય ત્યાં કિંમતી મનુષ્યશક્તિ શકવી તે,

‘ આ તમારો કાયમી ઝબડો છે. ’ રૂપવતીએ કહ્યું.

‘ હવે ખીજી વાત કરો. બાણુભાઈ, આપણી બેઠક કયારે ? ’

‘ ગતે આઠ વાગે. પ્રાર્થના પછી તરત. ’

‘ ઠીક ત્યારે, હું જાઉં છું. ’ રૂપવતી ગઈ રાધાકિસન વગેરે પોતપોતાના ઘર તરફ ગયા. રાજવાડે બાણુભાઈ પાસે બેસીને, પત્રસંગ્રહ જોવા લાગ્યા.

*

હાથે ગૂંથેલી સુંવાળા સાદડીઓ ઉપર બાણુભાઈ, રાજવાડે, રૂપવતી, ગંગાધર શાસ્ત્રી, ગોપાળરાવ, રામસિંહ, રાધાકિસન, રામે વણુકર, નાનુ પંડિત વગેરે બેઠાં હતાં. બાણુભાઈ સૌને પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપતા હતા. સૌ એક ચિત્તે સાંભળી રહ્યાં હતાં.

‘ પહેલાં બાર માસમાં સરકારે તનતોડ મહેનત કરી પણ કારી ન હાવી. હડતાળ ન તૂટી. બિલ્લટી સજાગડ થતી ગઈ. સામ, દામ, દંડ, બેઠ ત્યારે નીતિ અજમાવી જોઈ. હેઠલા બે માસ-ચી રેલ્વે, તાર, ટેપાલ અને જાપાંઓ પણ બંધ છે. રાજઆતમાં લોકોને અગવડ પડી. પણ મોટર ખટારા, લાડૂતી ને ખાનગી મોટરો ને વિમાનોને લીધે, માલ અને માણુસોને જવા-આવવાનું, ટપાલ-વ્યવહાર બધું સરળ થઈ પડ્યું. જા નની અગવડ તો જણાઈ જ નહિ. તાલુકે તાલુકે હરંતપત્રિકાઓ નીચે છે અને ગામોગામ હાથોહાથ વહેચે છે. પ્રાંતોના સમાચારની અરસપરસ જાણ થાય માટે એક સમય હિંદનું સમાચારપત્ર હાથપેસમાં કાઢીએ છીએ. કિસાનો બળ્યા છે સારથી લડતનો વેગ જમણો વધ્યો છે. કુરસદના વખતમાં બેડૂતો ધધો શીખે છે અને કામ કરે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે જે ગામડિયા પોતાના આંગણમાં જામતો કીચડ સાફ નહોતા કરતા અને ગંધાતા ઉદરમાં સડતા હતા તેઓ ઉઘમી થતાં વહેલા બિડી હાથમાં પાવડા, કાદાળા અને ટો વડા સાવરણા લઈ ગામ સાફ કરે છે. ’

‘હોય નહિ ?’ રૂપવતી નવાઈથી બોલી.

‘તમે બેસો ત્યારે ખમર પડશે. દશ ગાયો એક રથને રાખવાનું અને બળદ બેતરમાં રાખવાનું પૂરેપૂરું લોહી સમજ્યા નથી. ધીરે ધીરે સમજતા જાય છે. પણ એ થશે ત્યારે તો ગામમાં રોગના પચાસ ટકા ઓછા થઈ જશે.’

‘આપણા હાથમાં સત્તા આવે એટલે સીધા ‘દોર.’ ગજવાડે બોલી બેઠા.

‘ના, માત્ર સત્તાથી આવાં કામ થતાં નથી. એમાં કાવદા કરતા પ્રેમભરી સમજવટની ખરી જરૂર છે.’

‘કોટોના ત્યાગનું કેમ છે ?’ રાજવાડેએ પૂછ્યું.

‘કચેરી નામની થઈ ગઈ છે. કામમાંથી નવરા પડે ત્યારે

‘હું મારી જાતને જાદ કરતો જ નથી. મારી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે મહેનતુ વર્ગ જેટલાં સંપ, ક્રિયાશક્તિ અને સ્વાર્થજી મારા જેવા બુદ્ધિજીવીઓમાં નથી જ.’

‘માટે તો શિવાજી મહારાજે મરાઠા અને મારખા લોધાને એકઠા કરેલા. ગંગાધર શાસ્ત્રીએ ટેકા આપ્યો.’

‘કલકત્તાનું બારું મને તે ભોગે બંધ થતું જ નોઈએ.’
રૂપવતી બોલી.

‘ત્યાં કેટલાક મલખાર કાઢાના મોપલા છે. અને ચટ્ટગાંવના સુરિલમે છે.’

‘એમને સમજાવટની જરૂર છે.’

‘સમજાવવા કોણ જાય ? રૂપવતીએ સવાલ કર્યો.

‘રાજવાડે, તમે અને નાનુ.’ બાણભાઈએ નક્કી કરી

સંધ્યાના પક્ષઢાતા રગો સમુદ્ધના પાણીમાં વિવિધ રંગોળી પૂરી રહ્યા છે. દિવસભરનો થાક ઉતારવા માળા તરફ જતાં પંખાઓ ઉતાવળી પાંખે સરસરાટ વર્ણાં જામ છે. આસપાસ માધલોમાં નર્ગર પહોંચે ત્યાં સુધી પથરાયેલી નાનીમોટી પહાડીઓ અને જંગલ, આથમતી સંધ્યાના અવનવા સ્વાંગ સહુને વાતાવરણમાં અનેરો ઉગ્ગસ અને પ્રસન્નતા ભરી રહ્યાં છે.

આવે મુંદર સમયે નાનીમોટી મંડળીઓમાં ટુકરી પર ચડીને, નાનાંમોટાં પાંચ હજાર માનવીઓ, સફેદ ચોક્કથી પાડેલા જામ પદ્મા પર આવીને હારખંધ બેસવા લાગ્યાં.

સામા સ્થાતમાં પાંચ મિનિટ જાકી રહી ત્યારે બાહુબાઈ, ગુજવાડે અને રૂપવતી સાથે વાતો કરતાં આવી પહોંચ્યાં. સામેની હારમાં બેઠાં. સંગીતાચાર્ય ગણેશ શાસ્ત્રીએ મધ્ય ક્ષેત્ર દિશા સાથે

જિન આંખિનમે નિદ ધનેરી, તમિષા ઝોર જિહોના કપા રે
કહે કખીર પ્રેમકે મારમ, સીસ દિવા તણ રાના કપા રે

ભજન અને ધૂન પૂરી ચતાં બાણભાઈએ ધીર, ગંભીર
અવાજે, છેવટનો જણુ સાલજે એ રીતે જિંયા અવાજે બાજક પર
બેસીને પ્રવચન શરૂ કર્યું:

‘કખીર સાહેબ કહે છે કે પ્રાણીમાત્ર સાચે સમભવ કેળવતા,
જેણે પોતાની જાતનું અભિમાન મૂક્યું છે તેને પછી પસ્તાવાનો
કે રહવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી હુકારામ બુધા પણ એ જ વાત
કહે છે. જે અપગ છે, અસહાય છે, અનાથ છે, એને જે પોતાનાં
ગણે છે એ જ સાચો સંત છે. એના હૃદયમાં ઈશ્વરનો વાસ છે.
હરિનો મારમ શરનો કલો છે. સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમાનતા રાખવા
જતા ધન, દોષત, પુત્ર, સ્ત્રી અને પોતાની જાતનો પણ ભોગ
આપવો પડે છે એ ધરવીરનું કામ છે.

‘ગઈકાલે નાનુએ કવિવર રવીન્દ્રનાથની જે કથા વાંચી
હતી તેમા પણ એ જ વીરતાના ગુણ માયા છે. લડાઈમા રણ-
શીંગા પુકાતા હોય, દોષ-તાસા અને ત્રાનાણુના કાન ફાડી નાખે
તેવા-માણુસને ગાડો કરી મૂકે તેવા-અવાજ સંભળાતા હોય તે
વખતે મસ્તીમાં આવી જઈને મેદાને પડે, દુશ્મનોને કાપતો કાપતો
મરી જાય તેના કરતા અનેકગણો બહાદુર એ ક્રાશસનરેશ હતો.
એક ખાનદાન માણુસની પ્રમાણિકતા ખાતર પોતાનું માથું ઉતારી
આપવા તૈયાર થનાર ક્રાશધરાજ ખરો સત્રિય ગણાય એવી સત્રિય-
વટથી સામો માણુસ મરતો નથી પણ મહાન બને છે

‘નિરભિમાની, નિ સ્વાર્થો માણુસનું સ્વાર્પણ પોતાનું અને
સામાનું બનેલું કલ્યાણ કરે છે જ્યારે અભિમાની વટની ખાતર મરી
જનાર માણુત્યાગ કરવા છતાં પોતાનું કે સામાનું બાકું ઠરી યકતો
નથી. એના બે સચોટ ઉદાહરણ મને અત્યારે માદ આવે છે.

પોકારેલા અસહકારને, આમઉલ્લોમ-મથકા ટકાવી રાખે છે. તેથી એવા સધળાં મથકા ગેરકાયદે કરાવવાનો સવકાર કરાવ કરે છે અને ચાર કલાકમા મથક ખાલી કરી જવા ફરમાવે છે. '

બાબુલાલ વાંચીને સ્તબ્ધ બન્યા 'હીક, હું મારા સાથી-ઓને ખમગ આપી દઉં છું '

અમલદારે ધડિયાળ કાઢીને કહ્યું 'સાડા આઠ વાગ્યા છે. સાડા બારે અહીં એક પણ માણસ ન રહેવો જોઈએ ' સલામ કરીને મોટર માલવણ તરફ હાંકી મૂકી

પ્રાર્થનામાથી પાછાં ફરીને હજી સૌ પૂરાં મેર પાંડેઆં નથી. કોઈ ખાટલો ઢાળીને આડા પડવાનો વિચાર કરે છે, કોઈ જાક નીચે શિલા પર બેસીને 'કદવ કળીર પેમો મારગ, રીસ દિવા તબ રેના કયા રે' લલકારે છે

‘માલવપતિ મુંજ હાથીને પગે બધાઈને હસતો હસતો મરે છે છતાં તેલપના દિવમાં રજમાત્ર પ્રેમ કે પથ્થાતાપની લાવના પ્રગટાવી શક્યો નથી, ત્યારે આમસેવક મધ પોતાના નિર્દોષ સાથીઓ સાથે હાથીને પગે કચરાવા તૈયાર થાય છે ત્યારે હાથી એમના ઉપર પગ મૂકતો નથી. મધ પોતાના મનમાં રાજ પ્રત્યે પણ મૈત્રીભાવ રાખે છે. રામનું હૃદય પીગળે છે અને મધને ચમ્પે નમે છે.

‘આપણું ધર્મયુદ્ધ એક આવી જ અહિંસાની કસોટી છે. દુશ્મન પ્રત્યે પણ પ્રેમભાવ રાખી જગતમાં શાંતિ અને સાચા સુખની સ્થાપના અર્થે આપણા સર્વસ્વનો ભોજ આપવાની તૈયારીમાં જ આપણો વિજય છે, સત્યનો વિજય છે, અહિંસાનો-પ્રેમનો વિજય છે.’

પ્રવચન પૂરું થયું. એક પછી એક હારો પાછળથી બીંદી બોળી મર્ધ, ધીરે ધીરે સૌ વીખરાયાં.

રૂપવતી સાથે વાતો કરતા બાણભાઈ પહાડી બિતરવા લાગ્યા. એમના અહેરા પર હ મેરા કરતાં આજે વધારે જંભીરતા જણાતી હતી.

ટેકરી બિતરીને સાક પર આવ્યા ત્યાં બાણભાઈએ માલવણ તરફથી મોટર આવતી જોઈ. પોતે સાક પર જ બિભા રહ્યા. ‘હીક હું જાઉં છું’ કહીને રૂપવતી ઘેર મર્ધ. બાણભાઈને બિભેલા જોઈ મોટરની રાહમાં જે-પાંચ જણુ બીજા પણ બિભા રહ્યા. મોટર આવી. બાણભાઈ બાણુએ ખસ્યા. મોટરમાંથી જે-તણુ અંગ્રેજ અમલદારો બિતર્યા. ઉધાડે ચરીરે પચિયાભર બિભેલા બાણભાઈ સામે જોઈને પૂછ્યું: ‘મિ. પંડિત ક્યાં મળશે ?’

‘હું પોતે જ પડિન.’

અમલદારે કાગળ હાથમાં મૂક્યો. બાણભાઈએ ત્યાં જ વાંચ્યો. ‘સિટિય સલ્તનતની હરતી ટાળવાના હેતુથી મનૂર મહાસબાએ

પોકારેલા અસહકારને, આમહિલોગ-મથક ટકાવી રાખે છે. તેથી એવાં સમર્થાં મથકો ગેરકાયદે કરાવવાનો સરકાર કરાવ કરે છે. અને ચાર કલાકમાં મથક ખાલી કરી જના કરમાવે છે. ’

ખાલુભાઈ વાંચીને અત્યંત ખન્યા ‘ઠીક, હું મારા સાથી-એને ખબર આપી દઉં છું.’

અમલદારે ધડિયાળ કઠીને કહ્યું: ‘સાડા આઠ વાગ્યા છે. સાડા બારે અઢી એક પછુ માણસ ન રહેવો જોઈએ.’ સક્રામ કરીને મોટર માલવણ તરફ હાંકી મૂકી.

પ્રાર્થનામાંથી પાછા ફરીને ૬૭ સૌ પૂર્ણ થેર પહોંચ્યાં નથી. કોઈ ખાટલો ઢાળીને આડા પડવાનો વિચાર કરે છે, કોઈ ઝાક નીચે શિલા પર બેસીને ‘ઠઠત કબીર ગ્રેમકે મારગ, સીસ દિયા તબ રેના કયા રે’ લલકારે છે.

એમાં ટણણ, ટણણ, ટણણ, કારખાનાનો ધંટ જોસનેર વાગવા લાગ્યો. સાંજળીને રસ્તામાં હતાં તે પાછાં ફર્યાં. ખાટલો ઢાળતાં હતાં તે ખાટલો મૂકીને ચાલ્યા લગ્ન-લલકારના રંગમાં ભંગ પડ્યો. દસ-પંદર મિનિટમાં સૌ પ્રાર્થનાની પહાડી પર આવી પહોંચ્યા. બેસવાનું કહેતાં બેઠાં. મોટર જોનારની વાતો ઉપરથી અનેક તર્કકુતર્ક કરતાં, ભય અને આશ્ચર્યની મિશ્રિત લાગણી સાથે નીચે બેઠાં.

ખાલુભાઈએ હુકમ વાંચી સંજળાવ્યો. પછી કહ્યું:

‘મેં તમને અનેક વાર વાત કરેલી છે કે આપણે સૌ ભર-દરિયે તોફાને ચડેલા વહાણમાં બેઠેલાં મુસાફરો છીએ, આપણે એક મહાયુદ્ધના મેદાનમાં પડેલા સિપાઈઓ છીએ, અહિંસક હોવા છતાં આ એક જોખમભર્યું સમરાંગણ છે. આજે આપણે જે વસ્તુનું સ્મરણ કર્યું, તેની કસોટી કરવા ધાર્યું હોય તેમ, સ્મરે આ હુકમ મોકલી આપ્યો છે. આપણા હૃદયમાં જુરુ કરનાર

પર પણ પ્રેમભાવ રાખી, શુદ્ધ સ્વાર્પણના પંથને દીપાવવામાં-
ખુદાને નામે વધાવી લેવામાં, આપણું અને જગતનું બંધુ છે.

‘ મુશ્કેલીમાં મારુતિસંસ્થાન ખાલી કરી નાખવાનું સમજાવ-
નાર એનો એ હું, આજે અહીં ભિમેલાં, આમાલ વૃદ્ધ સૌને આ
સ્થાન મરણપર્યંત ન છોડવા વિનંતિ કરું છું. જેલો, મારો,
મોતનો જેમને ડર લાગતો હોય તેમણે ચાર કલાકની અંદર અહીં-
થી ચાલ્યા જવું. જેમને રહેવું હોય તેમણે જમી-પરવારી, શાંતિ-
પૂર્વક પોતપોતાના મકાનમાં અથવા અહીં પ્રાર્થના-સ્થાનમાં બેસી
જે પ્રસંગ આવે તેની સહે જોવી. અને ગમે તેવી આકરી કસોટી-
માંથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પાર ઉતારે તેવી પ્રાર્થના કરવી.

ૐ રાના ખળખળાટ સાથે તમરાનો ત્રમ ત્રમ અવાજ સંભળાય છે. ધ્રુવ અને ચિખરીના ચિત્કાર વાતાવરણમાં ભીષણતા પ્રસારી રહ્યા છે. શિયાળનાં રુદન એમાં ઉમેરો કરે છે. કાળી મધનત સમસમી રહી છે. પ્રાર્થના-મંદિરની ટેકરી પર લગભગ બે હજાર માણસો શાંત થઈને બેઠાં છે બાણભાઈ 'મંગળપ્રભાત' વાંચી સમજાવે છે.

એ વખતે ધરધરાટ અવાજ સંભળાયો. આકાશના તારાઓની તેજસ્વીતાને ઢાંકતું, ભૂખ્યા ગીધ જેવું એક વિમાન આવતું જણાયું. સૌએ જોયે જોયું ફરી ધરધરાટ સંભળાયો ખીજું વિમાન જણાયું ખીજીની ઉપર નજર જાય ત્યાં ત્રીજું દેખાયું. સૌની આંખો અને કાન વિમાન તરફ વળ્યાં. જોતજોતામાં ત્રણે વિમાન સહેજ નીચે આવ્યાં અને જોસખેર ચક્ર લેવા લાગ્યાં. નીચે કેટલા માણસો છે ? સાળાં-માદાં, બાળ, યુદ્ધા-કશેા વિચાર ન કરતાં વિમાનમાથી બેળિમારો શરૂ થયો. એક બોમ કારખાના પર પડતાં જ કારખાનું પહેલે ધડાકે ઊડી ગયું.

પ્રાર્થના-મંદિરની પહાડી પર ફાનસનું નિશાન તાકીને બોમ ફેંકાયા. કારખાનાના ઊડવાનો ધડાકો ચતાં જ સૌનાં દિલ ધડકવા લાગ્યાં. બાણભાઈ નજર જમીન પર ઠેરવી ઇશ્વરસ્મરણમાં મગ્ન બન્યા. પાસે બેઠેલ રૂપવતીએ બલભદ્ર અને કિરણના ચહેાને નજર સામેથી દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાં એક સામટા બોમ પડવા લાગ્યા. બેઠેલાં સૌને ઊડાડીને ફેંકી દીધાં.

માળાઓમાં ફૂકફાટ કરીને જાગી જોડેલાં પખીઓની કારની ચીસો, મીઠા અને શિયાળના બીજાસ અવાજ, ધાવણ થયેલાંની કરુણ બૂમોથી મનોહર મારુતિ-વન ભયાનક દ્રષ્ટતાન બની ગયું.

અડધી જ્વાલમા માણસો, મકાનો અને કારખાનાંઓને તારાજ કરી ત્રણે વિમાન ચાલ્યાં ગયાં.

વિમાનનો ધરધરાટ બંધ થતાં 'જ્ઞાનબા તુકારામ'ની ધૂનના દવામાં મુંઝ રહેલા ધર્મવીરોના હેલ્લા સૂર, વાતાવરણની અપવિત્રતાને દૂર કરવા લાગ્યા.

*

વિમાનોના ધરધરાટે જગાડી દીધેલું માલવણુ અધરાતથી જાગતું હતું. વિમાનોને પાછાં ફરતા જોયાં એટલે ગંગાધર શાસ્ત્રી છીંક્યા. માથે ટોપી મૂકી, સાઈકલનાં પૈડાંમાં પવન જોયો, બત્તી કરી. કાનાબાબા ખાટલામાં બેઠા થયા.

સેંકડો માણસો રસ્તા પર ટેકરીની બાજુમાં પડ્યાં છે. પાંચ-દસ જથ્થા તદ્દન સાળાં રહી ગયાં છે ને બને તેટલો પાણી પાઈ શુદ્ધિમાં લાવી પાટા બાંધે છે અને લોહી વહેતું બાંધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

ગંગાધર શાસ્ત્રી સાર્ધકલ ઝાડે ટેકવી, હાથબત્તી લઈ આમળ આવ્યા. બત્તીનો પ્રકાશ ફેંકતાં જ સામે મુકલનો ગંજ દેખાયો ! શાસ્ત્રીને ભેતા જ પેલા લોકો દોડ્યાં, આવ્યાં. ટૂંકમાં વાત કરી.

રાસરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મંત્રી-મંડળે સરકારને આખરી ચેતવણી આપતો અને સમગ્ર દેશને મજૂર સઘની લડનમાં હોમાઈ જવાનો આદેશ આપ્યો.

એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. વારંવારની સમજાવટથી જે નહોતું બન્યું તે કોઈ ચમત્કાર થાય તેમ બન્યું. કલકત્તા-કરાચીની ગોદીઓ સૂતી પડી. વિશાળ ખડ જેવડા હિંદની અડતાળીશ હજાર માઈલની રેલ્વેના પાટા ઝાઝવાના નીરની જેમ એકતા ચમકતા રહ્યા. રેલ્વેનો ઉલ્લગ્ન બન્યા. રેલ્વેન-માસ્તરો ને સાધાવાળા પોતાને વતન જઈ વસ્યા. તાર-ટેલિફોનનાં દોરડાંમા ખાલી પવન ફૂંકવા લાગ્યો. ટપાલીઓનાં આખી લૂગડા ને લાલ ફેટા ખાતઃકાળે દર્શન દેતા અદસ્ય બન્યાં.

અને પોલીસ સિપાઈઓએ નિર્દોષ લોકો ઉપર ગોળીમાર કરવા કરતાં પોતે ગોળી ખાવાનું પસંદ કર્યું.

દુનિયાભરમાં આ અદ્ભુત હકતાંજના સમાચાર પહોંચ્યા. વાચીને જગત કંપી ઊઠ્યું.

એક અમેરિકન પત્રે લખ્યું. ‘જર્મનયુદ્ધના પ્રવચકારી સંહાર-થી જગત નહોતું થય્યું’ એટલું માત્ર હસો-સાતસો માણસોનાં મૂંગાં સ્વાર્પણથી ધૂણી ઊઠ્યું. આવું અપૂર્વ બલિદાન જગતઘતિદાસે નોંધ્યું નથી.’

ગાંધીજી પત્રકારે દૂધ ખ્યાલ આપતા રોમાંચક વર્ણન

સાથે લખ્યું: ‘૧૯૧૭માં રશિયન વિપ્લવથી જન્મત જેટલું ભયભીત નહોતું બન્યું તેટલું ઇંગ્લાંડના આ કર્મીણ કૃત્યથી બન્યું છે.’

ખુદ ઇંગ્લાંડના કામદારોએ વિરોધી દેખાવો કર્યા અને હડતાળો પાડી. હિંદ, ઇંગ્લાંડ અને દેશવિદેશમાંથી વડાપ્રધાન અને પાર્લામેન્ટ ઉપર ધિક્કારના તાર છૂટ્યા અને વહેલી તકે આ ગંભીર ગુનાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા આગ્રહ કર્યો.

અઠવાડિયામાં દુનિયા ડાલી ગઈ.

હદી ન મૂંઝાનારા બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓ મૂઝવણમાં પડ્યા. હિંદી પ્રધાન, પરદેશખાતાના પ્રધાન સાથે હિંદ આવવા બિપડ્યા.

મંત્રીઓ દવાઈ જહાજમાં કરાંચી બિતર્કા. વાઈસરોયના મંત્રીએ તેમનો સત્કાર કર્યો. કરાંચી શહેર ઉજ્જડ હતું. ઝાવણીમાં શીખ, મરાઠા, ગુરખા પલટણો ગઈ જેટ્લીથી જહી રહી હતી. પૂનાની ઝાવણીમાં પડેલા ભંગાણુના ખખરથી સૈનિકો ઊંચાનીચા થઈ રહ્યા હતા.

પરદેશી મંત્રીઓ સિધનાં ગામડાં જોતા ચાલ્યા. સિંધુ નદીના હરિયાળા કિનારા સૂતા પડ્યા હતા. ખેતરોમાં લહેરો લેતા મોલ ઊભા સુકાતા હતા, પણ એના ફાઈ લણુનાર ન હતા. ગામડાંમાં અંદર જઈને જોયું તો લોકો બિન કાંતે છે, ધાખળા વણે છે, ધુધીઓ ને રગ ઘૂટે છે, ઘેટાંની ઝોકો સાફ કરે છે.

વાઈસરોયના મંત્રીએ એક જણને પૂછ્યું: ‘ક્યો, તુમ લોગ ખેતમે ક્યોં નહીં જાતે !’

‘હમારી મરજ.’

‘તુમ લોગ મહેસૂલ દિયા ?’

‘મહેસૂલ નહીં ભરેગે. સરકાર ખડી બદમાશ દે. હમારે મિલપુર મયકો તોપસે ઊઝા દિયા, કિતને આદમી મર ગયે !’

‘મિત્રપુરવાલોને દંગા કિયા થા ઔર સરકાર સાય લગાઈ કી થી. તુમ લોગકો કાઈ કુછ નહીં કરેગા.’

‘હમ બી લગાઈમેં હૈ. હમે અંગરેજોંકા રાજ નહીં ચાહિયે.’

‘તો કયા હિંદુઓંકા મંગતા હૈ ?’ હિંદી પ્રધાને પૂછ્યું.

‘હિંદુ-મુસલમાન સમ એક હો ગયે હૈ. ગરીબીમેં ઈસી કાઈ જુલમ નહિ.’

કરાંચીથી મુંબઈ સુધી મંત્રીઓ ખાસ ટ્રેનમાં નીકળ્યા. એક એન્જિન, એક ડબ્બો અને એક સલૂન. હંદરાબાદ હોડીને યરપારકરના રણમાં પસાર થતાં લુણી જંકશન સુધી ગાજો જેમ રેતીના ડુંગર, ઉજ્જડ પ્રદેશ, રડયા-ખડયા ઉનારુવાળાં સ્ટેશનો જણાય છે તેમ મારવાડ જંકશનથી મુંબઈ સુધી આણુ રોડ, મહેસાણા, અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરત જેવાં સ્ટેશનો પર બે-ચાર ટોપાવાળા માસ્તરો અને ચાર-પાંચ લશ્કરી સિપાઈ આંટા દેતા નગરે પડ્યા. જગતભરના લાંબામાં લાંબા, સાબરમતીથી મણિનગર સુધી આઠ માઈલમાં પથરાયેલા અમદાવાદ સ્ટેશનમાં કબૂતર, ચક્કાં અને ખિસકોલીના અવાજ સંભળાયા.

જૂની વાર્તાની ઉજ્જન નગરીની બધી ૫ બજારો રાક્ષસના ત્રાસથી, ઘોળે દિવસે ઉઘાડી પડી રહે અને વેચનાર કે ખરીદનાર વિના ખાવા માય, તેમ બે હજાર માઈલ લાંબા-પહોળા બારતનગરનાં બજારો સુનાં પડ્યાં છે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સર્વબક્ષી સ્વાર્થના મહારાક્ષસનો ઘોર અનાજ એક કેડાથી બીજા કેડા સુધી સંભળાય છે.

રાજગો, જમીનદારો, મિલમાલોકો અને કારખાનદારોની સમા દિલ્હીમાં મળા. હિંદી પ્રધાને યુક્તિમયું, વિવેકપૂર્ણ દિલસોજ દેખાડતું, ચાલુ પરિસ્થિતિ પર વ્યાખ્યાન આપ્યું.

પછી પ્રમુખની આજ્ઞા લઈ એક પછી એક અન્ય વક્તાઓ બોલવા લાગ્યા. મૈસુરના પ્રધાને સ્પષ્ટ ભાષામાં કહ્યું: 'સેનાપતિના હાથમાં હિંદ સોપીને બ્રિટિશ સરકારે ગંભીર જૂલ કરી છે.'

એના ટેકામાં ઇંદોર-નરેશ પોતે જણાવ્યું: 'અમને આજે અંગ્રેજ રાજ્યની ન્યાયવૃત્તિમાં રતિભાર વિશ્વાસ રહ્યો નથી. તદ્દન નિર્દોષ પોતાની એજે રાટલો રળી ખાતા માણસોને, મધરાતે આટલી કૂર રીતે મારવાની શી જરૂર હતી? અને ખજર મળ્યા ત્યારે હું કેપી બીક્યો. મારા મનમાં થયું કે હવે અંગ્રેજ રાજ્યનું પાપ ભરાઈ ચૂક્યું.'

મિલમાલિક મંડળના પ્રમુખ રોક. મનોરમસે બોલ્યા થઈ નાનકડું વ્યાખ્યાન આપ્યું અને છેવટે કહ્યું:

'અમારું મૂડીદારોનું રક્ષણ કરવાના બહાના હેઠળ, અમારા જ પેસાથી પોતાના સૈનિકો, અમારા નિર્દોષ લાઈબેનો અને કુમળાં બાળકો ઉપર આવો હીયકારો હુમલો કરી કાળો કેરવર્તાવશે એવી અમને કલ્પના સરખી હોત તો અમે પહેલેથી જ મૈસૂરના હક્ક માન્ય રાખ્યા હોત. આ અમાનુષી અત્યાચાર અમારાથી જોવા જતા નથી.'

માલવણીથી ૭ માર્ચલ દૂર, શહીદોના પ્રુનિત રુધિરથી પવિત્ર થયેલા રથજે, દુધિયો મહાસાગર ફરી વળે તેમ, પાંચ હજાર રાવટીઓ પડી ગઈ. ખાદીનગરના કોટ-કાંગરા અને લલ્ય દરવાજા કોઈ ઈંદ્રજાળની માફક ખડા થઈ ગયા. સેકડો, હજારો નદિ પશુ લાખોની મેદની મળી. શહેરી અને ગામડિયા, બચેલા ને અલણ, છુટ્ટા અને ખાળકો, સ્ત્રી અને પુરુષો સૌ ઊમટી પડ્યાં.

અખિલ ભારત મજૂર મહાસભાનું ખાસ અધિવેશન, માલવણી ૭ માર્ચલ પર આવેલા મારુતિ-વનમાં ખાસ ઊભા 'કરેલા મહપમાં' બરાયું હતું. પ્રમુખપદે દરેક પ્રતિ એકમતે ઠોકાર બલ-બદ્ધને ચાંટી માલ્યા હતા.

મલવણીથી ૭ માર્ચે દુ, શહીદીના પ્રતિત રુધિરથી
 પવિત્ર થયેલા સ્થળે, દુધિયો મહાસાગર ફરી વળે તેમ,
 ખાંચ હળર રાવટીઓ પડી ગઈ ખાદીનગરના કોટ-કાંગરા અને
 સવ્ય દરવાજા કોઈ ઈદ્રજાની માફક ખડા થઈ ગયા. સેંકડો, હળરો
 નહિ પણ લાખોની મેદની મળી. શહેરી અને ગામડિયા, બણેલા
 ને અબણ, છુટ્કા અને બાળકો, સ્ત્રી અને પુરુષો સૌ ઊમટી પડ્યાં.

અખિલ ભારત મળૂર મહાસલાતું ખાસ અધિવેશન, માલ-
 વણી ૭ માર્ચે પર આવેલા મારુતિ-વનમાં ખાસ ઊભા 'કરેલા
 મહાપમા ભરાયું હતું. પ્રમુખપદે દરેક પ્રાંતે એકમતે હાકાર બલ-

‘અને એ જ પ્રેમના ભેરે, એ જ સ્વાર્પણની ભાવનાથી, એ જ સત્યાગ્રહના પથે, અમે હિંદના કામદારોની જ નહિ પણ જગતના કિસાનો અને મહેનતુ-વર્ગ-માત્રની, દલિત અને પછાત મનાતા તથામ વર્મની, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક એમ વિવિધ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી ચકીયું એવો અમને સંપૂર્ણ ઇતિહાસ છે. કોઈના મનમાં શંકા થશે કે અહિંસા ધાર્મિક અને નરમ વસ્તુ છે. આનો જવાબ હું અહિંસાના સમર્થ આચાર્યના શબ્દોમાં આપીશ. અહિંસાનો પ્રયોગ બરોબર સમજીને કરવામાં આવે તો એ બહુ જ વેગવાન અને જલદ શક્તિ યર્ષ પડે છે. હિંસક માણસની પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે નરી આંખે ભેદ શકાય છે. પણ એ પ્રવૃત્તિ હમેશાં ક્ષણિક હોય છે. ઇટાલિયનોએ એનિ-સીનિયાનો કાણુ કાઢી નાખ્યો એના કરતાં વધારે નરી આંખે દેખાનારી વસ્તુ ઠઈ હોઈ શકે? ત્યાં મોટી હિંસાની સામે નાની હિંસાનો સામનો હતો પણ જો એનિસીનિયનો રણક્ષેત્રમાંથી ખસી ગયા હોત તો અહિંસક રહીને પોતાની ક્તલ યર્ષ જવા દીધી હોત

‘ જગતની કાયમી શાંતિ અર્થે, જગતના સર્વ જીવોના કલ્યાણ માટે, આ એક જ માર્ગ છે. બીજો નથી નથી તે નથી જ. ’

‘ અંતમાં અહિંસાના એ મહાન પેગંબરે ઉચ્ચારેલું અમર વચન ટાકીતું-હું મારું કયન પૂર્ણ કરીશ: ’

‘ ‘ અહિંસા ધર્માત્મ છે, તેને પહોંચી વળે તેણે એક પણ શસ્ત્ર વિધિએ આજ સગી ઘડ્યું નથી-મડી શકશે નહિ. ’ ’

આખ્યાન પૂરું કરીને બલભદ્ર નીચે ઊતરવા જતો હતો. ત્યાં વયોદક્ષ રાષ્ટ્રપતિ યુવાનની માફક દૂદીને આગળ આવ્યા, અને બલભદ્ર સાથે હાથ મિલાવી અભિનંદન આપ્યાં. ને તેમણે કહ્યું: ‘ એક સાધારણ ગામડિયો આપઅક્ષયથી, કાંઈ પણ જગતની બાહ્ય ઉપાધિ મેળવ્યા વિના, હૈયા-ઉકલતથી અને ગરીબો પ્રત્યેના પ્રેમ-થી આવડી મોટી લડત લડીને જીત મેળવી તે એક અદ્ભુત વસ્તુ છે અને હિંદના કરોડો અબણ ગામડિયા માટે એક ઊજળા દૃષ્ટાન્ત્ર છે. આરે તો દરેક હિંદી પોતાના પુરુષાર્થથી બલભદ્ર હાકોર બની શકે છે. ’

બલભદ્રનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. કિરણને છાતી સરસો ચાંપી દીધો અને ચોધાર આંસુથી એનું માથું ભીંજવી દીધું.

*

ઝીંઝુડાની નિશાળના યોગાનમાં લીમડા નીચે, રાતને પહેલે પહેલે ફાનસ મૂકીને માસ્તર, છાતું વાંચે છે. દરબાર, શેક, પટેલ, ગોરદાદા અને કાળીવાદના તથા ગામના ચોડા ભુવંશનો સાંભળે છે. મજૂર મદાસભાની ખાસ બેઠકનાં વર્ણનો, છાત્રીઓથી છાપાં બિખરાઈ ગયાં છે.

બલભદ્રની છાત્રી જોઈને પટેલ બોલ્યા: ‘આં ભભરો, નહિ!’

‘હા, મજૂરોના બલા ખાતર ફાળું પાણી વેંચું.’

‘ગાંધીથી વધ્યો, બીજું શું?’ પટેલ દરબારમાં આવી ગયા.

‘ઈ તો ભાઈ ગરબે એલા આગલા.’ ગોરદાદા બોલ્યા.

નવાં પુસ્તકો

નમનને ગોષ્ઠિ નિરજન વર્મા
જયમલ્લ પરમાર ૩-૮

જીવનસિદ્ધાંતો " ૨-૮

અડિત કલેવરો " ૩-૦

વજડામા વસનારા " ૦-૧૦

પ્રેમા પપ્પીડા " "

આગણના રાણુઆર " "

જીડતા ભગી " "

ઠે સોહામણા " "

રૂપરૂપના અંબાર " "

પથમી અને બીજી વાતો,

સ્વ હરજીવન સોમૈયા ૨-૮

રવિવંદના ૨-૮

રોપને અતે લાણુબેન મહેતા ૨-૦

પુરુષાર્થની પ્રતિભાઓ ચંદ્રબાહ ૨-૪

સંકસાચાર્ (ન આ.) સોમૈયા ૦-૮

પ્રવાસપત્રો " રા ના પાઠક ૦-૧૨

બીપલા " મોહન કકર ૦-૬

ખતુરજોરી ઈન્દુલાલ બાધી ૦-૬

જીવનના વહેણો ૧ ઇ. પરીખ ૩-૦

પશ્ચિમનાં સમરાગણે હ. સો. ૩-૦

બે વિચારધારા દર્શક ૨-૧૨

પરિશ્રમણ કવેચંદ મેધાણી ૩-૮

રવીન્દ્રવીણા " ૨-૮

સામેલાના સૂર " ૨-૮

'૨૧ છે બારોઠા' " ૩-૦

માણસાઈના દીવા " ૨-૮

સત દેવીદાસ " ૧-૦

લખચોરાસી પત્રાલાલ પટેલ ૩-૦

પ્રાચીના , લમાચંદર નેપા ૨-૮

આલોચના રા વિ પાઠક ૩-૮

સાહિત્યવિહાર અનંતરાય રાવળ ૩-૦

દીપનિર્વાણ " 'દર્શક' ૩-૪

દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગમૂર્તિ

પ્રાણુસાગર નેપા ૩-૮

દયાનો છેલ્લો ફુટકો ભૂપતરાયદેવે ૨-૦

છઠીઠા દર્દો " ૧-૮

દુધ કાતિલાલ શાહ ૨-૦

સાહિત્ય અને પ્રગતિ સા. ૨ ૩-૦

સત્તાવન નગીનદાસ પારેખ ૨-૮

પરદાન , સુરેશ બાધી ૨-૦

હર્વેશી અને ચાત્રી કુર્મીશ શુક્લ ૨-૦

મહોળવને માડવે કાસનદાસ ૧-૦

પરિવર્તન પીતાબર પટેલ ૪-૦

વિદ્યોપન ડ. મેધાણી ૩-૦

ગુલસીક્યારો " ૪-૦

બીડેલા દ્વાર " ૩-૦

મેધાણીની નવલિકાઓ "ખ. ૧ ૩-૦

" " "ખ. ૨ ૩-૮

રોશનીમાની વાતો આ. ૭ " ૧-૪

સસાર " ૦-૧૨

વેરાનમા આટલિત્રીજી " ૨-૦

તેજ હાયા જયેત્સ્ના ખ. ૨-૮

ધરતીનો અવતાર ઇ પેટલીકર ૨-૮

જનમટીપ આટલિત્રીજી " ૩-૦

રૂપમતી સુનીલાલ વ. શાહ ૪-૦

હૈયાની વાટ " ૪-૦

પ્રથમ પાની પર્લ જક ૨-૮

મે પાંખો ફૂંડાવી ત. ભટ્ટ ૨-૦

ચિથો ગોરી ક. શ્રીપ્રતાપી ૧-૦

દેવવણીની પગદડી ના. સદૃ ૩-૮
 નાનસેન મૂ મો સદૃ ૧-૪
 પાદરના વીરય ન. દલાલ ૨-૮
 કદમ કદમ બદાયે નિ નિ વર્મા ૩-૮
 ન. પરમાર
 ગાધીજીના સાનિધ્યમા પુ. બુચ ૧-૮
 બાપુની ડાયામા " ૨-૦
 ધોળી બિલાડી શુ. બારોટ ૧-૦
 તારકમ દિર ન. ઓઝા ૦-૧૦
 પવનિયા રંગરંગી ન દેસાઈ ૦-૮
 હનુમ અને સામરે છે મિત્રુભાઈ ૦-૬
 વ્યાઘ્રીની વાતો નિ વર્મા
 ન. પરમાર ૧-૪
 ચાહનવાજની સમાયે " ૨-૦
 દમ અને હમમા નૈસર્ગિક સારવાર
 ભૂપતરામ મો. દવે ૩-૦
 હ નિસર્ગોપચાર વરક ક્રમ વળ્યો
 અનુ. ૨ એન્જિનીયર ૧-૮
 વિજ્ઞાનના વ્યાપક સ્વરૂપો ૩-૦
 પદ્મકાન્ત સાહુ
 કાયાકલ્પ સા. ૧-૨ પ્રેમચંદ્ર ૪-૦

દલાલ કયાઓ નાન સાર્થ સદૃ ડાયા ૬
 ઇતિહાસ કયાઓ દર્શક ૧
 આપણુ ભાવવશાટ્થીન છ. ચા. ૩-૦
 ગોવાલણી અને બીજી વાતો મ ૨-૮
 પરિક્ષમણ બી. આ. જ. મેધાણી ૩-૮
 બાપુના પારણા જ. મેધાણી ૦-૧૨
 બદીયર દર્શક ૩-૦
 મન્વર અનુ. ૨. મેધાણી ૪-૮
 તાણાવાણા ઉ. પેટલીકર ૨-૮
 અવન્ટીનાથ , સુ. ૧. સાહ ડાયા ૬
 ગાધીબાપુ સા. ૧-૨ રા. પાઠક ૬-૦
 ભારતમા અંગ્રેજી શાસ્ત્ર
 સા. ૧ પડિત મુંદરાલલ ૬-૪
 " સામ ૨ " ૬-૪
 વિશ્વદર્શન (૧૯૪૬-૪૭)
 છાયાલાલ કામદાર ૧૦-૮
 હવાનો છેલ્લો ધુટડો આ ત્રીજી -
 ભુપતરામ મો. દવે ડાયા ૬
 કલાકારની સંસ્કારયાત્રા ૨ રાવલ ૧૦
 કલાચિત્ત્વન " "
 માનવા ઉચ્ચ પેટલીકર "